

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Geert ten Dam, drs. Christien Franken, dr. Francisca de Haan, dr. Annelies van Heijst, drs. Evelien Tonkens, dr. Mieke Verloof, Ingrid Visser

Themaredactie

Jet Bussemaker, Joke Hermes, Evelien Tonkens

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, dr. Liesbeth Bervoets, mr. drs. Titia Bos, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermesen, dr. Alkeline van Lenning, dr. Els Maeckelberghe, dr. Ilja Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Marion den Uyl

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Weverssingel 7, 3811 GJ Amersfoort

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur). Fax (080) 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50 (BF 1090). Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50 (BF 890). Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50 (BF 1590). Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50 (BF 390). Abonnees in België kunnen een postwissel of chèque aan de uitgeverij sturen ter betaling van het abonnementsgeld.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Inhoud

Mannelijkheid? Mannelijkheid! Over bankovervallers, eenzame helden, zorgverlof en het duel

Themaredactie: Jet Bussemaker, Joke Hermes en Evelien Tonkens

Artikelen

- 115 Het doorbreken van mannelijkheid als stilzwijgende norm. Inleiding op het thema
Jet Bussemaker, Joke Hermes en Evelien Tonkens
- 132 Mannen, mythen en monsters. Over vermetelheid en bruto geweld
Marina Warner
- 145 Eer, lef, macht en autonomie. Opvattingen over mannelijkheid bij plegers van overvallen
Gerben Kroese
- 158 Het roofovervallersgilde bestaat niet! Reactie op Gerben Kroese's 'Eer, lef, macht en autonomie'
Allan Varkevisser
- 161 Reactie op Varkevisser
Gerben Kroese
- 163 'Het huwelijk' van Willem Elschot en de deconstructie van mannelijkheid
Maaïke Meijer
- 178 I'm a lonesome hero. Beelden over seksualiteit onder jongens
Stephan Cremer
- 191 Overtroffen, overspeeld, overstemd. *Esquire* en de feministische uitdaging van mannelijkheid
Murat Aydemir
- Besprekingsartikel*
- 204 De vanzelfsprekende mannelijkheid
Stefan Dudink

	<i>Opinie</i>
218	Herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen is amper begonnen <i>Eelco Wierda</i>
230	Jongens in verwarring. Het vak verzorging in de basisvorming <i>Saskia Poldervaart</i>
	<i>Recensies</i>
237	'Little big men. Body building and gender construction' van Alan Klein <i>Annelies Knoppers</i>
239	'Doing "women's work." Men in nontraditional occupations' onder redactie van Christine L. Williams <i>Lilian Halsema</i>
241	'The inward gaze. Masculinity and subjectivity in modern culture' van Peter Middleton <i>Yasco Horsman</i>
243	'Men's silences. Predicaments in masculinity' van Jonathan Rutherford <i>Ernst van Alphen</i>
245	'XY, over de mannelijke identiteit' van Elisabeth Badinter; 'The making of anti-sexist men' van Harry Christian en 'Discovering men. Critical studies on men and masculinities 3' van David H.J. Morgan <i>Erik Hagoort</i>
249	IIAV-inventarisatie
258	Ontvangen boeken
259	Summaries
262	Gegevens over de auteurs

Evelien Tonkens, Jet Bussemaker en Joke Hermes

Het doorbreken van mannelijkheid als stilzwijgende norm

Inleiding op het thema

Mannen en mannelijkheid zijn thema's die binnen vrouwenstudies zelden direct op de voorgrond zijn geplaatst, maar ook nooit helemaal afwezig zijn geweest. Er waren echter goede redenen om mannen en mannelijkheid geen prominente rol te geven. Ten eerste stonden mannen en mannelijkheid in de weg. Ze ontnamen vrouwen het zicht op zichzelf en op andere vrouwen. Het was van groot belang om vrouwen en vrouwelijkheid op hun eigen merites te gaan waarderen, eerst in tamelijk algemene zin ('de vrouw') en toen bleek dat het dan eigenlijk vooral om één soort (witte middenklasse hetero) ging, vele soorten vrouwen (de socialistisch-feministische oplossing) of vele vrouwelijkheden (de psychoanalytische) dan wel vele constructies van vrouwelijkheid (de constructivistische/'gender'-oplossing). Inmiddels is de laatste in vrouwenstudies dominant geworden. Onderzoek naar het geconstrueerde karakter van de sekseverhoudingen en/of betekenissen van sekse (en/of gender) is momenteel de meest algemene noemer voor vrouwenstudies.

Een tweede reden om aanvankelijk geen aandacht te besteden aan mannen en mannelijkheid was dat deze categorieën impliciet al centraal stonden in de analysekaders, zonder dat er echter reden was ze eruit los te weken (Tonkens 1991). Met name het begrip 'patriarchaat', dat lange tijd al dan niet in combinatie met 'kapitalisme' de noemer was voor het structurele kwaad dat vrouwen werd aangedaan, omvatte mannen en mannelijkheid volledig. Het patriarchaat was per definitie des mannen en mannelijk; het was niet denkbaar dat er verschillende soorten mannelijkheden waren of dat mannen zich op uiteenlopende manieren tot het patriarchaat zouden verhouden. Met betrekking tot vrouwelijkheid was er zo'n tien jaar geleden al sprake van 'ambivalenties en tegenstrijdigheden', maar mannelijkheid bleef één en ondeelbaar.

Dat was wel een probleem, maar – en dat was de derde reden voor vrouwenstudies om zich niet met mannelijkheid te bemoeien – het was zeker niet een zaak van vrouwen. Vrouwen hadden zich al veel te lang in mannen verdiept. Mannen moesten in beweging komen, maar dat moesten ze zelf doen, in de mannenbeweging. Daartoe moesten ze, net als vrouwen veel eerder al gedaan hadden, eerst maar eens met elkaar over zichzelf praten. Daar kon dan misschien 'mannenstudies' uit voortkomen, zoals vrouwenstudies lange tijd gezien is als een uitdrukking van reflectie op de ervaringen van vrouwen.

Deze redenen om mannen en mannelijkheid als object van onderzoek te vermijden, hebben inmiddels veel van hun legitimiteit verloren. Met de ver-

schuiving van 'vrouwen' naar sekse of gender is mannelijkheid niet meer iets wat het zicht op het probleem belemmert; mannelijkheid is nu zelf deel van het probleem geworden. Niet alleen (de ervaringen van) vrouwen, maar sekse of gender als betekenisgevend systeem vormt nu het centrale aandachtspunt. Daarmee vervalt tevens de tweede reden: mannelijkheid is in het genderconcept even weinig eenduidig en even 'ambivalent en tegenstrijdig' als vrouwelijkheid. En als vrouwenstudies niet meer alleen gebaseerd is op de ervaringen van vrouwen, is er ten derde ook geen reden om studie van mannelijkheid aan mannen over te laten. Daarmee is overigens niet gezegd dat mannelijkheid en vrouwelijkheid als symmetrische categorieën behandeld kunnen worden; op de asymmetrie tussen beide komen wij verderop uitgebreid terug.

Toch is 'mannenstudies' hier nauwelijks tot ontwikkeling gekomen, zeker niet institutioneel maar ook niet informeel, enkele uitzonderingen daargelaten (zie bijvoorbeeld in eerdere nummers van dit tijdschrift: Willemsen 1994, Lunenberg en Vossen 1988, Van Alphen 1991, Te Velde 1993). Dit themanummer is alleen al daarom geen reflectie van de stand van zaken in mannenstudies in Nederland. Diverse auteurs zijn vrouwen die zich in de regel met gender en vrouwelijkheid bezighouden, of mannen die zich los van deze gelegenheid zelden op wetenschappelijke wijze in sekse of mannelijkheid verdiepen. Er zijn uiteraard wel feministische mannen in Nederland (als we daaronder verstaan: mannen die zich inzetten voor de realisering van feministische doelstellingen) maar zij schrijven zelden over hun feminisme. 'Feministische man' is een identiteit die in Nederland nauwelijks op die manier ge(re)produceerd wordt. Feministische mannen schrijven wel, maar zelden over feministische onderwerpen. Feministisch zijn zij als zij koken en de was doen en verder vooral als zij dingen *niet* doen: niet in de rede vallen, geen agressief en dominant gedrag vertonen, geen vrouwen nafluiten op straat.

Met dit themanummer willen we de bestudering van mannelijkheid als feministisch probleem in Nederland stimuleren. Hoewel er daarvoor dus in Nederland weinig aanknopingspunten in onderzoek beschikbaar zijn, kunnen we wel gebruik maken van twee andere aanknopingspunten, namelijk ontwikkelingen in het Nederlandse emancipatiebeleid, en de ontwikkeling van mannenstudies in de Angelsaksische academische wereld. In het hiernavolgende komen deze ontwikkelingen daarom uitgebreid aan de orde. Daarbij ontwikkelen we tevens een eigen tentatief antwoord op de vraag in welke opzichten onderzoek naar mannelijkheid anders is dan onderzoek naar vrouwelijkheid of sekse.

Daarop vast vooruitlopend: Simone de Beauvoir schreef al in 1949 dat het nooit bij een man op zou komen de vraag te stellen 'wat is een man?', en vervolgens een boek te schrijven over de bijzondere positie die mannen in het mensdom innemen. 'De man kan zich zonder vrouw denken, zij kan zichzelf niet zonder man denken. De vrouw is niets anders dan wat de man bepaalt.' (De Beauvoir 1982, p. 12) Wat voor mannen als object van onderzoek geldt, gaat in nog sterkere mate op voor mannelijkheid als betekenisgevend fenomeen. In

deze inleiding zullen we betogen dat, hoe voor de hand liggend onderzoek naar mannelijkheid ook lijkt, het in de praktijk nog niet zo makkelijk is. Mannelijkheid laat zich nauwelijks (be)grijpen. Mannelijkheid is vanzelfsprekend, mannelijkheid is de identiteit van de macht. Met name witte, hetero-, middenklasse-mannelijkheid – zo zouden we daaraan toe willen voegen – is die hoogst vanzelfsprekende norm waaraan vrouwelijkheid, maar ook etniciteit, homoseksualiteit en armoede gemeten worden. Anders dan als het tegendeel van al deze specifieke, afwijkende categorieën kennen we mannelijkheid niet. Mannelijkheid is zelf nauwelijks te zien en te grijpen, maar het is wel datgene wat allerlei andere categorieën als problematisch en afwijkend definieert. Daarom zou onderzoek naar mannelijkheid misschien het karakter moeten hebben van een *zonsverduistering*, zoals we aan het eind van deze inleiding zullen opperen. Een zonsverduistering biedt immers de mogelijkheid ergens in te kijken, wat eerder door de verblinding van het licht niet mogelijk was.

Mannen in emancipatiebeleid

Mannelijkheid is een steeds belangrijker categorie geworden in het emancipatiebeleid. Het emancipatiebeleid erkent langzaam maar zeker steeds meer de noodzaak van een analyse van mannelijkheid als impliciete norm. In het Nederlandse emancipatiebeleid ging het aanvankelijk alleen om vrouwen: vrouwen moesten achterstanden inhalen, traditioneel aan vrouwen toegeschreven eigenschappen en activiteiten moesten geherwaardeerd worden (*Emancipatie. Proces van verandering en groei* 1976) en betaalde en onbetaalde arbeid moesten eerlijker verdeeld worden, waarmee werd bedoeld dat de arbeidsparticipatie van vrouwen moest worden verhoogd (zie: *Analyse van het 'vrouwenvraagstuk'* 1982). Vanaf 1985 zien we dat mannelijkheid langzaam maar zeker onderwerp van aandacht wordt. In het *Beleidsplan Emancipatie* uit 1985 staan vrouwen nog steeds centraal, hoewel er nu op gewezen wordt dat het niet alleen gaat om het inhalen van achterstanden, maar ook om het creëren van grotere zelfstandigheid, waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en verantwoordelijkheden kunnen realiseren (*Beleidsplan Emancipatie* 1985, p. 12). Het beleidsplan bevat drie centrale punten: het verzekeren van gelijke rechten voor vrouwen en mannen; het bereiken van structurele veranderingen waardoor het sekseverschil niet langer een van de pijlers van de maatschappelijke organisatie vormt; en het doorbreken van beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid (ibidem, p. 13). In de uitwerking van het beleidsplan van 1985 is mannelijkheid echter vooral een stilzwijgende norm en niet een probleem. In de praktijk richt het beleid zich nog steeds primair op vrouwen. Vrouwen moeten gelijk worden aan mannen en verondersteld wordt dat vrouwen onder de huidige (op mannen toegesneden) voorwaarden aan het maatschappelijk leven kunnen deelnemen (vergelijk Huisman 1991, p. 18).

Vanaf 1992, als het *Beleidsprogramma Emancipatie Met het oog op 1995* wordt gepresenteerd, worden er ook beleidsdoeleinden in het emancipatiebeleid geformuleerd, die zich expliciet op mannen richten. De regering heeft zich reukenschap gegeven van de kritiek die vanuit maatschappelijke organisaties en vanuit de wetenschap op de veronderstellingen van beleid was geformuleerd. Keuzenkamp en Teunissen constateerden dat de nadruk van het emancipatiebeleid weliswaar feitelijk ligt op het inhalen van achterstanden van vrouwen, maar dat mannelijkheid impliciet de norm is: de onderwijskeuze van meisjes en de arbeidsparticipatie van vrouwen worden als probleem gezien, de keuze en participatie van jongens en mannen worden als norm gezien en niet ter discussie gesteld (Keuzenkamp en Teunissen 1990, p. 225; zie ook Huisman 1991). Volgens Keuzenkamp en Teunissen moet er juist ook beleid worden ontwikkeld dat mannen en jongens bijvoorbeeld aanzet tot het leveren van een substantiële bijdrage aan huishoudelijke en verzorgende arbeid.

Het rapport van Keuzenkamp en Teunissen speelde een belangrijke rol bij de argumentatie van het nieuwe *Beleidsprogramma Emancipatie Met het oog op 1995* uit 1992. In de discussie die voorafging aan de definitieve versie van dit programma, werd ook veelvuldig verwezen naar het rapport van de Organisatie voor Economische samenwerking en Ontwikkeling (OECD), *Shaping structural changes (Vorm geven aan structurele verandering)* uit 1991. In dit rapport wordt gesteld dat het leven is georganiseerd volgens een impliciet 'sociaal contract', dat bestaat uit twee componenten: een seksecontract en een arbeidscontract. Impliciet is dit contract toegesneden op de traditionele mannelijke kostwinner; daarmee is het volgens de OECD in tegenspraak met de nieuwe werkelijkheid van mannen en vrouwen (*Shaping structural changes* 1991, p. 8). De OECD stelt daarom voor om een ander soort werknemer als uitgangspunt voor beleid te kiezen, namelijk de werknemer met zorgtaken.

In voorzichtige navolging van het OECD-rapport komt mannelijkheid voor het voetlicht in het *Beleidsprogramma Emancipatie Met het oog op 1995*. De centrale doelstelling van het beleid wordt gehandhaafd, maar met nieuwe speerpunten, namelijk: vergroting van de rol van vrouwen in politieke en maatschappelijke besluitvorming; herverdeling van onbetaalde arbeid en in samenhang daarmee vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen; en doorbreking van traditionele beeldvorming in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid (*Beleidsprogramma Emancipatie Met het oog op 1995*, p. 20). Mannen worden vooral genoemd in de uitwerking onder het tweede punt: herverdeling van onbetaalde arbeid. Die uitwerking blijkt bij nadere beschouwing sterk te steunen op het uitgangspunt dat emancipatie bestaat uit het 'inhalen van achterstanden'. Verschil is dat het nu mannen zijn die een achterstand hebben. Zij moeten daarom meer gaan zorgen en gestimuleerd worden gebruik te maken van ouderschapsverlof en mogelijkheden tot deeltijdwerk.

In het Nederlandse beleid wordt aan de impliciete normen van het sociaal contract nog nauwelijks gemorrelt. Die normen zijn echter wel aanwezig, zoals

recent vrouwenstudies-onderzoek naar het emancipatiebeleid laat zien. Zo constateren Mossink en Nederland in hun onderzoek over beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid: 'Mannen fungeren, onuitgesproken, in alle gevallen als het normale en dus als de norm.' (Mossink en Nederland 1993, p. 127) Dat is mogelijk, juist doordat zij geen sekse krijgen: 'De (...) beleidsteksten wekken bij elkaar de indruk dat ons land bevolkt wordt door boeren, burgers en buitenlui en voorts een sekse. Mannen als zodanig, als sekse-categorie, komen eigenlijk bijna niet voor. Vrouwen daarentegen (...) worden alleen in het licht van gender beschouwd. Ze worden als het ware met huid en haar, met al hun onderlinge verschillen, opgeslokt door hun sekse.' (Mossink en Nederland 1993, p. 129; zie ook Verloof en Roggeband 1994)

In het algemeen is er ook binnen vrouwenstudies in toenemende mate aandacht voor impliciete aan mannen gemeten normen. Vooral de hardnekkigheid van betekenissen van mannelijkheid en de starheid van mannen en door mannen gedomineerde praktijken worden als oorzaak genoemd voor het langzame tempo waarin seksestereotypen worden doorbroken. Deze hardnekkigheid wordt vervolgens vaak in verband gebracht met het feit dat mannelijkheid nog steeds maar geen sekse wil worden, met als gevolg dat mannen schijnbaar sekseneutraal zijn en daarmee 'de norm' blijven. Mannen en mannelijkheid zijn een afwezige die tegelijkertijd aanwezig is, een mythe in de woorden van Barthes, die nooit benoemd wordt en daardoor stilzwijgend als norm kan blijven fungeren (Barthes 1957). De mythe functioneert zolang zij niet als zodanig wordt herkend: zij is zo vanzelfsprekend aanwezig dat zij niet benoemd hoeft te worden.

Het doorbreken van sekse-asymmetrie stagneert doordat mannelijkheid als stilzwijgende norm blijft functioneren. Alleen al daarom kan het van belang zijn om het achterstandsconcept niet alleen op vrouwen en meisjes, maar ook eens op mannen toe te passen. Vergeleken met de nieuwe werknemer van de OECD, die immers meer gemodelleerd wordt naar de gemiddelde vrouwelijke werknemer, hebben mannen gemiddeld een *zorgachterstand*. Ook zou je kunnen zeggen dat ze gemiddeld gesproken een *beschavingsachterstand* hebben: het zijn veel vaker mannen dan vrouwen die zich niet als een rechtgeaard burger gedragen: criminaliteit, tegenwoordig zo'n populair beleidsitem, is voor het overgrote deel een mannenzaak: negen van de tien verdachten zijn mannen (*Emancipatie in cijfers* 1994, p. 66).

In dit nummer buigen diverse auteurs zich over de relatie tussen mannen en emancipatiebeleid. Saskia Poldervaart vraagt zich in de opinierubriek af wat we mogen verwachten van het vak verzorging in de basisvorming, dat immers is ingevoerd om jongens meer tot zorgtaken aan te zetten. Zal er iets terecht komen van de beoogde 'zorgzelfstandigheid'? Poldervaart is hier, op grond van haar onderzoek naar de invloed van het vak verzorging op zorgzelfstandigheid van middelbare scholieren, niet optimistisch over. Ondanks het feit dat zij en haar studenten naar allerlei soorten verschillen hebben gezocht als het ging om zorg-

zelfstandigheid, blijkt het sekseverschil hier toch verreweg het grootste verschil te zijn. Meisjes zorgen veel meer en gevarieerder dan jongens. Het meest opvallend en verraderlijk is dat jongens weliswaar best wat willen doen aan huishouden en andere vormen van zorg, maar dat zij er niets anders voor denken te hoeven (of willen?) opgeven. Enerzijds zegt namelijk driekwart van de jongens de zorg voor kinderen gelijkelijk met de partner te willen delen; anderzijds geeft 85% van de jongens aan hele dagen te willen werken. Hoe jongens dit allemaal willen combineren, blijft onduidelijk, aldus Poldervaart.

Herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid moet men ook niet met zachte, sekseneutrale maatregelen proberen te bewerkstelligen, betoogt *Eelco Wierda*, eveneens in de opinierubriek. Juist omdat betaalde arbeid een van de belangrijkste pijlers van mannelijkheid is, zijn verdergaande maatregelen nodig. Het emancipatiebeleid zou zich om te beginnen op dit punt nog veel explicieter op mannen moeten richten, en niet op 'jongeren' of 'werknemers'. Bovendien moet men niet zoveel verwachten van vrijblijvende pogingen tot mentaliteitsverandering. Alleen concrete maatregelen die direct op mannen gericht zijn, kunnen verandering bewerkstelligen. Betaald ouderschapsverlof bijvoorbeeld, en kraamverlof voor mannen.

Is er op het gebied van seksualiteit, verbonden met het beleidsterrein beeldvorming, misschien iets meer reden voor hoop? De bekende Postbus-51-campagne ('seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend') was wellicht niet voor niets een van de eerste beleidsmaatregelen die expliciet op jongens en mannen was gericht. *Stephan Cremer* bekijkt seksualiteit hier niet vanuit het perspectief van beleid en seksueel geweld, maar vanuit de beleving van jongens zelf, en constateert dat er zeker verandering zichtbaar is. Hij doet verslag van zijn onderzoek naar eventuele effecten van veranderingen in normen ten aanzien van heteroseksualiteit, die onder invloed van het feminisme hebben plaatsgevonden, op de beleving en opvattingen van seksualiteit van jongens in de puberteit. Een van de gevolgen is grotere onzekerheid. Dit lossen de door hem geïnterviewde jongens op twee tegenstrijdige maar wel samenhangende manieren op. Enerzijds presenteren ze zich als de ideale feministische man in oprichting: het gaat er boven alles om dat meisjes het ook leuk vinden en zelf klaarkomen is heus zo belangrijk niet. Anderzijds proberen ze hun onzekerheid te beteugelen door middel van bekende 'mannelijke' paden: pogingen tot autonomie (niets vragen) en paternalisme (meer kennis en ervaring claimen) die ze moeten bekopen met eenzaamheid en gebrek aan solidariteit. Dat laatste wordt tevens veroorzaakt door het feit dat ze zichzelf niet definiëren als jongen, maar als uitzondering op de andere 'gewone' jongens, die stoer doen en zich negatief over en tegen meisjes uitlaten – waar zij overigens in groepen wel aan meedoen. Er bestaan dus misschien op individueel niveau wel meer feministische houdingen ten aanzien van seksualiteit, maar er is vooralsnog geen sprake van een feministische seksuele openbaarheid onder jongens, zo lijken we te mogen concluderen.

Mannenstudies in Engeland en de Verenigde Staten

Al sinds het eind van de jaren zeventig is er een grote hoeveelheid Engelstalige literatuur over mannen en mannelijkheid verschenen. Vooral de laatste jaren kunnen we van een ware hausse spreken. Deze is echter in vrouwenstudies met veel argwaan en op zijn best met gemengde gevoelens ontvangen. In een bespreking van een groot aantal van dergelijke boeken in *Signs* verwoordt Lois Banner de meest gangbare kritiekpunten (Banner 1989).

Ten eerste vindt Banner de term mannenstudies misleidend. Hij suggereert een symmetrie: alsof mannelijkheid en vrouwelijkheid gelijkwaardige termen zouden zijn. De term wordt ten tweede te weinig met vrouwen geassocieerd, terwijl het feitelijk niet meer dan een tak van vrouwenstudies is. Ten derde wordt de gecompliceerde positie die mannen ten aanzien van het feminisme hebben miskend. Voorts wordt veelal de erfenis van het feminisme waar mannenstudies op voortbouwt, 'vergeten'. Weerzinwekkend vindt Banner verder het zelfmedelijden dat volgens haar uit veel mannenstudiesliteratuur spreekt. Het doet haar denken aan een rechtszaak tegen een jongen die zijn beide ouders vermoord heeft en nu medelijden vraagt voor het feit dat hij wees is. Kwalijk vindt ze ook het idee dat mannelijkheid vooral een ervaring is. Mannelijkheid is een institutie, die je patriarchaat zou kunnen noemen. En tenslotte beschouwt ze mannenstudies als oneerlijke concurrentie met vrouwenstudies, vanuit een veilige, goed geïnstitutionaliseerde positie.

Onderzoek naar mannen en mannelijkheid is echter al lang veel veelzijdiger dan Banner suggereert. Dat was al het geval toen Banner haar kritiek verwoordde, maar nu, zes jaar later, is het dat zeker. We kunnen het Anglo-amerikaanse onderzoek grofweg in vier genres indelen. De kritiek van Banner blijkt dan niet van toepassing op onderzoek naar mannelijkheid in het algemeen, maar alleen ten dele op de eerste twee genres.

In deze eerste twee genres, die meer aan de mannenbeweging gerelateerd zijn dan aan de wetenschap, is mannelijkheid primair een *ervaring* die *ontdekt* moet worden. In het eerste genre houdt die ervaring verband met *schuld* en *gebrek*. Het laat zich raden dat de schuld en het gebrek betrekking hebben op hun wangedrag en onvermogen in de privésfeer: vooral gevoelens, communicatie, seks en intimiteit zijn de onderwerpen waar in dit genre veel over geschreven wordt (bijvoorbeeld Astrachan 1986, Maas 1985, Kaufman 1987, Seidler 1989, Cohen 1990). Het zal niet verbazen dat dit de 'oudste' vorm van onderzoek naar mannelijkheid is. Het is het soort onderzoek waar mannen die in het begin van vrouwenstudies interesse toonden in vrouwenstudies, naar verwezen werden. Voor het gemak kunnen we dit het genre van de *mannelijke problemen* noemen. Mannen veroorzaken problemen, vooral doordat ze zelf problemen hebben die ze niet erkennen, is het basisidee van dit genre. Hun onvermogen op het gebied van emoties en intimiteit is een probleem voor zowel henzelf als anderen, met name vrouwen. Dit is uiteraard een belang-

rijke constatering, maar zij is ook dermate algemeen dat zij voor veel mannen niet opgaat.

Jasco Horsman geeft in dit nummer kritiek op deze algemeenheid in zijn recensie van een boek van Peter Middleton. Middleton analyseert teksten als 'De Rattenman' van Freud, superheldenstrips en romans van Joyce, Yeats en Lawrence en postmodernistische theoretici en concludeert dat mannen in onze cultuur voortdurend hun gevoelens moeten onderdrukken en weigeren aan introspectie te doen.

Erik Hagoort bespreekt recente boeken van Harry Christian, Elisabeth Badinter, David Porter en David Morgan, waarin de verhouding van mannen tot het feminisme een rode draad vormt. Christian en Porter verliezen zich volgens Hagoort te veel in persoonlijke bekentenissen en Badinter maakt van mannelijkheid een wel erg algemene categorie. Morgan bekritiseert echter beide soorten mannenstudies: niet wat mannen *zijn* zou object van onderzoek moeten zijn, maar wat mannen *doen*: alleen dan kun je erachter komen hoe (mannelijke) macht werkt.

Mannelijke differentie

Het tweede genre, waarin ook de ontdekking van mannelijke ervaringen centraal staat, laat zich begrijpen als een reactie op het eerste. Het gaat hier om het heroveren van gevoelens van *trots* en *eigenwaarde*, eigenschappen die mannen door het schuld-en-boete-vertooeg van de mannenbeweging verloren zouden zijn. Dit genre wordt vooral gebezigd in de Verenigde Staten, waar de mannenbeweging ook het grootst is. Het meest geruchtmakende boek is *Iron John* van Robert Bly, dat in vele talen, waaronder het Nederlands, vertaald is (Bly 1992). Vanwege de grote populariteit van dit boek, en omdat *Marina Warner* in haar bijdrage voor dit nummer een kritiek geeft op Bly, geven we hier de kern van zijn boodschap weer.

Bly's analyse is dat het feminisme assertieve en krachtige vrouwen heeft voortgebracht, maar slappe en bange mannen. Mannen die jarenlang hun best hebben gedaan om aan de eisen van hun feministische vriendin tegemoet te komen, weten niet meer wat ze zelf willen en wie ze zelf zijn. (Bly zegt uitdrukkelijk dat hij vrouwen en feminisme hiervan niet de schuld wil geven, maar het is de vraag of hij daarin slaagt.) Mannen weten vooral niet meer wat het betekent om man te zijn. En dat is ernstig, want mannelijkheid is nu eenmaal essentieel anders dan vrouwelijkheid. Mannen moeten dus op zoek naar hun ware mannelijke zelf, dat vooral wild is. Het is de Wildeman die mannen in zichzelf moeten ontdekken: de man die jaagt, vecht en verovert.

Bly liet het niet bij schrijven alleen maar bracht zijn ideeën ook in de praktijk. Hij richtte het Wild Man Network op, dat sinds een paar jaar onder meer ook een Duitse en een Nederlandse afdeling heeft. Mannen zonderen zich

onder elkaar in groepjes af om de 'Wildeman' oftewel de 'IJzeren Hans' in zichzelf te zoeken, door koud te douchen, zich niet te scheren, weinig te slapen en veel met elkaar te boksen en over hun seksuele fantasieën te praten, volgens het Duitse tijdschrift *Der Spiegel* ('Die Männer schlagen zurück' 1992). Andere schrijvers doen iets minder aan verheerlijking van de padvinderij en het leger en zoeken de echte man meer in new-age-achtige ideeën over goden en dergelijke. Ook bij hen heeft de Echte Man uitsluitend stereotiepe mannelijke eigenschappen die heel diep zitten en maken dat mannen wezenlijk anders zijn dan vrouwen. Deze zoektocht naar jagers en goden zou je het genre van de *mannelijke differentie* kunnen noemen (andere voorbeelden zijn: Rowan 1987, Monick 1991). Net als bij zoektochten naar de ware vrouwelijkheid komt men via deze poging echte mannelijkheid te herontdekken, toch weer uit bij tamelijk stereotiepe eigenschappen als agressie en autonomie. Daarmee is het zeer de vraag in hoeverre dit nog iets met feminisme te maken heeft.

Terwijl bovengenoemde auteurs in elk geval nog pretenderen het feminisme een warm hart toe te dragen, zijn er in het verlengde van dit soort publikaties ook nog regelrecht feminisme-vijandige mannelijke klaagzangen. *Murat Aydemir* analyseert in dit nummer een dergelijk mannelijk klagend. Hij laat aan de hand van een analyse van een artikel en voorplaat van het mannenblad *Esquire* zien dat klagende mannelijkheid echter ambigu is: 'De voorplaat van *Esquire* toont de slachtoffering van mannelijkheid, maar kan dat alleen doen middels een beroep op geërotiseerde beelden van masochistisch plezier, "vrouwelijke" afhankelijkheid en objectiviteit. Wat het beeld zo expliciet afwijst, beveelt het impliciet weer aan. (...) Vrouwelijke activiteit wordt ambivalent bejubeld, mannelijke passiviteit al even ambivalent bejammerd.'

Wat willen en moeten mannen voor soort mensen zijn, is de vraag die in de eerste twee genres centraal staat. Die vraag kan men gemakkelijk als essentialistisch afdoen; hij heeft echter ook ethische aspecten. Nadenken over wat man-zijn voor mannen betekent en wat het zou moeten betekenen, is een verdienste van de eerste twee genres. In het derde en vierde genre wordt afstand genomen van de ethische vraag, ten behoeve van een meer afstandelijke, 'wetenschappelijke' benadering.

Mannelijkheid als niet-vrouwelijk

In het derde en vierde genre verschuift de aandacht van de identiteit van mannen naar de constructie van mannelijkheid. Mannelijkheid wordt primair gezien als een *problematische categorie* die *geanalyseerd* (gedeconstrueerd) moet worden. Mannelijkheid is problematisch omdat mannen en mannelijkheid een dominante plaats innemen in de ongelijke verhouding tussen de seksen. Veel beoefenaars van deze genres hebben kritiek op de eerste twee, omdat daarin het problematische karakter van mannelijkheid in de context van maatschappelijke ongelijk-

heid vergeten wordt en mannelijkheid en vrouwelijkheid min of meer als symmetrische categorieën gezien worden. Om die reden heeft men ook kritiek op de term 'mannenstudies': deze suggereert, als evenknie van vrouwenstudies, wel het bestaan van symmetrie. Daarom verkiezen sommigen het begrip 'critical studies of men and masculinities' (bijvoorbeeld Hearn en Collinson 1994, Hearn en Morgan 1990, Hearn 1992).

De verschillen tussen het derde en vierde genre betreffen vooral de manier waarop mannelijkheid aan analyse onderworpen wordt. In het derde genre is mannelijkheid primair een categorie die *in oppositie tot vrouwelijkheid* gestalte krijgt. Mannelijkheid verschijnt steeds als tegenovergestelde van vrouwelijkheid. Mannelijkheid staat dan veelal voor rede, autonomie, beheersing: het laat zich raden wat vrouwelijkheid dan betekent.

Hierbij worden vooral twee theoretische kaders gebruikt. Vooral Engelse sociaal-wetenschappers en filosofen, voor een deel gegroepeerd rond het tijdschrift *Radical Philosophy*, maken (of maakten) gebruik van marxistisch- en socialistisch-feministische noties als patriarchaat, kapitalisme en vervreemding (bijvoorbeeld Sayers en Osborne 1990, Hearn 1987, Seidler 1990). Behalve marxisme is ook het object-relatiedenken, dat in vrouwenstudies nog maar weinig gebruikt wordt, voor velen een belangrijke inspiratiebron. Veelal gebruikt men de theorie van Chodorov om te analyseren hoe en waarom mannelijkheid een lege, negatieve categorie vormt (Chodorov 1978). Omdat naar deze gedachtengang in dit nummer vaak verwezen wordt, geven we hier even een opsommer van het geheugen. Doordat de vader 'afwezig' is, dat wil zeggen nauwelijks aan de dagelijkse opvoeding bijdraagt en zijn kinderen dus weinig ziet, ontbreekt het jongens, in tegenstelling tot meisjes, aan volwassenen van hun eigen sekse met wie zij zich kunnen identificeren. Als gevolg hiervan ontwikkelen zij hun sekse-identiteit door zich, al dan niet met geweld, af te zetten tegen vrouwen. Zij definiëren hun identiteit daardoor slechts in negatieve termen, als niet-vrouwelijk. Chodorov koppelt hier ook positieve dingen aan, zoals het hebben van sterke egogrenzen, maar in dit genre zijn die positieve kanten afwezig. Dit is het genre van *mannelijkheid als anti-vrouwelijkheid*.

Zo lanceert Jonathan Rutherford in *Men's silences*, in dit nummer besproken door Ernst van Alphen, een theorie over de constitutie van mannelijkheid, waarbij mannelijkheid alleen betekenis krijgt als negatieve categorie van vrouwelijkheid. Ook in het door Dudink besproken boek van Rotundo over negentiende-eeuwse middenklasse-mannelijkheid in de Verenigde Staten komt mannelijkheid tot stand als negatieve categorie. Bij Rotundo verschijnt middenklasse-mannelijkheid als spanning tussen aantrekking en afstoting van het vrouwelijk geweten. Mannelijkheid is egoïsme en desintegrerende passie, die ingetoomd dient te worden door vrouwelijke deugd. Een gefeminiseerd en gemoraliseerd mannelijkheidsideaal dat ook bestond moet het afleggen tegen harde, op militaire leest geschoeide mannelijkheid.

Een laatste voorbeeld van dit derde genre is te vinden in het werk van de Amerikaanse sociologe Christine Williams, van wie *Lilian Halsema* in dit nummer een nieuwe bundel bespreekt. Williams deed eerder onder meer onderzoek naar mannen in de verpleging (Williams 1989) en concludeerde dat mannelijke verpleegkundigen proberen hun beroep zo veel mogelijk mannelijk, dat wil zeggen niet-vrouwelijk te definiëren. Ook uit het nieuwe boek van Williams blijkt dat mannen moeilijk voor vrouwenwerk zijn te interesseren, omdat zij daarin hun mannelijke identiteit minder makkelijk kunnen bevestigen. Treden zij toch toe tot een vrouwenberoep, dan herdefiniëren zij het werk veelal in termen van mannelijke stereotypen: zij zorgen niet, zij regelen. Zij dwingen respect af en ze zijn niet dienstbaar maar autonoom. Zoals Jeanne de Bruijn eerder naar aanleiding van artikelen in dit tijdschrift (Meijer 1991, Verhaar 1991) opperde: 'Mannen proberen de functie te veranderen, terwijl vrouwen zichzelf veranderen. Mannen lijken het vrouwenberoep mannelijker te maken; vrouwen maken zichzelf vrouwelijker.' (De Bruijn 1991, pp. 6-7)

Verdienste van het derde genre is dat de interdependentie van betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid, die in het tweede genre nog wel eens vergeten wordt, meer op de voorgrond treedt. Ook een voordeel is dat de normatieve werking van mannelijkheid niet direct meer aan concrete mannen gekoppeld wordt, maar tevens gelokaliseerd wordt in praktijken, bijvoorbeeld in arbeidsorganisaties. Wel blijft mannelijkheid een tamelijk eenduidige categorie. In het vierde genre poogt men die eenduidigheid te verlaten.

Mannelijkheden

Het vierde genre tenslotte betreft onderzoek naar de constructie van mannelijkheid in relatie tot andere sociale categorieën: niet alleen in relatie tot vrouwelijkheid, maar ook in relatie tot etniciteit, klasse, seksualiteit en eventueel leeftijd en gezondheid (bijvoorbeeld Collinson en Hearn 1994, Carrigan, Connell en Lee 1985, Brittan 1989, Chapman en Rutherford 1988, Hearn en Morgan 1990, Craig 1990). Ook vanuit homostudies wordt hieraan al langere tijd een belangrijke bijdrage geleverd (bijvoorbeeld Weeks 1985, Simpson 1994). Men is in dit genre meestal niet zozeer op zoek naar mannelijkheid, maar naar mannelijkheden. Mannelijkheid krijgt in verschillende tijden en contexten verschillende betekenissen, is het uitgangspunt.

Meer nog dan in het vorige genre probeert men hier praktijken en identiteiten die zich presenteren als algemeen menselijk en sekseneutraal, als mannelijk te herbenoemen en als zodanig te analyseren. Mannelijkheid die zich als sekseneutraal presenteert laat zich soms moeilijk grijpen. Het probleem is dan ook hoe je dergelijke constructies van mannelijkheid op heterdaad kunt betrappen. Een mooi voorbeeld van een dergelijke poging is het artikel van Collinson en Hearn (1994). Zij onderzoeken op welke manieren mannelijkheden schuil

gaan in organisatieonderzoek. Ze constateren onder meer dat er vijf soorten mannelijkheden als vanzelfsprekend in management(onderzoek) figureren, op grond waarvan er vijf stijlen van mannelijk management te benoemen zijn: autoritarianisme, paternalisme, entrepreneurialisme, informalisme en careerisme. In deze stijlen wordt op verschillende manieren eenheid tussen bepaalde mannen gesmeed, veelal op basis van uitsluiting van vrouwen en andere mannen. Collinson en Hearn pleiten er onder meer voor om 'algemene' problemen in organisaties, zoals bijvoorbeeld motivatieproblemen of gebrek aan lange-termijnvisie, in verband met mannelijkheid te analyseren.

Diverse bijdragen in dit nummer zijn in dit vierde genre te plaatsen. Zo analyseert *Marina Warner* de mannelijkheid van moderne helden als Terminator en Robocop. Ze vergelijkt deze met mannelijke helden uit sprookjes en Griekse tragedies, die hun tegenstanders versloegen door slimheid en listigheid. Vroegere helden riepen bij het publiek geschoktheid en medelijden op, en functioneerden daarom als stof tot nadenken, niet tot nadoen. Tegenwoordige helden, Robocop of Terminator, winnen uitsluitend door geweld. Ze geven hedendaagse jongens een voorbeeld van een leven waarin niet gecommuniceerd en daardoor niet geleerd wordt. Het is een leven zonder ingewikkelde problemen en dilemma's. Deze helden stellen zelf geen vragen en je moet hun ook geen vragen stellen. Zij dubben, denken en wegen niet, zij slaan, ongeacht wat voor probleem er op hun pad komt. Agressie is in deze heldenverhalen een teken van potentie. Vrouwen zijn vrijwel geheel afwezig. Een enkele keer komen ze voor: stoere types, maar de mannen zijn stevast sterker.

Het bovengenoemde gedachtegoed van Robert Bly ziet Warner als een verlengstuk van deze trend. Bly zoekt de oplossing voor de vermeende crisis in mannelijkheid in sterkere polarisatie tussen de seksen, in bevestiging van de vermeende natuurlijkheid van mannelijke agressie en in afscheiding van mannen in een eigen, van vrouwen verlose wereld. Terwijl hij naar eigen zeggen de hedendaagse opvoeding van jongens tot verkrachters en moordenaars wil doorbreken, draagt hij volgens Warner juist precies daaraan bij.

Gerben Kroese analyseert in dit nummer een andere typisch mannelijke praktijk die echter, net als de moderne media-helden, doorgaans in sekseneutrale termen en niet in termen van mannelijkheid besproken en geanalyseerd wordt: het plegen van een roofoverval. Vrijwel alle overvallers zijn mannen, en dat is niet toevallig. Het plegen van een overval is een daad die volgens Kroese bij uitstek de heteroseksuele mannelijke identiteit van de plegers bevestigt. De mannelijkheid van de overvaller krijgt, volgens hem, in belangrijke mate betekenis in contrast met het plegen van andere, door overvallers minder mannelijk geachte misdrijven, zoals straatroof en vooral verkrachting. *Allan Varkevisser* is het daar niet mee eens. In een reactie bekritiseert hij onder meer het idee dat overvallers een andere perceptie op geweld en verkrachters zouden hebben dan anderen.

Maaike Meijer gaat op zoek naar de constructie van mannelijkheid in het

gedicht *Het huwelijk* van Willem Elsschot. Dit gedicht wordt meestal gelezen als een algemene, sekseneutrale aanklacht tegen de beknellingen van het huwelijk. Een dergelijke interpretatie is vooral mogelijk doordat sekseposities uit de tekst weggetoverd worden, aldus Meijer. Ze laat zien hoeveel interessanter het gedicht wordt als je de sekseposities erin laat. Het gedicht laat zich dan lezen als het verhaal van een man die zijn eigen ouder worden uitsluitend beleeft via zijn vrouw. Hij projecteert zijn eigen probleem op zijn vrouw, zodat het lijkt alsof er met hem niets aan de hand is, aldus Meijer. Maar die projectie richt hem bijna ten gronde: 'In hetzelfde gedicht wordt een man ten tonele gevoerd, die zijn vrouw bijna doodpest maar die aan zijn eigen nimmer teruggenomen projectie op zijn vrouw zelf te gronde gaat.'

Relaties tussen mannelijkheden, seksualiteit en lichamelijkeheid komen aan de orde in de recensie van *Annelies Knoppers* van *Little Big Men* van Alan Klein over de subcultuur van mannelijke bodybuilders in de Verenigde Staten. Hun leven blijkt rijk aan paradoxen. Zij doen bijvoorbeeld aan bodybuilding om hun heteroseksuele imago te versterken, maar via bodybuilding krijgen ze op allerlei manieren meer met homoseksualiteit te maken.

Stefan Dudink tenslotte vraagt zich in zijn besprekingsartikel af of de auteurs van de door hem besproken boeken erin slagen mannelijkheden, die zich immers veelal als algemeen en 'natuurlijk' voordoen, te analyseren als specifieke constructies. In relatie tot welke andere categorieën (vrouwelijkheid, homoseksualiteit, etniciteit enzovoort) krijgt mannelijkheid betekenis? Rotundo analyseert zoals gezegd mannelijkheid uitsluitend in relatie tot vrouwelijkheid. Robert Nye daarentegen bekijkt mannelijkheid in relatie tot een heleboel andere categorieën, in een onderzoek naar de geschiedenis van moderne Franse opvattingen van mannelijke eer. Eer was volgens Nye in het Frankrijk van de vorige eeuw meer dan in andere 'westerse' landen constitutief voor mannelijkheid, en omgekeerd was mannelijkheid constitutief voor de constructie van 'eer'. Eer was een precair bezit, dat een man te allen tijde kon verliezen. Eerloosheid was niet zozeer gelokaliseerd in vrouwelijkheid alswel in de lagere klassen, in een ongezond of abnormaal lichaam, in 'perverse' seksualiteit en in jodendom. Rond de eeuwwisseling vond een democratisering van eer plaats, die goed paste in de toenmalige militarisering en kon worden uitgeleefd in de Eerste Wereldoorlog, die door zijn gruwelijke karakter ook meteen het einde van de heerschappij van eer betekende.

Nye's poging de vanzelfsprekende mannelijkheid te ondermijnen door mannelijkheid te historiseren, mislukt volgens Dudink echter. Mannelijkheid wordt in zijn boek een 'categorie van uitzonderlijke stabiliteit', stelt Dudink. 'De vanzelfsprekende historische aanwezigheid van mannelijkheid blijkt dermate overweldigend te kunnen zijn, dat iedere poging deze frontaal, in directe confrontatie te ontmantelen, een tegengesteld effect oplevert': de vanzelfsprekendheid van mannelijkheid wordt bevestigd in plaats van ondermijnd. Om die reden stelt Dudink een 'omtrekkende beweging' voor.

Hoe vanzelfsprekender en onzichtbaarder een norm is, des te makkelijker hij blijkbaar kan worden opgelegd aan anderen.

Zonsverduistering

Voortbouwend op het doel van het vierde genre om van mannelijkheid een sekse te maken en om te analyseren hoe niet mannelijkheid in het algemeen, maar mannelijkheden functioneren in concrete praktijken, willen we opperen dat het probleem niet zozeer ligt bij mannelijkheid of mannelijkheden in het algemeen. Het zijn daarentegen misschien heel specifieke soorten mannelijkheden die zich als algemeen en sekseneutraal kunnen laten gelden. Door die mannelijkheden als zodanig te benoemen en te analyseren, kunnen we ze misschien enigszins van hun normerende en uitsluitende werking ontdoen. Die soorten mannelijkheid kunnen we wellicht scharen onder de noemer van witte, heteroseksuele, redelijk jonge middenklasse-mannelijkheid. De meeste analyses van uitsluiting en asymmetrie en dergelijke – of ze nu over vrouwelijkheid, homoseksualiteit, klasse of etniciteit gaan draaien immers veelal om hetzelfde probleem: de witte, middenklasse-, heteroseksuele mannelijkheid als normatieve categorie die vrouwelijkheid, homoseksualiteit, ‘kleur’ en dergelijke als probleem en afwijking definieert. Die specifieke witte middenklasse-mannelijkheid definieert en normeert, maar laat zich zelf heel moeilijk definiëren, anders dan als het normale, het gangbare, het gewoon menselijke.

Alleen al vanwege de speciale positie van deze specifieke vorm van mannelijkheid gaat het er dus niet om mannelijkheid simpelweg te versplinteren in vele soorten mannelijkheden. Het gaat erom de uitsluitende en normatieve werking van die ene soort mannelijkheid in relatie tot zowel andere constructies van mannelijkheid, als constructies van vrouwelijkheid, maar bijvoorbeeld ook homoseksualiteit, armoede en gezondheid te onderzoeken. Daarmee is ook duidelijk dat onderzoek naar mannelijkheid van een andere orde is dan onderzoek naar vrouwelijkheid en dat er van symmetrische categorieën dus geen sprake is. Vrouwenstudies gaat vaak over uitsluiting. Overigens worden niet alleen vrouwen, maar bijvoorbeeld ook zwarten, zieken, armen en homoseksuelen vaak uitgesloten. Wie worden er eigenlijk ingesloten en hoe gaat dat in zijn werk, is voor vrouwenstudies-naar-mannelijkheid de meest dringende vraag.

De poging die in dit vierde genre gewaagd wordt om mannelijkheid tot een sekse te maken door het als het ware te versplinteren, blijkt dus op nieuwe problemen te stuiten. Het door Dudink gesignaleerde probleem dat directe confrontatie een tegengesteld effect kan sorteren en datgene bevestigt wat men wil ondermijnen, is daar een van. Een andere kwestie is hoe verschillende soorten mannelijkheden zich tot elkaar verhouden. Die vraag is van groot belang vanwege de verwevenheid van macht met *sommige* soorten mannelijkheid. Het oude idee (van patriarchaatsanalyses) dat mannelijkheid en macht min of meer

identiek zijn, is verlaten, maar dat neemt niet weg dat verschillende soorten mannelijkheden op verschillende manieren met macht te maken kunnen hebben. Over dergelijke nu nog vaag geformuleerde verbanden zouden we aan de hand van onderzoek naar mannelijkheid in de toekomst misschien meer kunnen zeggen.

Een mogelijke weg daartoe is te benoemen als poging tot *zonsverduistering*. De witte, heteroseksuele middenklasse-mannelijkheid is te zien als de zon die overal op straalt maar waar je niet goed in kunt kijken, zo verblindend is het licht ervan. Het is datgene waardoor niet alleen vrouwelijkheid, maar bijvoorbeeld ook een donkere huidskleur, homoseksualiteit en armoede 'verlicht' (gedefinieerd) worden, maar dat zelf steeds, gelijk de zon, aan een nauwkeurige blik onttrokken blijft. Onderzoek naar mannelijkheid zou daarom misschien het karakter moeten hebben van een poging tot *zonsverduistering*: een poging om juist die verblindende mannelijkheid toch te benoemen en analyseren. Een poging om slinkse, creatieve manieren te vinden om ernaar te kijken zonder erdoor verblind te worden.

Literatuur

- Analyse van het 'vrouwenvraagstuk'*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid, Den Haag 1982.
- Astrachan, A., *How men feel. Their response to women's demands for equality and power*. New York (Double Day & Co) 1986.
- Banner, L., Boekbespreking in *Signs* 14 (1989), nr. 3, pp. 703-708.
- Barthes, R., *Mythologies*. Parijs (Editions du Seuil) 1957.
- Beauvoir, S. de, *Le deuxième sexe*. Parijs (Gallimard) 1949; Nederl. vert. *De tweede sekse*. Utrecht (Erven Bijleveld) 1982.
- Beleidsplan Emancipatie 1985*. Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 19 052, nrs. 1-2.
- Beleidsprogramma Emancipatie Met het oog op 1995*. Handelingen Tweede Kamer 1992-1993, 22913, nr. 1-2.
- Bly, R., *Iron John. A book about men*. New York (Vintage Books) 1992.
- Britan, A., *Masculinity and power*. Oxford (Blackwell) 1989.
- Bruijn, J. de, *Omstreden kwaliteit. Omtrent vrouwenarbeid en beleid*. Oratie Vrije Universiteit, Amsterdam 1991.
- Carrigan, T., R.W. Connell en J. Lee, 'Toward a new sociology of masculinity', *Theory and Society* 14 (1985), nr. 5, pp. 551-604.
- Chapman, R., en J. Rutherford (red.), *Male order. Unwrapping masculinity*. Londen (Lawrence and Wishart) 1988.
- Chodorov, N., *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Londen/Berkeley (University of California Press) 1978.
- Cohen, D., *Being a man*. Londen (Routledge) 1990.
- Collinson, D., en J. Hearn, 'Naming men as men. Implications for work, organisation and management', *Gender, Work and Organization* 1 (1994), nr. 1, pp. 2-21.

- Craig, S. (red.), *Men, masculinity and the media*. Londen (Sage) 1992.
- 'Die Männer schlagen zurück', *Der Spiegel* 22 (25 mei 1992), pp. 68-82.
- Emancipatie, proces van verandering en groei*. Handelingen Tweede Kamer 1976-1977, 14 496, nrs. 1-2.
- Emancipatie in cijfers 1994*. Centraal Bureau voor de Statistiek/Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1994.
- Hearn, J., *The gender of oppression. Men, masculinity, and the critique of marxism*. New York (St. Martin's Press) 1987.
- Hearn, J., *Men in the public eye*. Londen (Routledge) 1992.
- Hearn, J., en D. Morgan (red.), *Men, masculinities and social theory*. Londen (Unwin Hyman) 1990.
- Hochschild, A., 'Inzicht in de toekomst van het vaderschap', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 60, 15 (1994), nr. 4, pp. 455-465.
- Huisman, J., 'De "emancipatie-resistentie" van het regeringsbeleid. Vijftien jaar overheids-emancipatiebeleid in Nederland', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991), nr. 1, pp. 7-18.
- Jardine, A., en P. Smith (red.), *Men in feminism*. Londen (Methuen) 1987.
- Kaufman, M. (red.), *Beyond patriarchy. Essays by men on pleasure, power and change*. New York (Oxford University Press) 1987.
- Keuzenkamp, S., en A. Teunissen, *Emancipatie ten halve geregeld. Continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid*. 's-Gravenhage (VUGA) 1990.
- Lenning, A. van, e.a., *Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers*. Ministerie van Sociale Zaken, Den Haag 1995 (in druk).
- Lunenberg, M., en H. Vossen, 'Mannenstudies: de ontdekking van een nieuw terrein of een reeds betreden continent?', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 36, 9 (1988), nr. 4, pp. 458-468.
- Maas, J., *Speaking of friends. The variety of man-to-man relationships*. Berkeley (Shameless Hussy Press) 1985.
- Meulenbelt, A., 'Huilen hoeft niet meer. Mannen zoeken naar hun identiteit', *Opzij*, mei 1993, pp. 8-17.
- Meijer, I., 'Het sex-appeal van mannenwerk. Het lichaam in bedrijf', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991), nr. 1, pp. 86-100.
- Mills, A.J., en P. Tancred (red.), *Gendering organizational analysis*. Newbury Park (Sage) 1992.
- Monick, E., *De spirituele identiteit van de man*. Utrecht (Kosmos) 1991.
- Mossink, M., en T. Nederland, *Beeldvorming in beleid. Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid*. 's-Gravenhage (VUGA) 1993.
- Murphy, P.F., 'Toward a feminist masculinity', *Feminist Studies* 15 (1989), nr. 2, pp. 351-361.
- Shaping structural Changes (Vorm geven aan structurele verandering)*. Organisatie voor Economische samenwerking en Ontwikkeling (OECD), Parijs 1991.
- Richardson, R., en V. Robinson, 'Theorizing women's studies, gender studies and masculinity. The politics of naming', *The European Journal of Women's Studies* 1 (1994), nr. 1, pp. 11-27.
- Rowan, J., *The Horned God. Feminism and men as wounding and healing*. Londen (Routledge) 1987.

- Sayers, S., en P. Osborne (red.), *Socialism, feminism and philosophy. A radical philosophy reader*. Londen (Routledge) 1990.
- Segal, L., *Slow motion. Changing masculinities, changing men*. Londen (Virago) 1990.
- Seidler, V., *Rediscovering masculinity. Reason, language and sexuality*. Londen (Routledge) 1989.
- Simpson, M., *Male impersonators. Men performing masculinity*. Londen (Cassell) 1994.
- Tonkens, E., 'Het gedeelde verschil. Vrouwenstudies in de jaren negentig', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 47, 12 (1991), nr. 3, pp. 316-325.
- Velde, H. te, 'Viriliteit en opoffering. "Mannelijkheid" in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 56, 14 (1993), nr. 4, pp. 421-433.
- Verhaar, O., 'Over de mogelijkheid en wenselijkheid van sekseneutraal werk', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 46, 12 (1991), nr. 2, pp. 216-229.
- Verloo, M., en C. Roggeband, *Emancipatie-effectrapportage: theoretisch kader, methodiek en voorbeeldrapportages*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1994.
- Weeks, J., *Sexuality and its discontents. Meanings, myths and modern sexualities*. Londen (Routledge) 1985.
- Willemsen, T., 'Hollandse Nieuwe? Over de Nederlandse context van de "nieuwe vaders"', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 60, 15 (1994), nr. 4, pp. 466-477.
- Williams, C.L., *Gender differences at work. Women and men in nontraditional occupations*. Londen/Berkeley (University of California Press) 1989.

Marina Warner

Mannen, mythen en monsters

Over vermetelheid en bruut geweld

Onderweg naar de Future Entertainment Show, die vorig jaar in Olympia werd gehouden, kwam ik er al snel achter dat ik de enige vrouw was die stond te wachten op de metro. Het was halverwege de ochtend en het station was ongevoond druk voor de tijd van de dag. Er stonden een paar jonge mannen in jeans en trainingspakken, groepjes kleine jongens en een of twee vaders. Toen de trein stopte en de deuren opengingen, fladderde een nogal verdwaasd uitzienende Londense duif naar buiten. Een man die vlak naast me stond, lachte. 'Maak je geen zorgen', zei hij, 'het is maar een virtuele duif.'

Te midden van een stroom mensen betrad ik het beursgebouw, hield mijn ultramoderne, high-tech, onmogelijk-na-te-maken kaartje stevig vast en wierp me in het strijdgewoel. De omzet van de videospelletjesindustrie is in de loop van de afgelopen vier jaar gestegen van vrijwel niets tot 2,5 miljard gulden. Op *multiple screens* werd het nieuwste aanbod aan interactieve spelletjes en 3D-simulatie vertoond, aangedreven door de nieuwste typen ergonomische joysticks. Onafgebroken piepend schoven ze voorbij, straalden omhoog, werden getroffen, stortten brandend neer en begonnen weer opnieuw. Ik was niet langer de enige vrouw: er waren nog een stuk of wat omaatjes en een paar moeders. En het verkooppersoneel in de stands bestond vrijwel geheel uit vrouwen – de 'rokkenbrigade' van de branche – die gekleed in groene insektenkleding, verkleed als 'Zools' of 'Zoozes' of andere technische narigheid, hun waar aan de man brachten. Maar wij waren indringers. Het was een mannenwereld: de klanten en spelers waren bijna allemaal jongens.

In de *chill out zone* in de galerij, in stands en op podia waren de spelers aan de in rijen opgestelde consoles druk bezig met zappen, doorklieven, ont-hoofden en draken prikken. De populaire cultuur wemelt van de monsters, robots, cyborgs, buitenaardse wezens, duivels, mutanten, vampiers en replica's. Het einde van het millennium, het uiteenvallen van zovele vertrouwde machtsblokken en het ontstaan van nieuwe landsgrenzen, bloedige burgeroorlogen, internationale catastrofes van hongersnood tot AIDS, de dreiging van milieurampen – van een volgend Tsjernobyl, van nog grotere gaten in de ozonlaag – al deze gevaren geven voeding aan monsterlijke fantasieën. En tegelijkertijd brengen wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van genetica, voortplanting, plastische chirurgie en transplantatie lastige en onopgeloste ethische problemen met zich mee over de aanmaak van nieuwe levende wezens. Deze duiken op in mythen op alle niveaus van onze cultuur: in boeken, in films, in advertenties, songteksten en spelletjes.

Het realisme van de film, dat nog wordt versterkt door het hele revolutio-

naire scala van illusietechnieken, van met de camera gefilmde animatie tot computeranimatie, brengt fantomen binnen het bereik van onze waarneming. Deze monsters worden tot leven gewekt; ze lijken ons te omringen. De handleidingen van spelletjes zoals 'Dungeons and Dragons' bevatten naast plaatjes van de Ghast of de Ghoul, de Flail Snail of de Dimensional Shambler ook schema's van hun klauwafdruk en hun beet alsmede kaartjes van het gebied waarin ze zich ophouden. En in spelletjes zoals Streets of Rage, Mortal Kombat, Instruments of Chaos, Night Trap, Cannon Fodder, Street Fighter, Legacy of Sorasil, The Rise of the Robots, Zombie Apocalypse, Psycho Santa en Splatterhouse is er een held die monsters verslaat, net als Jason en zijn Argonauten of Hercules en zijn twaalf werken, en inderdaad verwijzen sommige spelletjes naar avonturen uit de klassieke oudheid.

Soms vormt het redden van een maagd een excuus voor de wandaden, dan weer voert het overwinnen van de denkbeeldige verschrikkingen naar een schat, net als bij het Gulden Vlies of de Gouden Appels van de Hesperiden. Maar het replicerend vermogen van de computer betekent dat er in videospelletjes talloze draken, monsters, vijanden en buitenaardse wezens voor kunnen komen die stuk voor stuk moeten worden opgeblazen of in mootjes gehakt, op elk niveau weer, terwijl de speler zich door de lagen van het spel omhoog werkt. Sommige doolhofpuzzels en spelletjes waarin een rol moet worden gespeeld vereisen een strategische aanpak, maar meestal baant de held zich met bruto geweld een weg. In een recensie werd 'Rivet', een wedstrijd tussen Robocop en Terminator, als volgt omschreven: 'Het is totaal-cyberpunk-ultra-gewelddadig. Een spel waar je gewoon alles en iedereen overhoop schiet. Het is fantastisch.' De schat en de wijsheid die de speler aan het einde van de slachtpartij – de pauze voordat het spel weer opnieuw begint – te beurt vallen, verlenen autoriteit, met andere woorden, macht.

Mythen en monsters zijn al met elkaar vervlochten sinds de allereerste gedichten uit Sumerië: de ene ondersteunt de andere. Het woord 'mythe', dat afkomstig is uit het Grieks, heeft betrekking op een soort spraak, terwijl het woord monster volgens ten minste één Latijnse deskundige is afgeleid van *monestrum*, via *moneo*, dat onder meer adviseren, herinneren aan en vooral waarschuwen betekent. Maar *moneo* is, in het woord *monstrum*, later beïnvloed door het Latijnse *monstrare*, laten zien, en die combinatie vormt een treffende typing van de spreekvorm die mythen vaak aannemen: een mythe laat iets zien, het is een verhaal met een bedoeling. Een mythe is een waarschuwing, zij vertelt een verhaal dat raad verschaft door het tot leven wekken van fantastisch gevormde figuren – monsters. Mythen definiëren vijanden en vreemdelingen en door dezen op te voeren, vertellen ze wie wij zijn en wat wij willen en vertellen ze verhalen om structuur en ordening aan te brengen. Net als fictie kunnen ze waarheid bevatten, zelfs al is het allemaal verzonnen.

In ten minste één soort klassieke mythologische verhalen komen altijd monsters voor, namelijk in ontstaansgeschiedenissen. Draken, duivels en bees-

ten duiken veelvuldig op in de genealogie van de goden en in de oorsprong van de geschapen wereld. Zelfs in onze monotheïstische bijbel vangen we enkele malen een glimp op van de leviathan en de behemoth – overblijfselen uit de kosmologieën van de Babyloniërs en de Assyriërs. De aanwezigheid van monsters markeert tevens het ontstaan van naties, van steden – denk maar aan Sint Joris en de draak en aan Cadmus, die de tanden van de draak afzaagde om er Thebe mee te bouwen en te bevolken. In Antwerpen lieten de vroede vaderen nog tot in de zestiende eeuw aan hoge bezoekers de beenderen zien van Druon Antigoon, de reus die was verslagen door de eerste koning van die streek, Brabo, een vriend en verwant van Julius Caesar. Het reusachtige schouderblad en de enorme rib waren in werkelijkheid afkomstig van een potvis, maar deden uitstekend dienst als symbool voor het verslaan van de bruuft – en de komst van de beschaving naar Antwerpen.

Chaos vormt op verschillende manieren een bedreiging: het vrouwelijke monster Chimaera spuwde vuur uit drie koppen, maar de held Bellerophon, die met zijn gevleugelde paard Pegasus op haar neerstreek, doorboorde haar vurige strot – de vlammen deden de punt van zijn speer smelten en zij stikte toen het lood in haar lichaam afkoelde. Chimaera's naam ging later staan voor illusie: het monster der monsters, dat angstaanjagend aanwezig is en toch een schim, dat iets werkelijks laat zien dat tegelijk alleen in de geest bestaat.

Ook als de rede waakt, kan zij monsters voortbrengen. Hoe extreem, fantastisch en ontastbaar ze ook zijn, ze symboliseren reële verlangens en angsten, ze dragen betekenis op een diep, psychisch niveau. We leven in een nieuwe tijd met allerlei religies, de vorming van mythen en monsters – chimaera's. En die chimaera's definiëren de menselijke identiteit – met name de rol van mannen.

In Mary Shelley's roman *Frankenstein*, die in 1818 werd gepubliceerd, vindt een van de dominante mythen van onze tijd haar meest indringende en tragische expressie; de voornaamste personages in het boek treden met allerlei soorten navertellingen, zowel parodistisch als normaal, buiten de grenzen van de roman – het is geen toeval dat er dit jaar opnieuw een filmbewerking van verschijnt, met Kenneth Branagh en Robert de Niro. *Frankenstein* is de eigentijdse parabel geworden van de geperverteerde wetenschap, maar die interpretatie gaat voorbij aan de belangrijkste boodschap van de schrijfster. Mary Shelley zag de waarschijnlijkheid dat de mens zich een monster zou scheppen naar zijn eigen beeld en gelijkenis en vervolgens niet in staat zou blijken om er de verantwoordelijkheid voor te dragen. Als het wezen uiteindelijk de confrontatie aangaat met Victor Frankenstein, zijn schepper die hem vermijdt, doet hij deze een verzoek:

'Ik ben uw schepsel en ik zal zelfs welwillend en gehoorzaam zijn aan mijn natuurlijke heer en meester als u ook uw aandeel zult vervullen, hetwelk u mij schuldig bent. O Frankenstein, u bent rechtvaardig jegens ieder ander en kwetst alleen mijn gevoelens, terwijl uw billijkheid en zelfs uw clementie en affectie vooral mij toekomen. Bedenk dat ik uw schepsel ben; ik zou uw Adam moeten zijn, maar ik

lijk wel een gevallen engel, die door u elke vreugde wordt ontzegd zonder iets te hebben misdaan. Overal zie ik gelukzaligheid, waarvan alleen ik onherroepelijk ben uitgesloten. Ik was welwillend en goed; ellende maakte van mij een demon. Maak mij gelukkig en ik zal opnieuw rechtschapen zijn.'

'Verdwij! Ik zal u niet aanhoren. Er kan geen gemeenschap zijn tussen u en mij; wij zijn vijanden. Verdwij, of laat ons anders onze krachten beproeven in een gevecht, tot één van ons verslagen is.'

Victor Frankenstein wijst het wezen dat hij uit zijn eigen intelligentie en verbeelding heeft voortgebracht, af en wil het vernietigen. Hij kan slechts vluchten en dan, als het de confrontatie met hem aangaat, een strijd op leven en dood voorstellen – vanuit het verlangen om de overwinnaar te zijn, zoals zijn naam suggereert. Het boek *Frankenstein* is een duizelingwekkende allegorie van de dubbele aanwezigheid van monsters: op het ene niveau zijn zij een voortbrengsel van onszelf, terwijl ze op een ander niveau worden gezien als vreemd, verschrikkelijk en anders zodat we ze kunnen ontkennen en ze met een druk op de knop de vergetelheid in kunnen jagen.

Maar de monsters in het nieuwe nachtmerrie-achtige pandemonium van de populaire cultuur hebben iets gemeen dat hen in een belangrijk opzicht onderscheidt van de Hydra of Medusa of de Chimaera uit de oudheid: zij komen niet voort uit de natuur maar ze zijn menselijk of door de mens gemaakt. Frankensteins schepsel is ook in dit opzicht hun onmiddellijke voorvader – maar Shelley voert geen superieure strijder ten tonele om het monster te verslaan; haar roman is een pleidooi voor het schepsel: hij is in staat om het goede te doen, als Frankenstein maar van hem zou houden en hem onderwijzen en hem zou omarmen en hem niet in de steek laat als een paria. De remedie voor Frankensteins overmoed is niet gelegen in de vernietiging van het monster; Shelley spreekt zich expliciet uit tegen het aanpakken van het kwade door heroïsche, dodelijke heldendaden. Impliciet geeft ze het monstrueuze opnieuw vorm in de gedaante van zijn schepper: het schepsel komt uit Frankenstein voort als zijn geesteskind dat tevens zijn dubbelganger is, door wiens gedrag hij wordt gekenschetst. Hier is het beest degene die dit beseft en zijn maker aanspoort om het te erkennen. Frankensteins onmiddellijke, moorddadige vijandigheid jegens zijn schepsel bevat mogelijk sporen van Mary Shelley's eigen teleurstelling over haar vader en haar echtgenoot en hun revolutionaire ambities. Misschien is het een weerspiegeling van haar gevoelens over het antagonisme tussen mannen en vrouwen. Maar de voornaamste drijfveer ervoor is gelegen in de zelfhaat van haar held: met haar buitengewone en briljante boek introduceert ze een nieuw type monster dat niet wezensvreemd is maar als mijn broer, mijzelf.

Figuren als Slugathon of Robocop, die in populaire mythen worden opgevoerd en vervolgens vernietigd totdat de volgende avatar verschijnt, roepen de geperverteerde voortbrengselen van de menselijke intelligentie op. Anders dan in het boek van Mary Shelley worden in deze verhalen vrijwel zonder uitzondering de voortbrengselen van de wetenschap afgewezen en wordt voorgesteld om

de vijandige monsters met geweld te bedwingen. In dit soort verhalen neemt niemand de tijd om te leren spreken, zoals Frankensteins schepsel zo nadrukkelijk en met veel toewijding doet als hij luistervink speelt bij de Engelse lessen die in het landhuisje door de oude man en zijn familie worden gegeven aan de mooie Arabische vluchteling Safie. In eigentijdse verhalen over strijd en vernietiging horen we nooit het monster zeggen: 'Ik ben slecht omdat ik zo ongelukkig ben.' Of: 'Maak mij gelukkig en ik zal opnieuw rechtschapen zijn.' Deze zinnen klinken absurd omdat we gewend zijn dat de held de monsters slechts in bedwang kan houden door ze te doden.

List en bedrog

Monsters die hun ware aard tonen, zoals het schepsel van Frankenstein, vormen een gemakkelijker doelwit dan andere die zich vermommen. Bedrog is een steeds terugkerend thema in de geschiedenis van *fantasy*-kunst, die zelf ook een poging tot bedrog is. De briljante apotheose hiervan zijn de replica's uit *Blade Runner*, de cultfilm van Ridley Scott. Replica's zijn androiden, bovenmenselijk sterk en bijna onkwetsbaar, maar ze zien eruit als mensen, zijn op kunstmatige wijze voorzien van jeugdherinneringen en weten niet dat ze monsters zijn. Zoals het woord androïde suggereert, zijn het mensen – maar tegelijk ook niet. In de roman van Philip K. Dick waarop *Blade Runner* is gebaseerd, wordt het dilemma bondig samengevat in de titel: *Dromen androïden van elektrische schapen?* Dit is de ultieme nachtmerrie van ons fin de siècle. Frankensteins schepsel leed zo'n honderd jaar geleden omdat het besepte hoe misvormd het was. Jekyll en Hyde kenden elkaar goed, hoewel de boosaardige Hyde, zoals de naam (in het Engels) ons laat weten al verborgen was in Jekyll. Maar in vergelijking met *Blade Runner* is dit nog steeds optimistische materie. De film – en het boek – leggen een gevoelige eigentijdse zenuw bloot door te suggereren dat de robotmonsters er net als mensen uitzien, dat hun aard niet meteen zichtbaar is – noch voor ons, noch voor henzelf.

Het acute, pijnlijke probleem van vandaag de dag is dat deze gefabriceerde monsters in feite niemand minder dan wij zelf zijn; en dan met name de mannelijke helft van de soort. Een recente verschuiving in de manier waarop een oude, wijdverbreide legende wordt verteld, illustreert vrij duidelijk de nieuwe fascinatie en de nieuwe verontrusting die mannen omringen: in deze stadse mythe hoort een alleenwonende vrouw een vreemd geluid in haar keuken en als ze die betreedt, ziet ze een hand die bezig is zich toegang te verschaffen door een opening die zojuist in de deur is uitgezaagd. Dus neemt ze een pook, legt die in het vuur en als hij begint te gloeien, valt ze er de hand mee aan. Deze trekt zich onmiddellijk met een schreeuw van pijn terug.

De volgende dag loopt de vrouw de dochter van de burens tegen het lijf, die haar terloops vertelt dat haar vader naar het ziekenhuis moest – vanwege een

vreselijke brandwond aan zijn hand. In de oude, vertrouwde versie was de indringer een heks, een monster dat in zulke enge verhalen veelvuldig optrad; maar die veranderde in een man, een gewone huisvader, een buurman die – en dit is belangrijk – er *niet* gevaarlijk uitzag.

De toenemende angst voor mannen gaat hand in hand met de overtuiging dat agressie – inclusief seksueel geweld – een inherente eigenschap is van jonge mannen. In een andere mythe wordt al vaag het moderne concept van de mannelijke natuur aangekondigd: die indringer zou wel eens een verkrachter kunnen zijn. Naast de krijger heeft het type van de aanrander/verkrachter zich diep geworteld in de culturele voorstelling van mannelijkheid. Kinderen die een hele serie boze geesten of buitenaardse wezens doden, kunnen zichzelf voorhouden dat zij anders zijn dan de monsters die ze hebben gedood. Maar de seriemoordenaar – de term zelf is nog maar kort geleden bedacht – heeft een menselijk gezicht, net als het hunne. Hij domineert al honderd jaar lang de eigentijdse folklore: een griezelig en angstaanjagend wezen. Het Victoriaanse publiek was in de ban van de angst voor Jack de Ripper en tegenwoordig worden moordenaars vanuit de gevangenis op de televisie geïnterviewd. *Real-Life Crimes*, een tijdschrift dat informatie verschaft over details en methoden, heeft een oplage van ongeveer zestigduizend exemplaren.

De films – en de boeken waarop die zijn gebaseerd – laten vaak zien hoe seksueel actieve vrouwen gestraft worden, vergelijkbaar met de mensen die in de Londense kerkers kwamen kijken naar de slachtoffers van de Ripper, van de gruwelen genoten, ook al moesten ze ervan huiveren. Maar videospelletjes zijn scrupuleuzer wat betreft eigentijdse taboes: de meeste helden mogen niet worden afgebeeld terwijl ze vrouwen aanvallen en vermoorden – met als gevolg dat vrouwen vrijwel volledig buiten beeld zijn. Af en toe zien we een vrouwelijke boef met betraande ogen of een kort geknipte herrieschopster of een wellustige ‘spiderwoman’ en ook zijn er een paar vrouwelijke straatvechters – stuk voor stuk actieve, assertieve types en goede voorbeelden van de averechtse effecten van positieve beeldvorming. En zoals ik al zei, duikt opnieuw het klassieke motief op van de jonkvrouw in nood. Maar het effect van de vrijwel volledige afwezigheid van vrouwen in deze allesoverspoelende fantasiewereld van jongens is een intensivering van het gevoel van anders zijn, van vervreemding, van de diepe kloof tussen de seksen.

In moderne mythen wordt sekseverschil benaderd via een heel oude en eenvoudige formule: als de meisjes stoer gaan doen, worden de jongens nog stoerder. Met hun nadruk op de kracht van de krijger conformeren de nieuwe verhalen zich aan heel oude, aan verhalen die geworteld waren in de volkomen andere sociale verhoudingen van een militaire of een pastorale, archaïsche samenleving – de helden van de Grieken, de samoerai van de Japanners. Het doden van monsters en het bedwingen van vrouwen vormen nog steeds een vrijbrief voor de vorming van het heldhaftige karakter van de held; het is een bevestiging van zijn definitie als man. Maar dit verhaal is versleten; het is losgeraakt van de

klinknagels waarmee het was bevestigd aan de ervaring: krijgsfantasieën verschaffen vandaag de dag een snelle roes van machtscompensatie maar geen vaardigheden die van belang zijn voor de overleving – noch voor het werk, noch voor het gezinsleven.

Toen de jonge Achilles door zijn moeder werd vermomd in meisjeskleding, omdat ze van een orakel had gehoord dat hij in de Trojaanse oorlog zou sterven en dus niet wilde dat hij aan deze oorlog deelnam, bleek het kinderspel om hem te ontmaskeren. De slimme Odysseus vermomde zichzelf als koopman en ging naar het hof van Lycomedes, te midden van wiens dochters Achilles zich schuilhield. Odysseus bedacht een soort Paard van Troje: een kist vol gaven, boordevol juwelen en sieraden en stoffen – en kostbare wapens. De dochters van de koning tuigden zich uiteraard op, maar Achilles gordde over zijn hemd een zwaard en schild om, werd zo door de triomfantelijke Odysseus ontmaskerd en meegevoerd om de oorlog voor de Grieken te winnen. Er bestaan enkele gewaagde barokschilderijen waarop de krijger wordt ontmaskerd en naar zijn wapen grijpt terwijl de meisjes zich opdirken, en verder is er een tragi-komische barok-opera over dit onderwerp van de hand van Metastasio, evenals een wat meer vrijzinnige Engelse versie, die *Achilles in Petticoats* heet.

Maar de machtige Griekse goden zijn niet de enige voorbeelden van mannelijkheid. Achilles mocht dan een machtig zwaard en schild kiezen en Hercules mocht dan zijn spierkracht en een grote stok gebruiken, maar in de sprookjestraditie ontwikkelen helden heel andere vaardigheden. In *De Arabische nachten* vindt een arme visser in zijn netten een fles en als hij die opent, rijst er een reusachtige djinn uit op die onmiddellijk dreigt de visser te doden. De visser antwoordt dat hij niet kan geloven dat iemand die zo ontzagwekkend en geweldig is, ooit in zo'n klein flesje paste – en smeekt de djinn om te demonstreren hoe hij dat voor elkaar kreeg. De djinn gehoorzaamt en rolt zichzelf op in het flesje. De visser springt er bovenop en doet er meteen de stop weer in. Vervolgens weigert hij de djinn eruit te laten, tenzij deze hem gigantische rijkdommen schenkt.

'Vernuft en vermetelheid' zijn kenmerkend voor deze hoopvolle mythen die verwijzen naar een andere wereld die de belofte van geluk inhoudt – en van transformatie. Het verhaal eindigt aldus: 'De visser werd de rijkste man van zijn tijd en zijn dochters waren tot aan hun dood getrouwd met koningen.' Sommige sceptici zouden kunnen tegenwerpen dat de vernuftige held of de simpele ziel die gewoon geluk heeft, niet thuishoren in epische verhalen of tragedies, waar de idealen van mannelijkheid worden gesmeed; maar sprookjesachtige elementen laten zich met geen mogelijkheid onderscheiden van de allergrootste mythen: ook als Oedipus de Sfinx ontmoet, volgt er een steekspel van spitsvondigheden. Hij slaagt erin haar te overwinnen zonder enig bloedvergieten. Nadat hij haar raadsel heeft opgelost, laat hij haar gewoon achter, waarop zij zich, nu haar geheim is ontdekt, van een rots werpt. In de *Odyssee* van Homerus vertelt Odysseus aan de Cycloop dat zijn naam Niemand is. Dus als Odysseus het ene oog

van de Cycloop uitsteekt, brult de reus om hulp van zijn vader, de god van de zee, en van de andere Cyclopen. Maar alles wat zij horen is zijn kreet: 'Niemand heeft mij verblind.' En dus ondernemen zij niets.

Deze truc uit de *Odyssee* is letterlijk een van de oudste uit het boekje. De held, die zich verlaat op zijn vernuft, overleeft talloze Gelaarsde-Kat-achtige verhalen vol tegenslag. De schelm of slimmerik die – hoe dwaas hij ook mag zijn – tegen alle verwachtingen in succes heeft, komt veelvuldig voor in de folklore van volken overal ter wereld; zo reisde hij bijvoorbeeld in de gedaante van Anansi, de spin, van West-Afrika naar de Cariben en figureert al sinds de zeventiende eeuw in verhalen die daar worden verteld.

Charlie Chaplin en zelfs Woody Allen hebben dankbaar gebruik gemaakt van de pathetische held. Maar de vrolijke toepassing van vernuft en vermetelheid tegen bruto geweld, het vertrouwen op trucs, is in moderne heroïsche mythen vrijwel geheel verdwenen. In het heersende populaire concept van mannelijkheid, zoals dat tot uitdrukking komt in stripverhalen, popgroepen, straatmode en films met Clint Eastwood of Arnold Schwarzenegger heeft de kleine man, de slimmerik of schelm, plaatsgemaakt voor het type van de heldhaftige krijger, het paradigma van de 'fittest survivor'.

Ninja Turtles en Robocop

Bij het bekijken van oude filmopnamen van Olympische Spelen valt op hoe mager en schriel atleten vroeger waren: de afmetingen van mannen zijn dankzij body-building nooit eerder zo belangrijk geweest voor de definitie van mannelijkheid als tegenwoordig. De hedendaagse overtuiging dat fitness letterlijk belichaamd wordt door fysieke afmetingen, gaat voorbij aan een andere, veel belangrijker vraag: wat voor levenswijze wordt door de overlevers verdedigd en wat voor samenleving vormen zij? Het is interessant dat de doctrine van de 'survival of the fittest' tegenwoordig alom verbreid is – critici hebben erop gewezen dat de samenwerking tussen dieren en het respect voor hulpbronnen veel belangrijker zijn voor de overleving dan meedogenloosheid. Maar ideeën waarmee wordt gewezen op de zorgzame en onderlinge verdeling van taken in de natuur klinken als marginaal, utopisch, new-age-achtig gewauwel. Vernuftige intelligentie – in het Grieks de godin Metis – heeft plaatsgemaakt voor geweld als bron van mannelijke autoriteit, van macht; in de huidige moraal voelt kracht op de een of andere manier zelfs schoner, zuiverder en strakker aan. Het woord 'listig' en het idee van trucs dragen allebei een smet van oneervolheid. Jongens worden niet opgevoed tot bedriegers of oplichters. Het zou ondenkbaar zijn om de mannen van morgen te trainen in verleiding en list en maskers en trucs. Ze worden grootgebracht met Action Man en zijn imponerende, futuristische Star Wars-arsenaal; ze leren zich te identificeren met Ninja Turtles, kruisridders, krijgers die strijden in naam van de planeet, om een 'transformer' van een pa-

trouillewagen te veranderen in een zwaar bewapend en gepantserd monster van technische innovatie – Terminator, Robocop. Er zijn zelfs spelletjes met een maak-zelf-je-eigen-godheid-optie, waarbij je, na te hebben gekozen ‘welke god je wilt zijn’, over bijna dertig manieren beschikt ‘om je vijand te verslaan’. In defensiekringen wordt het verband tussen dergelijke verhalen en hun wervingsbeleid onderkend; zij plaatsen opvallende advertenties in speciale tijdschriften over computerspelletjes voor gevorderden.

Ik wil hier geen pleidooi houden voor de zwendelaar in plaats van de soldaat, of voor de bedrieger in plaats van de eerlijke ‘gentleman’ – dat zou absurd zijn. Ik observeer een trend waarin de mannelijke identiteit en sekse door zichtbare, fysieke, geseksualiseerde tekenen van potentie in plaats van door verbale, mentale scherpszinnigheid worden gedefinieerd.

Dergelijke tekens stromen met een ongeëvenaarde vaart door de verkalende aderen van het sociale systeem, gedragen door duizenden verschillende geleiders in miljoenen beelden en geluidsbytes. Het ligt zo voor de hand, maar het vraagt om herhaling: geen enkele deelnemer aan de mysteries waarmee de veroveringen van Hercules werden gevierd, geen enkele toeschouwer van de tragedie van Agamemnon of Jason kreeg het verhaal gerecapituleerd en herhaald en op zich afgeschoten – keer op keer in een waanzinnige vermeerdering van echo’s. Dit gebruik van herhaling wordt gecombineerd met een andere nieuwe en uiterst populaire vorm van verhalen vertellen: de advertentie. De voornaamste taak van een advertentie, namelijk om te overreden, heeft geleid tot andere reacties op de mythen die reclame vaak absorbeert en herinterpreteert. Soms bevatten advertenties een waarschuwing – zoals in campagnes voor openbare veiligheid. Maar deze worden als ambigu herkend, en waarschuwingen tegen drugs kunnen maar al te gemakkelijk worden opgevat als verheerlijkende uitnodigingen om ze juist uit te proberen. Vrijwel altijd wekken advertenties verlangen op en roepen ze op tot imitatie en identificatie.

Nadenken of nadoen

De mythische helden uit de Griekse verhalencycli, zoals Oedipus, Jason en Orestes, fungeerden als tragische waarschuwingen. Hun trots, hun bewuste en onbewuste misdaden, hun moedermoorden en kindermoorden, hun zelf uitgestoken ogen en zelfmoorden, al de conflicten en verschrikkingen die ze ondergingen en bedreven, maakten hen niet tot voorbeeld maar tot waarschuwing. Zij ontlokten angst en medelijden, geen navolging. In de tragedies waarvoor zij de inspiratie vormden, werden de helden opgevoerd als gespreksstof, niet als model. Niemand zou na het zien van *Oedipus op Colonus* het gevoel hebben dat hij graag Oedipus zou willen zijn, op de manier waarop een spaghetti-western heldenverering voor Clint Eastwood opwekt.

Maar in de arena’s van de eigentijdse cultuur – het televisiestation, het

computerspel, de speelgoedwinkel, de straat – circuleren de traditionele mythische figuren van mannelijkheid, zoals de krijger en de verkrachter dag in dag uit als rolmodel, niet als tegenvoorbeeld, en de vormen waarin ze worden overgebracht bevatten geen argumenten of tegenargumenten, zoals in een Griekse tragedie, maar herhalen de boodschap, net als in reclame. Ze doen een beroep op de koopkracht van deze groep en hun zich vormende smaak. Ze spelen in op rivaliteit en kwetsbaarheid. Zij roepen niet 'Pas op', maar juist 'Je bent jong en je wilt wat!'

'Zo zijn jongens nu eenmaal', zeggen mensen als ze het hebben over agressie, geweld, lawaai en wapens. Maar komt de krijgsethiek waardoor Achilles in de vrouwenvertrekken werd ontmaskerd, wel tegemoet aan de behoeften van onze burgerlijke samenleving? Hoe is het mogelijk dat geloof in heroïsche ingrepen op medisch en wetenschappelijk gebied die gericht zijn op verandering – en die ook bewerkstelligen – en een deterministische filosofie met betrekking tot de menselijke natuur en gender, in hetzelfde tijdperk naast elkaar bestaan? De opmerking dat Frankenstein zijn monster assembleerde uit lichaamsdelen, spookt door het moderne bewustzijn, maar de voornaamste filosofische stelling van het boek, dat zijn boosaardigheid is aangeleerd en niet aangeboren, wordt op de een of andere manier over het hoofd gezien. De biologische en genetische revolutie, die inmiddels al begonnen is, kan lichamen veranderen en redden, maar verhalen waarin zulke lichamen een rol spelen, suggereren dat hun aard onveranderlijk is en dat zij gedetermineerd en gedoemd zijn. Slechts zelden zien we een video- of stripfiguur die zich ontwikkelt of leert om anders te zijn. Toch heeft de antropologie aangetoond dat, zowel op het gebied van de seksualiteit als op andere gebieden van het mens-zijn, maatschappelijke verwachtingen van invloed zijn op het karakter. Mannelijkheid verschilt van groep tot groep, van plaats tot plaats en al die variaties zijn ingeprent en niet van nature aanwezig.

Samenlevingen waarin van jongens wordt verwacht dat zij onverschrokken krijgers zijn, onderwerpen hen aan intensieve traumatische rituelen om hen te harden. Bij de Sambia op Nieuw-Guinea, een stam waar mannen krijgers en jagers zijn en vrouwen worden gevreesd en veracht, worden jongens omstreeks hun zesde levensjaar afgezonderd onder exclusief toezicht van mannen en beginnen dan aan een reeks gewelddadige inwijdingsrituelen waardoor ze worden veranderd in mannen zoals hun vaders. De cultureel gewenste mannelijkheid komt een Nieuwguinese hooglandbewoner dus blijkbaar niet van nature aangewaaid. Waarom zou dat dan wel het geval zijn voor een kind dat opgroeit in Kent of Aberdeen?

Bij andere, minder afgelegen volken, die we nog steeds kunnen aantreffen op de Balkan, in de bergen van Montenegro, is de geboorte van een meisje meestal aanleiding tot ritueel weklagen. Bloedveten worden van generatie op generatie doorgegeven en als er in een familie geen enkele zoon meer over is om de vete voort te zetten, kan een dochter in zijn plaats worden opgevoed. Zij

wordt dan een 'gezworen maagd', een vermomde krijger die haar familie als een man zal verdedigen. Nooit zal meer worden gezinspeeld op haar ware geslacht, zelfs niet in haar afwezigheid, op straffe des doods.

Robert Bly en de Wildeman

Toen de Servisch-Montenegrijnse strijdkrachten in de huidige oorlog op de Balkan de vrouwen die zij verkrachtten, vervloekten en zeiden dat zij kinderen zouden baren die voor eeuwig hun vijanden zouden zijn en hun moeder en haar volk zouden bevechten, gedroegen zij zich conform bepaalde culturele overtuigingen en spraken ze vanuit toewijding aan militaire waarden, patrilineaire afstamming en een mannelijke heldencultus.

Ik geef hier geen excuus, beweegreden of toereikende verklaring voor het vermogen van mannen om te verkrachten en te doden. Maar wel wijs ik de universalistische stelling over de mannelijke natuur van de hand volgens welke de verkrachtingen die worden gepleegd in voormalig Joegoslavië, plaatsvinden omdat mannen nu eenmaal verkrachters zijn. Catherine McKinnon, een prominente Amerikaanse juriste op het gebied van de mensenrechten, formuleert het argument aldus: 'Mannen doen in oorlogstijd hetzelfde als in vreedstijd, alleen meer', en 'Soortgelijke daden komen ook in vreedstijd overal voor en worden over het algemeen als seksueel beschouwd.' Deze apodictische uitspraken werken het mobiliseren van verandering juist tégen, want zij verkondigen een absolute waarheid die los zou staan van de geschiedenis en van de sociale context, namelijk de opvatting dat mannen van nature een stoere gang ontwikkelen en een knuppel bij zich dragen, vanwege hun testosteron, een hormoon dat volgens deze opvatting altijd overmatig aanwezig is. De Servische verkrachter wordt opgevoerd als het toppunt van mannelijke natuur.

Het probleem hoe je van mannen een man kunt maken zonder moordenaars en verkrachters af te leveren, is de inspiratie geweest voor een Amerikaanse mannenbeweging die op dit moment overal ter wereld aanslaat en die geleid wordt door haar goeroe, de dichter Robert Bly, en diens succesvolle boek over persoonlijke groei: *De wildeman*. Terecht merkt Bly op dat vrouwen ontevreden zijn over mannen en dat mannen daar ook niet vrolijker van worden, en dat de afwezigheid van vaders zeer te betreuren valt. Het feminisme heeft vrouwen levendigheid en kennis bijgebracht, aldus Bly, en de mannenbeweging dient daar een voorbeeld aan te nemen. Bly bepleit het aanstellen van surrogaatvaders – mannen die jongere mannen onder hun hoede nemen – en schrijft vol bewondering over tribale inwijdingsriten waardoor mannen op deze manier worden gesocialiseerd, zoals het gezamenlijke bloedlaten bij de Kikuyu en andere symbolische verwondingen (zogenoemd symbolisch wel te verstaan, want de wonden zijn echt genoeg). Hoewel Bly niet echt pleit voor rechtstreeks lichamelijk geweld, heeft de mannenbeweging veel van de socialisatiemethoden van

krijgersstammen als de Sambia uit Nieuw-Guinea overgenomen, zoals het zich afzonderen van vrouwen tijdens 'male bonding'-weekeinden en het bevorderen van homo-erotisch lichamelijk contact – hoewel tot dusver nog geen enkele mannengroep is begonnen met het beoefenen van rituele fellatio van mannen door jongens, zoals dat bij de Sambia gebruikelijk is om het zaad dat noodzakelijk is voor het man-zijn, van generatie op generatie over te dragen.

De lichamelijke intimidatie van een jongen als voorwaarde om tot de groep toegelaten te worden, komt ook veel dichterbij huis. Ook nu nog, tijdens de ontgroening en andere inwijdingsrituelen die bij studentenverenigingen in de Verenigde Staten in zwang zijn, vereist het idee van het betreden van een bondgenootschap met andere mannen de onderwerping aan geheime, lichamelijke rituelen. De populariteit van horrorfilms, van verhalen met veel bloed, komt voort uit een soortgelijke behoefte om de eigen grenzen te verleggen: de bevrediging zou wel eens kunnen liggen in het doorstaan van de beproeving. Zeker is dat in advertenties voor spelletjes vaak grapjes worden gemaakt over spelers die het in hun broek doen, zoals bijvoorbeeld een rij onderbreken die aan de waslijn hangen en daarbij de boodschap: Nincontinent, Nintimiderend, Nintendo.

Volgens mij verwacht Bly de oplossing en de kwaal: de monsters van het machismo worden juist gecreëerd in samenlevingen waar mannen en vrouwen al te ver van elkaar verwijderd zijn, als gevolg van seksuele angst en afschuw. Samenlevingen waarin ze al te veel van elkaar gescheiden zijn door afkeer van het aan vrouwen voorgeschreven huiselijke domein en bovenal door de overdreven nadruk op agressie als het bepalende kenmerk van heldendom en macht.

De aanwezigheid van vaders kan alleen het alom aanwezige, dreigende karakter van mannelijkheid doen afnemen als de seksuele polariteit wordt afgezwakt en niet wordt versterkt. De criminaliteit onder jonge mannen is de laatste tijd alarmerend gestegen – in Engeland wordt een op de drie mannen voor zijn dertigste veroordeeld wegens een misdrijf. En achteloos herhaalt men dat vooral alleenstaande moeders hiervoor verantwoordelijk zijn.

Het is interessant om het probleem van vaderloze jongens vanuit een andere invalshoek te benaderen. Volgens een populaire redenering zoeken jongens die alleen door hun moeders zijn opgevoed, in geweld compensatie voor de afwezigheid van een krachtig mannelijk rolmodel in hun leven en geven zij daarmee uiting aan hun woede jegens de enige vrouwelijke autoriteit thuis. Deze redenering kan echter ook worden omgedraaid: de cultuur die onverantwoordelijke vaders produceert, verheerlijkt openlijk een vorm van mannelijkheid die vijandig staat tegenover continuïteit, zorg, onderhandeling en zelfs vernuft – vaardigheden die nodig zijn om blijvende banden tussen mannen en kinderen, mannen en vrouwen mogelijk te maken.

Deze jongens zijn niet verstoken van krachtige mannelijke rolmodellen, ze zijn niet aan het rebelleren, maar zij lijden onder de dwang om zich aan te passen. Ze zijn het slachtoffer van een misleidende mythe over individualisti-

sche onafhankelijkheid; zij zijn figuranten die oefenen voor een heldenrol in een verhaal dat alleen tot conflict en daarmee tot scheuring kan leiden. Mannen laten hun gezin in de steek en in bijna de helft van alle gevallen zien ze hun kinderen na twee jaar nooit meer terug.

In Mary Shelley's latere, apocalyptische roman, die heel toepasselijk *The Last Man* heet, roept de held uit: 'Dit, zo leek me, is Macht! Niet om sterk te zijn van lijf en leden, hardvochtig, meedogenloos en vermetel; maar aardig, meelevend en zacht.' Een duidelijk teken van ons huidige gebrek aan moed is het feit dat deze woorden belachelijk, pijnlijk en misplaatst klinken en dat de kreet van Verney ons voorkomt als kletsboek – een dwaze droom, een chimæra. Het utopisme van Mary Shelley is te hartstochtelijk voor het cynische tijdperk waarin wij leven. Maar wel kunnen we aan haar werk het belangrijke inzicht ontleenen dat monsters worden gemaakt en niet gegeven zijn. En als monsters worden gemaakt, dan kunnen ze ook ongedaan worden gemaakt.

Gerben Kroese

Eer, lef, macht en autonomie

Opvattingen over mannelijkheid bij plegers van overvallen

Er bestaat een overduidelijke relatie tussen criminaliteit enerzijds en leeftijd en geslacht anderzijds. Crimineel gedrag wordt in het algemeen ontplooid door jonge mannen. Met uitzondering van een delict als winkeldiefstal, waarbij vrouwen een aanzienlijk deel van de daderpopulatie uitmaken, is criminaliteit een mannenzaak (Van der Heijden 1987, Messerschmidt 1993).¹ Hoewel een van de beroemdste overvallersteams uit de geschiedenis was samengesteld uit een man en een vrouw, worden overvallen vrijwel altijd uitgevoerd door 'Clydes' en zijn de 'Bonnies' veruit in de minderheid.² Het plegen van overvallen is niet alleen letterlijk en statistisch, maar ook figuurlijk en symbolisch een mannenzaak. Overvallers zien hun delict als bij uitstek mannelijk, mannelijker dan veel andere vormen van criminaliteit.

In deze bijdrage zal ik aan de orde stellen welke opvattingen van mannelijkheid bestaan bij overvallers, waarom de daders het plegen van overvallen als mannelijk zien en hoe het delict overval zich in hun ogen verhoudt tot een ander 'mannelijk' delict: verkrachting. Het materiaal voor dit artikel werd verzameld in het kader van een onderzoek naar de motieven van overvallers van commerciële objecten en de keuzes die deze daders maken voor, tijdens en na de overval.³ Van oktober 1989 tot maart 1991 verrichtte ik samen met een collega veldwerk in vijf inrichtingen voor langgestraften. In elke gevangenis probeerden we gedurende een periode van vier tot zes weken, door participatie in arbeid, sport en recreatie, het vertrouwen van zo veel mogelijk gedetineerden te winnen alvorens de eerste overvallers werden geïnterviewd. In totaal werkten 43 overvallers mee aan dit onderzoek, ongeveer een kwart van de op dat moment in deze gevangenissen gedetineerde overvallers. Alle respondenten werden twee of meer keren geïnterviewd en de duur van deze gesprekken varieerde van anderhalf tot drie uur.⁴ Betrouwbaarheid van het op deze wijze verzamelde materiaal en representativiteit van de respondentengroep werden bepaald door de uitspraken en

1. Toch is de laatste decennia een stijging van de vrouwencriminaliteit in Nederland waarneembaar, zowel in absolute als in relatieve zin (Van der Heijden 1987).

2. In de speelfilm *Thelma and Louise* uit 1991 wordt een vrouwelijk overvallersduo ten tonele gevoerd. Wellicht houdt het succes van die film mede verband met deze omkering van de werkelijkheid.

3. Zie voor de resultaten van dit onderzoek: Kroese en Staring 1993.

4. Een uitvoerige beschrijving van de manier waarop we dit veldwerk in de gevangenis hebben uitgevoerd is te vinden in het themanummer *Daders aan het woord van Justitiële Verkenningen* (Staring en Kroese 1991).

Met dank aan het Projectteam Overvalcriminaliteit, Politie Amsterdam

kenmerken van daders te vergelijken met data uit andere bronnen: processen-verbaal, het Algemeen Documentatieregister van het Openbaar Ministerie en de overvallen-databank van Centrale Recherche Informatiedienst (CRI).

In de behandeling van de opvattingen van overvallers over mannelijkheid zal ik uitgaan van de opvatting dat mannelijkheid voortdurend geconstrueerd wordt.

‘(...) by emphasising identity, in this case masculine identity, as something that needs to be accomplished – indeed always temporarily accomplished – it focuses attention on “practice”: that masculinity (and femininity) is not an essence, but simply a way of living one type of relationship’ (Newburn en Stanko 1993).

De reconstructie van mannelijke identiteit via activiteiten, is ook waarneembaar bij overvallers.

De meeste overvallers hebben, voor ze hun eerste overval plegen, al een jarenlange criminele carrière, waarin ze zich hebben beziggehouden met allerlei vormen van criminaliteit, achter de rug.⁵ Gedurende deze criminele loopbaan nemen de gepleegde delicten toe in ernst, frequentie en complexiteit. Het meest gepleegde delict in de periode voor de eerste overval is inbraak. De meeste overvallers hebben langdurig en frequent ingebroken.

Er zijn voor de dader tal van redenen om van het plegen van inbreken over te stappen op het delict overval. Zo kent de overvalleur geen problemen met helers, die de inbreker vaak wel heeft. Daarnaast levert een goed uitgevoerde overval niet alleen aanzienlijk meer buit, maar ook veel meer prestige in de criminele wereld op dan allerlei andere delicten.

‘Het [plegen van overvallen] is hoger dan inbreken. Dat merk je ook aan de [hoogte van de] straffen. Ik zeg niet dat je altijd moet kijken naar de straffen, want iemand die een oud vrouwtje vermoordt, die vind ik heel laag, weet je, ook al krijgt hij 10 jaar. Dan staat die overval hoger. Het is mannelijker ook, weet je.’ (R22)

Een van de verschillen tussen inbreken en het plegen van overvallen is dat tijdens de overval een directe confrontatie plaatsvindt tussen de dader en zijn slachtoffers. Deze confrontatie wordt door de daders beschouwd als mannelijker dan het toch als ‘stiekem’ gekenschetste inbreken.

‘Kijk, met inbreken gaat het iets stiekemer, bij een overval doe je het gewoon op klaarlichte dag en je gaat gewoon naar binnen en dat is toch... Kijk, van kleins af

5. Acht van de 43 respondenten behoorden tot de categorie die we ‘wanhoopsovervallers’ hebben genoemd. Wanhoopsovervallers hebben geen criminele carrière achter de rug als zij hun (eerste) overval plegen en wijken ook op andere punten sterk af van de andere twee door ons onderscheiden categorieën van ‘beginners’ en ‘professionals’ (zie Kroese en Staring 1993). Omdat wanhoopsovervallers geen deel uitmaken van de criminele subcultuur, worden zij in deze bijdrage buiten beschouwing gelaten.

aan houd ik van wapens en dan sta je met zo'n ding en ja..., dat loopt allemaal wel. Dan heb je zo'n idee van: als ze tegenhouden dan... Ik bedoel: ik zie ze op me afkomen en dat is toch prettiger.' (R35)

Door de directe confrontatie met de slachtoffers die inherent is aan hun delict hebben overvallers, om succesvol te kunnen opereren, een bepaalde dosis lef nodig. Ten eerste om de aanvankelijke angst te kunnen overwinnen, en ten tweede omdat het uitstralen van lef en zekerheid ervoor zorgt dat de kans dat er tijdens de uitvoering van de overval iets fout gaat, wordt verkleind.

'Lef en zelfbeheersing. Dat moet je alle twee hebben, lef en zelfbeheersing.' Interviewer: 'En die zelfbeheersing is nodig om...?' 'Om alles onder controle te houden, in wat voor situatie ook. [...] Je hebt lef ervoor nodig. Je moet er honderd procent achter staan. Als je gaat twifelen, dan gebeuren er ongelukken.' (R25)

Een respondent vertelt over de noodzaak lef te hebben voor het uitvoeren van overvallen in termen van zakendoen.

'Een zakenman stopt gewoon z'n geld... die investeert in dingen gewoon, omdat het er goed uitziet, weet je. Het is gewoon investeren. Hij investeert z'n geld, op dat moment op een legale manier, en ik investeer mijn lef. Zo zie ik het.' (R13)

Dat voor het plegen van overvallen moed nodig is en dat dit lef mede de status in criminele kringen bepaalt, wordt door de daders ook wel in mannelijk-fysieke termen verwoord.

'Kijk, dat [hoog en laag in de criminele wereld] heeft te maken met je ervaring en met je contacten, en de ballen in je broek. Dat is alles, weet je.' (R22)

Het hebben van lef hoort volgens overvallers bij een mannelijke identiteit, maar lef alleen is daarvoor niet genoeg. Een man heeft tevens eer en kiest daarom een waardig slachtoffer. Overvallers kijken neer op straatrovers, wier verrichtingen ze eerloos en afkeurenswaardig vinden. Het beeld dat altijd weer opduikt in gesprekken met overvallers wanneer ze het over straatroof hebben, is dat van 'het oude vrouwtje'. Overvallers spreken voortdurend hun minachting uit over lieden die op straat 'oude vrouwtjes hun tas afpakken'.

'(...) mensen die oude vrouwtjes beroven en zo. Met de fiets langsrijden en de tas meenemen. Dat vind ik allemaal belachelijk.' (R02)

Een van onze respondenten schaamt zich voor zijn zoon, omdat die zich met straatroof bezighoudt.

'(...) het is niet eerloos wat ik doe; het tast mijn eer niet aan, voor mijzelf. Terwijl mijn zoon, dat is rampzalig zoiets, ook voor mij; ik heb er veel verdriet van. Hij

heeft een keer een mensje meegesleept en weet je wat er in de tas zat? Aardappelschillen om de eendjes te voeren.' Interviewer: 'Waarom vind je dat eerloos?' 'Enerzijds uit mijn machocultuur: je moet niet selectief agressief zijn. Ik vind: de enige houding is: "Hier sta ik en kom maar." Een tegenstander moet waardig zijn.' (R44)

Het 'oude vrouwtje' staat model voor een ongelijkwaardig slachtoffer, dat alleen 'gepakt' wordt door lafhartige lieden. Overvallers zeggen daarentegen te kiezen voor een waardig slachtoffer. Ze plegen een delict dat niet in tegenspraak, maar juist in overeenstemming is met hun opvatting van wat mannelijk gedrag is.

Mannelijkheid heeft voor overvallers ook met macht te maken. Man zijn betekent macht hebben en invloed kunnen uitoefenen. De meeste overvallers zijn door hun criminele verleden slecht in staat aan deze eis op legale wijze te voldoen, maar het plegen van overvallen verschaft ze deze mogelijk op twee manieren toch. In de eerste plaats kan tijdens de uitvoering van de overval de macht die de dader heeft over zijn slachtoffers een zeer plezierige sensatie zijn. Menig respondent gaf te kennen dat hij genoot van dit tijdelijke overwicht.

'Op dat moment ben ik de baas. Ik heb een vuurwapen bij me en dat zijn de kantoorklerken. Op dat moment neem ik gewoon voor korte tijd – 't is maar voor een paar minuten – nemen we de leiding over. Dan ben ik de filiaalhouder.' [lacht] (R05)

Naast macht over de slachtoffers voelen overvallers ook macht wanneer ze de buit uitgeven. Met het doen van overvallen kan soms een grote buit worden behaald, een buit die veel overvallers snel besteden aan uitgaan, auto's, juwelen, enzovoort. Een dader vertelt over de buit van zijn eerste overval:

'We hadden f 36.000 de man. En iemand had een autotje voor ons gestolen, die hebben we de man f 1000 gegeven, dus toen hadden we f 35.000 de man. Voor mij was dat... Ik dacht: ik kan niet meer stuk, 35 ruggen jongen, dat kan niet meer op. Maar je verkijkt je erop. Je koopt al eerder een jas van een rooitje dan. Een ketinkje wil je ook wel hebben, iedereen heeft een ketting, dat hoort erbij. Je koopt een ketting. Dat was m'n eerste ketting, die kostte f 4500, die ketting. Kleren. Stappen. Champagne. Auto's – auto's huren, want toen kocht ik nog geen auto. Eind december had ik nog f 20.000 over. Had ik al f 15.000 opgemaakt in twee weken tijd.' (R27)

Grote sommen geld stellen de overvaller in staat zich belangrijk te voelen en zorgen ervoor dat hij met respect behandeld wordt door mensen die hem anders niet zien staan.

'We komen binnen ergens bij een Jaguar-dealer en ik loop daar rond en dan wordt er dus gekeken van "Goh, wat moeten die?, in de gaten houden, misschien dou-

wen ze wel iets in hun zak of zo.” Ik ga in een Daimler zitten die die man ook binnen had staan. Dan is het van “Hallo, kan ik u helpen?, is er iets?” “Ja, die Jaguar, die willen wij hebben.” Die mededader van mij die kocht hem ter plekke, die betaalde hem ook gelijk, cash. Nou, op dat moment word je dan uitgenodigd in het kantoor en is het koffie, en meneer is voor niemand meer te spreken. En die vraagt op dat moment aan mij van “Sorry hoor, maar had u trouwens nog interesse in die Daimler?” Ik zeg: “Nee, ik wou zo maar eens kijken.” Nou dat is geen enkel probleem. Ik mocht er zelfs in rijden. Kijk, ik bedoel, op dat moment slaat iedereen om. Dan zeggen ze wel eens: “Geld is niet belangrijk.” Ik denk niet dat het het belangrijkste is, maar ik ben wel van mening dat het verdomd gemakkelijk is om er een boel van te hebben.’ (R05)

Overvallers verbinden lef, eer en macht met mannelijkheid. Door het uitvoeren van overvallen bewijst hij dat hij lef en eer heeft en voelt hij zich machtig tijdens de uitvoering van de overval en het besteden van de buit. Het plegen van overvallen is dus bij uitstek geschikt om een mannelijke identiteit te onderstrepen en te ervaren.

‘Niet janken’

Wat overvallers als mannelijk gedrag zien, komt ook tot uitdrukking in de manier waarop men zich volgens hen tijdens de detentie dient te gedragen. Het is van belang de gevangenisstraf te ondergaan als een man. Dit betekent in de eerste plaats dat men de verantwoordelijkheid neemt en niet de schuld voor de detentie bij anderen legt of de maatschappij daarvoor verantwoordelijk stelt. ‘Ik sta ervoor’ is een uitspraak die overvallers vaak doen, een uitspraak waarmee bedoeld wordt dat ze zelf gekozen hebben voor een criminele wijze van leven in het algemeen en het plegen van overvallen in het bijzonder. Aan deze levenswijze en manier van inkomstenverwerving zijn risico’s verbonden. ‘Ik sta ervoor’ betekent dan dat de risico’s worden aanvaard en dat men daarom niet mag klagen als men het spel eens verliest en vast komt te zitten.

‘Tuchten’ is het woord dat door gedetineerden wordt gebruikt voor een zeer negatieve detentiebeleving, waarin de gevangene elke dag terneergeslagen is, zich meestal niet mengt in de recreatieactiviteiten van zijn medegedetineerden en zich in het algemeen terugtrekt. Dit tuchten wordt door gedetineerden niet graag gezien. Maar tuchten is niet geheel onverenigbaar met een op mannelijke wijze doorgebrachte detentie. Dit is wel het geval bij mensen die ‘janken’. Men kijkt in het algemeen dan ook veel negatiever naar ‘jankers’ dan naar mensen die tuchten.

Waar ‘tuchten’ een passieve negatieve opstelling is, is ‘janken’ een actieve negatieve detentiebeleving. Een ‘janker’ klaagt voortdurend, waarmee niet gezegd is dat men in de bajes nooit zou mogen klagen. Er wordt zelfs veel geklaagd in de gevangenis; over verlofregelingen, de opstelling van directie en

sommige bewaarders, het eten, enzovoort. Als overvallers zeggen dat ze neerkijken op 'jankers', dan duiden ze op mensen die klagen bij de officieel daarvoor aanwezige diensten en organen. Een 'janker' klaagt bij voortduring bij de bewaarders, bij de maatschappelijk werkers, enzovoort. Dit gedrag wordt door de meeste overvallers als onmannelijk gezien. Een man hoort in de ogen van de overvaller autonoom te zijn en zich onafhankelijk op te stellen.

Mannelijkheid wordt altijd geconstrueerd mede in relatie tot vrouwen (Connell 1987, p. 183), zo ook de mannelijke identiteit van overvallers. Vaak wordt een deel van het met overvallen buitgemaakte geld, behalve aan uitgaan, reizen en luxeartikelen, ook besteed aan 'mannelijke' genoegens.

'Tweeduizend per dag, dat was zo op. Ik ging naar de hoeren toe, fles champagne, uitsloven, je kent dat wel.' (R09)

Tijdens het vieren van een geslaagde overval wordt vaak een bezoek aan een bordeel ingepast. De buit stelt de daders ook in staat eventuele fantasieën met betrekking tot vrouwen te verwezenlijken. Een respondent huurde na een overval een hotelkamer, goot een grote hoeveelheid slagroom in het bad en bestelde een zwarte prostituée die hij vervolgens in het bad liet plaatsnemen, 'omdat hij dat altijd al een keer had willen doen'.

Maar niet alleen prostituées zijn in trek wanneer de buit wordt besteed. Ook aan, en in het gezelschap van andere vrouwen, die de dader ontmoet in nachtclubs en dergelijke, wordt een deel van de buit besteed.

'(...) in dat soort clubs, daar kwam men ook even stoer doen bij de vrouwen, terwijl men stoer deed maakte men de buit half op en beraamde men een nieuwe overval of een nieuwe...' (R24)

Volgens veel daders is het kunnen uitgeven van veel geld een garantie voor positieve aandacht van dames. Ook het vermoeden dat de 'big spender' op criminele wijze in zijn levensonderhoud voorziet, maakt volgens sommige respondenten veel vrouwen nieuwsgierig naar het verbodene.

Interviewer: 'Hoe reageerden die mensen op jou? Of waren ze niet op de hoogte van je bezigheden?' 'Een aantal is niet op de hoogte. Die wel het een en ander gehoord hebben of een vermoeden hebben, die mensen in het algemeen... Hoe moet ik het zeggen... Bij mannen vaak angst, bij vrouwen vaak bewondering. Gebeurt zo vaak dat een vrouw op een gegeven moment een avontuurtje wil, de spanning, de sensatie, en met je naar bed wil. (...) Nou, je moet dat gewoon meemaken: de spanning, de sensatie, het vreemde, het onbekende, zo veel over horen en niet weten.' (R18)

De omgang die de overvaller heeft met zijn vaste partner wordt vaak gekenmerkt door een zwijgzaamheid waar het zijn criminele activiteiten betreft. Vaak

weten of vermoeden vriendinnen/echtgenotes van daders wel dat hun vriend/man op illegale wijze aan de kost komt, maar vrijwel nooit zijn ze op de hoogte van concrete delicten.

‘(...) zelfs je eigen vrouw vertel je niet alles. (...) Ik zal je eerlijk vertellen, dat heb ik gehad, dat ik zwaar gestressed was en dat mijn vrouw zei: “Je praat in je slaap” en dat ik bewust apart ging slapen omdat ik bang was dat ik wat zou zeggen, in je slaap kun je jezelf niet meer controleren.’ (R24)

Dat de eigen partner vaak niet of slechts vaag wordt ingelicht over de gepleegde delicten, kan worden begrepen uit twee ideeën van overvallers. Het eerste is: hoe minder mensen weet hebben van de illegale activiteiten, des te beter. Maar evenzeer komt deze zwijgzaamheid voort uit de notie dat de vrouw beschermd moet worden. Als ze niets weet kan ze ook op geen enkele wijze verantwoordelijk worden gehouden voor de illegale activiteiten van haar man. Afschermen van informatie is beschermen in de ogen van de overvaller.

Man-zijn betekent voor overvallers dat je je vrouw beschermt en voor haar en de eventuele kinderen zorgt. Deze zorg bestaat in de eerste plaats uit het zorgen voor voldoende inkomen, zodat het je gezin in materieel opzicht aan niets ontbreekt.

‘Dus je blijft een beetje rommelen, ondanks ruzie met je vrouw, want als man zijnde wil je je gezin onderhouden.’ (R19)

Een van de angsten waar de overvaller in de gevangenis door wordt gekweld is dat zijn detentie tot gevolg heeft dat zijn gezin het financieel en emotioneel niet meer kan bolwerken. De gevangenisstraf kan voor de achtergebleven vrouw/vriendin zo belastend zijn dat ze de relatie beëindigt.⁶

Overvallers versus verkrachters

De positie die iemand inneemt in de bajeshiërarchie wordt onder meer bepaald door het delict waarvoor men gedetineerd is en de wijze waarop het delict werd uitgevoerd. De status van overvallers wordt duidelijk in de manier waarop ze door hun medegedetineerden tegemoet worden getreden. In de dagelijkse omgang heeft men in het algemeen ontzag en respect voor overvallers.

Diametraal tegenover de status van overvallers staat de positie die plegers

6. De lezer die geen of weinig kennis heeft van de denkwereld van criminelen zou de indruk kunnen krijgen dat de respondenten zich hier netter voordoen dan ze zijn. Wellicht lijkt het een paradox dat de respondenten zowel betaalde seks consumeren als affectieve relaties met vrouwen hebben en dat ze gewelddadige delicten plegen en zich zorgen maken over hun gezin. Dit is echter niet met elkaar in tegenspraak. Zie voor de manier waarop criminelen bepaalde acties voor zichzelf en anderen rechtvaardigen het klassieke essay van Sykes en Matza over ‘techniques of neutralization’ (1957).

van zedendelicten in de bajes bekleden. Alle gedetineerden die niet voor een dergelijk delict gevangen zitten, ventileren voortdurend hun afkeer en zelfs walging van verkrachters en pedofielen. Het is voor gedetineerden van belang zeer duidelijk te maken dat je niets met plegers van zedendelicten te maken wil hebben. Een respondent vertelt over zijn angst dat hij voor een verkrachter werd gehouden of daarmee werd gelijkgesteld:

‘Zoals toen ik overgeplaatst werd naar de Bijlmerbajes. Daarvoor had ik alleen in Scheveningen gezeten en dat is afgesloten en dan zie je niks van de buitenwereld. Maar in Amsterdam zie jij hen [mensen buiten de bajes] en zij zien jou en er was net dat geval gaande, justitie heeft toen net dat streekje geleverd om het gebrek aan celruimte te illustreren door de verkrachter met de doberman vrij te laten. Een misselijke stunt en de wijze waarop je toen bekeken werd vanuit de metro, dat stukje rails. Je voelde gewoon aan de mensen dat ze denken van “Dat moeten wel hele verschrikkelijke schurken zijn geweest.”’ (R44)

Verkrachters horen in de ogen van andere gedetineerden niet thuis in de gevangenis. Overvallers vatten het zelfs op als een zware belediging dat ze samen met hen gedetineerd worden. In een gevangenis worden criminelen opgesloten, maar een verkrachter is in de ogen van overvallers en andere gedetineerden *geen* crimineel. Een crimineel is iemand die zijn inkomen op een illegale manier verwerft, iemand die meer of minder professioneel illegaal werkt of zakendoet.⁷ Een verkrachter is volgens overvallers geen crimineel maar ‘een sickie’ en hoort daarom niet thuis in een gevangenis.

‘Ik heb wel het gevoel dat een crimineel iemand is die uit winstbejag met een hoop dingen bezig is, inderdaad er altijd mee bezig is, zeg maar dag en nacht, dat vind ik een crimineel. Een verkrachter is eigenlijk in dat oogpunt, kun je hem niet als een crimineel zien.’ (R32)

‘Er valt niks mee te verdienen, je doet alleen maar mensen pijn, en voor vijf tientjes kun je naar de hoeren, voor vijftien gulden in Amsterdam kun je neuken. Moet je dan godverdomme een meisje verkrachten?’ (R09)

Als het aan de overige gedetineerden zou liggen, zouden verkrachters zeer zwaar worden gestraft.

‘Heb je laatst *Opsporing Verzocht* gekeken? Over zo’n meisje in Amsterdam, die ze verkracht hadden, en die ze zo de sloot inschopten. Nou! Ik wou dat ik die [daders] tegen zou komen in een donker steegje, dat ik een pistool bij me had, en dat niemand me kon horen. En dan had ik ze rustig eerst in de benen, knieën, voeten geschoten, had ik ze laten pijn lijden, en dan had ik ze afgemaakt als een paar jankende honden. Dat vind ik heel erg zoiets, echt.’ (R13)

7. Dat criminaliteit gezien kan worden als een professie, als werk of als zakendoen zijn noties die niet alleen opgang doen in criminele kringen, maar ook wel gebruikt worden in criminologische literatuur. Zie hiervoor respectievelijk Sutherland 1989, Lettkeman 1973, Akerström 1985.

Een andere respondent beklaagt zich over het TV-programma *Opsporing Verzocht*, waarin volgens hem te weinig aandacht is voor de daden van ‘echte criminelen’ en teveel de nadruk ligt op zedendelicten.

‘*Opsporing Verzocht*, dat TV-programma, ja dat kijk ik ook altijd. De hele bajas kijkt. Even kijken wat bekenden dan hebben geflikt. Ja, maar meestal, wat komt erop? Zedendelicten, of moorden. Maar altijd zedendelicten.’ (R04)

Verkrachters verdienen volgens ‘echte criminelen’ de doodstraf, zeker wanneer je eigen vrouw, vriendin of kind het slachtoffer is.

‘Een verkrachter is iemand die je dus, als het jezelf persoonlijk treft, moet vermoorden. Als die met mijn kinderen bezig zou gaan dan maakte ik hem af, 100% zeker.’ (R24)

Niet alleen in fantasie worden verkrachters gestraft, maar ook in de dagelijkse werkelijkheid van het gevangenisleven is dit gebruikelijk. Lieden die in een gevangenis komen ten gevolge van een veroordeling wegens een zedendelict proberen de reden voor hun verblijf in de bajas geheim te houden. Ook het bewarend personeel zal – als ze deze reden al kennen – hierover niet spreken. De consequentie van het bekend worden van de reden van detentie is in dat geval dat de gedetineerde in het beste geval genegeerd zal worden, maar vaker nog zal worden gekweld en vernederd. Het afpakken van de zojuist door een zedendelinquent in de kantine gekochte spullen, is iets dat vaak voorkomt. Het is bovendien zeker geen zeldzaamheid dat deze mensen, meestal in de douche, in elkaar worden geslagen.⁸ Het gevolg is vaak dat deze zedendelinquenten na bekend worden van hun ‘identiteit’ voor hun eigen veiligheid moeten worden overgeplaatst naar een andere gevangenis, waar vaak de cyclus van pogingen tot geheimhouding en latere ontdekking opnieuw begint. Soms ook probeert men deze delinquenten apart te houden van de overige gedetineerden.

‘Dat heb je hier binnen de bak ook, verkrachters en kinderverkrachters, die blijven hier op de E zitten, de inkomstenafdeling, die zitten allemaal in één hoekje in de cellen bij elkaar geplaatst. Je ziet ze ook bijna niet op de binnenplaats. Je ziet ze ook niet alleen onder de douche gaan als met twee of drie man tegelijk, dat ze getuigen hebben en zo. Maar die worden ook zonder vorm van proces gewoon....ja weet ik wat, van alles.’ (R24)

Kortom, plegers van zedendelicten, in casu verkrachters, en in nog hogere mate mensen die zich schuldig maakten aan ontucht met kinderen, worden door de

8. Het kwellen van zedendelinquenten gebeurt niet alleen in Nederlandse gevangenissen. Tijdens de opstanden in de Engelse Strangeways-gevangenis in april 1990 werden na de machtsovername door de gedetineerden allereerst de plegers van zedendelicten uit hun cel gehaald. Ze werden bijeengedreven en gemarteld. Een aantal van hen is kort daarna vermoord.

overige gedetineerden gezien als anders, als ‘niet-criminelen’. Ze worden daarenboven buitengewoon negatief beoordeeld en bij bekendworden van de reden van hun detentie vernederd en gekweld. De vraag dient zich nu aan waarom dat zo is. Waarom beschouwen de plegers van het ene ‘mannelijke’ delict (en de overige ‘echte criminelen’) de lieden die zich schuldig maken aan een ander ‘mannelijk delict’, de zedendelinquenten, als fundamenteel anders en waarom worden die laatsten door de eersten zo negatief benaderd? Het antwoord op deze vraag moet mijns inziens worden gezocht in de opvattingen over mannelijkheid die bestaan bij criminelen in het algemeen en overvallers in het bijzonder.

Waarom overvallers verkrachters haten

Wanneer we de ingrediënten van mannelijkheid volgens overvallers – eer, lef, macht, autonomie en zorg voor het gezin – beschouwen, valt te begrijpen waarom overvallers een grote hekel hebben aan verkrachters en er soms toe overgaan ze te kwellen en te vernederen. De verkrachter verdient met zijn daad geen geld en wordt daarom door overvallers beschouwd als een niet-crimineel. Dat overvallers het een zware belediging vinden opgesloten te worden in dezelfde inrichting als verkrachters vindt zijn oorsprong in dit gevoel van ongepastheid. Dat de verkrachter daarnaast een gevoel van onpasselijkheid bij overvallers oproept, moet worden verklaard uit de ideeën over mannelijkheid die bij de laatsten leven. In de ogen van de overvaller representeert de verkrachter alles wat niet-mannelijk is.

In de eerste plaats mist de verkrachter volgens overvallers lef. Anders dan voor het plegen van overvallen is er geen lef voor nodig om een vrouw te verkrachten; deze daad geldt als bij uitstek laf. In de tweede plaats kiest de verkrachter, net als de straatrover, geen waardig slachtoffer en hij mist daardoor de voor mannelijkheid benodigde eer. Een verkrachter krijgt door zijn daad weliswaar een poosje macht over een vrouw, maar dit accentueert voor overvallers dat hij zelfs over vrouwen geen macht heeft. Waar overvallers macht over vrouwen kunnen uitoefenen, desnoods door middel van geld, moeten verkrachters hun toevlucht nemen tot geweld.

Het buitgemaakte geld draagt er ook toe bij dat overvallers met respect behandeld worden in de horecagelegenheden en de winkels die ze bezoeken. Daarnaast levert het delict hun status en macht op in de criminele subcultuur, zowel buiten de bajes als daarbinnen. De overvaller laat zich voorstaan op zijn delict. Hij wint er in de gevangenis invloed mee. De verkrachter is ook in dit opzicht de tegenpool van de overvaller. Niet alleen wint hij buiten de gevangenis geen macht door zijn delict, in de bajes houdt hij de reden voor zijn detentie zorgvuldig verborgen voor de overige gedetineerden. De verkrachter voldoet daardoor ook niet aan het laatste aspect van de mannelijkheid volgens overval-

lers: 'niet janken' en 'staan voor je daad'. Hij zal bedreigingen en malversaties melden bij de bewaarders en hij neemt publiekelijk geen verantwoordelijkheid voor zijn daad.

Naast het feit dat verkrachters bij uitstek niet-mannelijke waarden vertegenwoordigen, is er nog een andere reden voor de afkeer van overvallers voor verkrachters. We zagen dat een van de ingrediënten van de mannelijke identiteit van overvallers is: het kunnen zorgen voor 'vrouw en kind'. Deze mannelijke taken kunnen niet meer worden waargenomen wanneer de overvaller gedetineerd wordt. Gedetineerde overvallers maken zich vaak ernstige zorgen over het wel en wee van hun gezin en kunnen het uiterst moeilijk verkroppen dat ze nauwelijks invloed kunnen uitoefenen op het welbevinden van vrouw en kinderen. Het zorgen voor vrouw en kinderen wordt overvallers onmogelijk gemaakt wanneer ze gearresteerd en daarna gedetineerd worden. Opsluiting van overvallers leidt tot een aantal frustraties. De in dit verband belangrijkste daarvan is de onmogelijkheid dit facet van de mannelijke identiteit in praktijk te brengen. Omdat mannelijkheid in de praktijk wordt ge(re)construeerd, is de onmogelijkheid te voldoen aan dit aspect ervan ook letterlijk een verlies aan mannelijkheid. De overval, die zo bijdraagt aan de mannelijke identiteit van de dader, doet – als hij gearresteerd en gedetineerd is – ten dele ook afbreuk aan die identiteit.

De gedetineerde overvaller kan niet voorkomen dat zijn vrouw en kinderen het slachtoffer worden van een zedenmisdrijf. Hij kon dit uiteraard ook niet toen hij nog op vrije voeten was, maar de verkrachter in de gevangenis herinnert de overvaller aan diens situatie, waarin hij onmachtig is zijn mannelijke taken te vervullen, en representeert daardoor de niet-mannelijkheid van overvallers tijdens de detentie. Daarnaast maakt de detentie het de overvaller onmogelijk (op korte termijn) wraak te nemen op een eventuele verkrachter van zijn vrouw of vriendin. Of hij dit daadwerkelijk zou doen, doet hier niet ter zake. De onmogelijkheid om de wraak waarover hij fantaseert, uit te oefenen is op zich al bedreigend genoeg. Niet alleen zou de mannelijkheid van de overvaller worden geschonden wanneer zijn vrouw het slachtoffer wordt van een verkrachting omdat zijn 'bezit' wordt aangetast, ook de noodzakelijke reactie erop moet uitblijven. De overvaller voelt zich, met andere woorden, in zijn mannelijkheid bedreigd door de verkrachter. Het is mede daarom dat overvallers walging voelen voor verkrachters en dat ze het als beledigend ervaren om met hen opgesloten en gelijkgeschakeld te worden.

Literatuur

- Åkerström, Malin, *Crooks and Squares. Lifestyles of Thieves and Addicts in Comparison to Conventional People*. New Brunswick/Oxford (Transaction Books) 1985.
- Connell, R.W., *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge (Polity Press) 1987.
- Heijden, T. van der, 'Sekse en criminaliteit', in: G. Bruinsma e.a. (red.), *Vrouwen en criminaliteit. Vrouwen als plegers en slachtoffers van criminaliteit*. Meppel (Boom) 1987, pp. 26-40.
- Kroese, G.J., en R.H.J.M. Staring, *Prestige, professie en wanhoop. Een onderzoek onder gedetineerde overvallers*. Arnhem (Gouda Quint) 1993.
- Letkemann, Peter, *Crime as Work*. Englewood Cliffs (Prentice-Hall) 1973.
- Messerschmidt, James W., 'Schooling, Masculinities, and Youth Crime by White Boys', in: Tim Newburn en Elizabeth A. Stanko (red.), *Just Boys Doing Business? Men, Masculinities and Crime*. Londen/New York (Routledge) 1993, pp. 81-99.
- Newburn, Tim, en Elisabeth A. Stanko (red.), *Just Boys Doing Business? Men, Masculinities and Crime*. Londen/New York (Routledge) 1994, pp. 1-9, 'Introduction'.
- Staring, R.H.J.M., en G.J. Kroese, 'Een kwestie van vertrouwen. Daderonderzoek in gevangenis', in: *Justitiële Verkenningen*, 17 (1991), nr. 9, pp. 112-140.
- Sutherland, Edwin H., *The Professional Thief*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1937.
- Sykes Gresham, M., en David Matza, 'Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency', in: *American Sociological Review* 22 (1957), pp. 664-670.

Allan Varkevisser

Het roofovervallersgilde bestaat niet!

Reactie op Gerben Kroeses 'Eer, lef, macht en autonomie. Opvattingen over mannelijkheid bij plegers van overvallen'

Antropologisch onderzoek in de 'eigen' samenleving levert bijna altijd interessante doorkijkjes op in het schijnbaar zo 'alledaagse' leven van anderen, die we min of meer van nabij kennen. Zo ook in het onderzoek van Gerben Kroese. Kroese geeft een mooi portret van bankovervallers die hun celstraf uitzitten. Ik heb echter ook enige kanttekeningen bij zijn beschrijving, als socioloog en als ervaringsdeskundige. Mijn kritiek betreft een aantal zaken die bijna allemaal te maken hebben met het feit dat de specifieke context van de gevangenis onderbelicht blijft. Gevangenis zijn zonder twijfel de meest multiculturele instellingen die we kennen in de Nederlandse samenleving en dat zal toch zonder meer gevolgen hebben voor de daar geproduceerde mannelijkheidsbeelden. Waarom meldt Kroese dan niets over de etnische en culturele achtergrond van de gedetineerden? Het onderscheid dat Kroese maakt tussen de overvallers en de zedendelinquenten als groepen, lijkt me te sterk. Ook hier is het vooral van belang te kijken naar de omgangsvormen en -regels in de gevangenis. Die zijn bepalender dan de 'beroepskenmerken' van het roofovervallersgilde, dat naar mijn mening buiten de gevangenis als gilde niet bestaat.

Mijn ervaring met de gevangenis is gebaseerd op zes maanden Bijlmerbajes en drie maanden jeugdgevangenis in Zutphen tussen juni 1985 en maart 1986 wegens het 'ernstige' vergrijp van het zogenaamde totaalweigeren.¹ In die hoedanigheid heb ik mij niet beziggehouden met observerend onderzoek. Ik heb behoorlijk 'getucht', zoals Kroese het omschrijft. De ervaring van het samen opgesloten zitten en ondergeschikt zijn aan hetzelfde regime, smeedde ondanks alle verschillen een soort vertrouwensband en gaf een gevoel van saamhorigheid. Op basis van mijn positie als 'niet-crimineel', nam ik natuurlijk toch een uitzonderingspositie in waardoor er wel sprake was van wederzijdse distantie en nieuwsgierigheid. Mijn normen en waarden kwamen vaak niet overeen met die van de andere gedetineerden, zodat er ruimte ontstond voor discussie en voor de reflexieve positie van de geïnvolveerde buitenstaander. Mijn commentaar op het onderzoek en de conclusies van Kroese zijn mede gebaseerd op deze ervaring.

1. Totaalweigeraars zijn jongemannen die weigeren om hun dienstplicht te vervullen, maar tevens om verschillende redenen weigeren een beroep te doen op de Wet Gewetensbezwaren en zodoende in aanmerking te komen voor de zogenaamde vervangende dienstplicht. Na verloop van tijd werden zij meestal opgepakt, tegen hun zin tot soldaat gemaakt en vervolgens wegens het weigeren van een dienstbevel door de krijgsraad veroordeeld tot een gevangenisstraf.

Kroese concentreert zich in zijn artikel onder meer op het verschil in positie tussen overvallers en verkrachters in de gevangenis. Dat verschil bestaat, maar dat is niet zo verwonderlijk: ook buiten de gevangenis bestaat een sterk verschil in waardering tussen het vergrijp van een overval en dat van een verkrachting. De afkeer van verkrachters is een algemeen verschijnsel en de context van de gevangenis versterkt dit alleen maar, zoals het wel meer verschillen uitvergroot. Het verschil tussen 'binnen' en 'buiten' is veeleer dat men in de gevangenis gedwongen is om in direct contact te treden met iemand die voor een zedendelict vast zit. Je kunt niet om die persoon heen, soms letterlijk niet omdat je door dezelfde liftdeur moet. Daarnaast is een belangrijk verschil met de wereld 'buiten', dat iedereen 'binnen' iets op zijn geweten heeft en dat ook bijna altijd bekend is wát, ondanks de geheimhoudingsplicht van bewaarders en ander personeel. Tenslotte is de omgang in een gevangenis sterk gericht op fysieke aspecten. Samen arbeiden, samen sporten, samen recreëren, samen luchten. Door het regime in de gevangenis wordt voortdurend ingespeeld op een fysieke competitie tussen de gedetineerden. Allemaal elementen van de manier waarop de gevangeniscontext mannelijkheid mede beïnvloedt.

Uit het onderzoek van Kroese komt naar voren dat het plegen van een roofoverval een hoog prestige oplevert. Dit geldt echter alleen voor een goed opgezette en uitgevoerde roofoverval, niet het soort van overvallen dat velen waarschijnlijk wel kennen van de film *Dog day afternoon* waarin Al Pacino een prachtige rol speelt als paniekerige overvaller. Een goede overval levert zeker prestige op, niet zozeer vanwege het respect voor het lef van de overvaller maar vanwege de eerbied voor zijn intelligentie, geduld en voorbereiding. Een goede overval vereist een grondige voorbereiding: men zoekt eerst welbewust een geschikt doel uit, vervolgens inventariseert men de sterke en zwakke punten, en dan kiest men het juiste moment voor de overval en maakt zich vervolgens zo snel mogelijk uit de voeten via een vooraf geplande route. Overvallers kijken onder meer neer op het ondoordachte van een verkrachting, net zoals ze neerkijken op het impulsieve en dwangmatige handelen van een junk. In de gevangenis hiërarchie nemen verkrachters en junks dan ook nagenoeg een zelfde plaats in, en zij zoeken elkaar ook op.

Nee, de sterk afwijzende houding van de 'echte' criminelen tegenover de plegers van zedendelicten lijkt mij direct verband te houden met de gelijkschakeling die plaatsvindt in de gevangenis en waar Kroese slechts terloops naar verwijst. In de gevangenis wordt iedereen gelijk behandeld, maar deze nivellerende wordt door de meeste criminelen niet 'gepikt'. Sterker nog, de behoefte aan distantie neemt door de gelijkschakeling juist toe. Het is een bekend verschijnsel dat mensen in een situatie waarin zij op onvrijwillige basis worden gelijkgeschakeld, ander gedrag gaan ontwikkelen om zich toch te kunnen onderscheiden (zoals in het leger of in de grote klinieken). Voeg hierbij de grote fysieke nabijheid binnen de inrichting en de algemene afkeer van verkrachters, en het wordt duidelijk waarom de laatsten zo slecht worden behandeld door hun medegevan-

genen. De nadruk op 'eer' en 'verantwoordelijkheid' is mijns inziens minder relevant. Het verband dat Kroese legt met mannelijkheidsbeelden lijkt me dan ook wat ver gezocht.

Tenslotte lijkt Kroeses vraagstelling: 'waarom de plegers van het ene "mannelijke" delict de lieden die zich schuldig maken aan een ander "mannelijk" delict, de zedendelinquenten, als fundamenteel anders beschouwen' te getuigen van een zeer criminologische visie op misdadigers en op criminaliteit. Kroese veronderstelt daarmee namelijk dat criminelen normloze mensen zijn, of dat het in ieder geval gaat om een bepaald type 'dader' dat voortkomt uit een specifieke subcultuur waarin andere normen gelden dan in de 'gewone' maatschappij. Is dat wel zo? Bestaat dé rofovervaller, of hèt overvallersgilde? Het lijkt me een gemeenschap die slechts bestaat binnen de muren van het instituut gevangenis.² Kroese reconstrueert veeleer de 'mannelijkheidscultuur' van de gevangenis en schrijft die toe aan de mensen die er verblijven. Daarmee doet hij helaas geen recht aan de praktijk binnen de gevangenis en geeft hij teveel eer aan de door hem geïnterviewde rofovervallers.

2. In tegenstelling tot de junkies en de dealers die wel tot specifieke subculturen behoren.

Gerben Kroese

Reactie op Varkevisser

Varkevisser ziet niets in mijn verklaring voor de wijze waarop overvallers plegers van zedendelicten tegemoet treden. Volgens hem moet die verklaring gezocht worden in de gelijkschakeling van alle gedetineerden in de gevangenis. Deze gelijkschakeling is niet iets waar ik 'terloops naar verwijs', zoals Varkevisser beweert, maar iets dat ik expliciet vermeld en problematiseer. Varkevisser gaat voorbij aan de vraag *waarom* deze gelijkschakeling van overvallers en verkrachters leidt tot een dergelijke grote afkeer en haat. In mijn artikel probeer ik juist op deze vraag een antwoord te formuleren. Varkevisser geeft zelf geen antwoord; hij keurt alleen het mijne af.

Een alinea in het betoog van Varkevisser is gewijd aan het prestige van overvallers. Hij onderschrijft dat zij in hoog aanzien staan, maar doet alsof ik onvermeld laat dat het prestige niet alleen afhangt van het delict, maar tevens van de wijze waarop het werd gepleegd. Dit is niet het geval; men leze mijn stuk erop na. Varkevisser schrijft voorts dat verkrachters en junkies op dezelfde lage trede van de statusladder staan. Hoewel junks inderdaad laag worden ingeschaald, is hun lage positie niet te vergelijken met die van verkrachters. Junkies worden niet in dezelfde mate gehaat als verkrachters en worden niet gekweld en vernederd.

Mijn stuk zou getuigen van 'een zeer criminologische visie op misdadigers en criminaliteit'. De vervolgzin maakt duidelijk dat Varkevisser slecht op de hoogte is van de criminologische theorievorming. Lang niet alle criminologische theorieën gaan ervan uit dat misdadigers ofwel normloos zijn, ofwel voortkomen uit een specifieke subcultuur. Daarbij komt nog dat de zogenaamde subculturele theorieën in de criminologie afkomstig zijn uit de sociologie. Iets anders is dat uit mijn vraag waarom overvallers plegers van zedendelicten als fundamenteel anders beschouwen *niet* logisch voortvloeit dat ik een van deze 'criminologische' theorieën zou aanhangen. Een geval van slordig denken, lijkt me, of een vorm van retoriek.

Varkevisser wil de vragen die ik aan de orde stel beantwoord zien vanuit de 'specifieke context van de gevangenis'. Hij lijkt een strikt onderscheid te maken tussen wat binnen de gevangenis wordt gedaan of beweerd en wat zich daarbuiten afspeelt. Het is mijn overtuiging dat de meeste gedetineerden dat in mindere mate doen dan Varkevisser. Perioden van detentie maken ongewild deel uit van het leven van de meeste criminelen. Het is misschien niet eens zo verwonderlijk dat iemand die, zoals Varkevisser, voor een niet-crimineel feit gevangen heeft gezeten, een zeer sterk gevoeld onderscheid maakt tussen de gevangenis en 'buiten'. Dat hij dit scherpe onderscheid ook van toepassing laat zijn op overvallers – getuige zijn idee dat 'het overvallersgilde alleen bestaat

binnen de muren van het instituut gevangenis' – doet vermoeden dat hij zijn eigen ervaringen op overvallers en andere criminelen projecteert en maakt tevens duidelijk dat hij zich niet altijd baseert op feiten, maar ook op gissingen en vermoedens.

Tijdens ons onderzoek in de gevangenissen werd ons door plegers van overvallen duidelijk gemaakt dat er sprake is van een overvallerswereldje, met eigen omgangsvormen en een aantal specifieke normen en waarden. Zoals gezegd 'meent' Varkevisser echter dat 'het overvallersgilde' buiten de bajes niet bestaat. Na de onderzoeksperiode in de gevangenis hebben mijn gecontinueerde contacten met (inmiddels vrijgekomen) overvallers mij gesterkt in de overtuiging dat er wel degelijk gesproken kan worden van een overvallerssubcultuur buiten de bajes. De schallende titel van Varkevissers commentaar laat ik dan ook geheel voor rekening van deze 'ervaringsdeskundige'.

Maaïke Meijer

‘Het huwelijk’ van Willem Elsschot en de deconstructie van mannelijkheid

Het aardige van Willem Elsschots gedicht ‘Het huwelijk’ is dat de meeste mensen er twee regels uit kennen:

‘(...) want tussen droom en daad
staan wetten in de weg en praktische bezwaren’.

Die regels zijn een gevleugeld woord geworden. Ze worden herhaald in directietoespraken en in ministeriële nota’s, met de globale betekenis: we moeten doorzetten om idealen te verwerkelijken, idealen kunnen niet altijd worden gerealiseerd. Weinig mensen zullen echter nog weten dat de ‘daad’ waarvan hier gedroomd wordt het doodslaan van een vrouw is. Hieronder presenteer ik de oorspronkelijke context van deze veelgeciteerde woorden. Ik geef eerst een uitgebreide analyse en deconstructieve interpretatie van het gedicht. Vervolgens ga ik in op de vraag in hoeverre de lezers de anti-misogyne strekking die ik in dit vers lees, hebben opgepikt. Ik besluit met een reflectie over de combinatie van een feministische met een deconstructieve leeswijze.

Het huwelijk

Toen hij bespeurde hoe de nevel van den tijd
in d’ogen van zijn vrouw de vonken uit kwam doven,
haar wangen had verweerd, haar voorhoofd had doorkloven
toen wendde hij zich af en vrat zich op van spijt.

Hij vloekte en ging te keer en trok zich bij den baard
en mat haar met den blik, maar kon niet meer begeren,
hij zag de grootse zonde in duivelsplicht verkeren
en hoe zij tot hem opkeek als een stervend paard.

Maar sterven deed zij niet, al zoog zijn helse mond
het merg uit haar gebeente, dat haar tòch bleef dragen.
Zij dorst niet spreken meer, niet vragen of niet klagen,
en rilde waar zij stond, maar leefde en bleef gezond.

Hij dacht: ik sla haar dood en steek het huis in brand.
Ik moet de schimmel van mijn stramme voeten wassen
en rennen door het vuur en door het water plassen
tot bij een ander lief in enig ander land.

Maar doodslaan deed hij niet, want tussen droom en daad
staan wetten in den weg en praktische bezwaren,
en ook weemoedigheid, die niemand kan verklaren,
en die des avonds komt, wanneer men slapen gaat.

Zo gingen jaren heen. De kindren werden groot
en zagen dat de man dien zij hun vader heetten,
bewegingloos en zwijgend bij het vuur gezeten,
een godvergeten en vervaarlijke aanblik bood.

Elsschot 1976, p. 789¹

Er is in dit gedicht een externe verteller aan het woord, die (in de verleden tijd) beschrijft hoe een man naar zijn ouder wordende vrouw kijkt. Haar oud worden wordt in enkele symptomen geschetst, in de eerste strofe. Daarbij zijn enkele klassieke poëtische stijlmiddelen te zien: de vergelijking van de tijd met 'nevel', de personificatie van de tijd ('uit kwam doven') en een opsomming of enumeratio.

De focalisatie gaat heen en weer tussen de externe verteller en de echtgenoot. In strofe twee laat de (focaliserende) verteller zien hoe de echtgenoot tekeer gaat en zijn vrouw 'mat (...) met de blik', maar bij 'hoe zij tot hem opkeek als een stervend paard' is het de echtgenoot die focaliseert. Er is in de eerste vijf strofen sprake van een wederzijds sympathiserend een-tweetje tussen vertelinstantie en echtgenoot.

'[D]e grootse zonde' in strofe 2 is een omschrijving voor seks. De visie op seks als 'zonde' is van oorsprong christelijk/katholiek, maar het positieve adjectief 'groots' staat diametraal tegenover het negatieve 'zonde'. 'Grootse zonde' is dus contradictoir, een oxymoron.² 'Duivelsplicht' ('hij zag de grootse zonde in duivelsplicht verkeren') is een opmerkelijk neologisme. Zowel de notie 'duivel' als '(seksuele) plicht' zijn weer afkomstig uit de katholieke context, maar ze zijn opnieuw contradictoir ten opzichte van elkaar. De duivel doet waar hij zin in heeft – en zal zijn katholieke seks-plicht zeker verzaken. De ware 'plicht' van de duivel is eerder om kwaad te doen. De onderdelen van de samenstelling blijven onverzoenlijk. De strijdigheid kan alleen worden opgelost door 'duivels'- metaforisch te lezen: *zoals een duivel*. Nu de 'grootse zonde' (seks) is verkeerd tot plicht, vervult de echtgenoot die plicht op een duivelse manier. Zijn verzet tegen de katholieke plicht bestaat erin dat hij seks bedrijft als een vorm van kwaad. Zo gelezen is de innerlijke tegenstrijdigheid in het neologisme 'duivelsplicht' een imitatie, een syntactische uitbeelding van het innerlijk verzet van

1. De editie Elsschot 1976 heeft in regel 7 ten onrechte 'grootste' in plaats van 'grootse' (zie bijv. Elsschot, *Verzen*. Brussel 1943). Deze kennelijke drukfout is door mij hersteld.

2. Oxymoron, ook wel *contradictie*; deze stijlfiguur verbindt twee tegenovergestelde, of elkaar uitsluitende begrippen met elkaar. Voorbeelden: jeugdige grijsaard, zwart licht, de kleinste helft. Zie voor een bespreking: Bronzwaer 1993, p. 183.

de echtgenoot tegen zijn echtelijke plicht. De ene term van de samenstelling is semantisch in opstand tegen de andere.

In strofe 3 lees ik dat de man zijn vrouw verbaal sart en treitert – weer met die verwijzing naar de duivel via *helse* mond. De blikken die ons intussen op de vrouw, het object van focalisatie, worden vergund zijn hartverscheurend: 'hoe zij (tijdens de seks?) tot hem opkeek als een stervend paard', en 'Zij dorst niet spreken meer, niet vragen of niet klagen, / en rilde waar zij stond'. Deze strofe wekt de suggestie dat de echtgenoot zijn vrouw dood probeert te pesten. De tegenstelling dood / leven domineert de strofe. Aanvankelijk lees je 'zoog zijn helse mond / het merg uit haar gebeente' als figuurlijk. Doordat het gebeente vervolgens *letterlijk* wordt opgevat in het vervolg van die zin – '(gebeente), dat haar toch bleef dragen' – word je in het lezen gestimuleerd een bijna letterlijk uitzuigen van het merg voor je te zien. 'En rilde waar zij stond, *maar* leefde en bleef gezond', stelt dat de vrouw het huwelijk, tegen alle tekenen van het tegendeel in, overleeft. Hij krijgt haar niet doodgepest.

Strofe 4 geeft dan de beroemde ontsnappingsfantasie van de echtgenoot, ingebed in de focalisatie van de verteller ('Hij dacht'). In *wat* hij dacht zijn we echter geheel verplaatst in de man:

'Hij dacht: ik sla haar dood en steek het huis in brand.
Ik moet de schimmel van mijn stramme voeten wassen
en rennen door het vuur en door het water plassen
tot bij een ander lief in enig ander land.'

Dan neemt de verteller de focalisatie weer over. 'Maar doodslaan deed hij niet', echoot het begin van strofe 3: 'Maar sterven deed zij niet'. Het vervolg van de strofe is het spreekwoord geworden, en dat heeft ook het karakter van een algemene wijsheid: 'want tussen droom en daad / staan wetten in de weg en praktische bezwaren'. Opnieuw in context is het weer zichtbaar hoe cynisch deze 'wijsheid' is. Het spreekwoord is door de hergebruikers ervan totaal uit zijn verband gerukt. Niet alleen is de begeerde daad – het doodslaan van een vrouw – uit het zicht verdwenen, ook de derde factor die het doodslaan verhindert, de *weemoedigheid*, is in het spreekwoord onderdrukt. Die weemoedigheid is in het gedicht dan ook problematisch. Het is 'weemoedigheid, *die niemand kan verklaren*, en die des avonds komt, wanneer men slapen gaat'. Doordat de weemoedigheid wordt gepresenteerd als onverklaarbaar, neemt de verteller noch de man er verantwoordelijkheid voor.

Het detail van de 'weemoedigheid' vormt een veelbetekenend tegenwicht tegen de overall elders in het vers geuite agressie tegen de ouder-wordende vrouw. Weemoedigheid is een heel ander gevoel: het bestaat uit heimwee, verlangen, verdriet, vertrouwdheid, al de zachtere gevoelens die de man op een positieve manier aan de vrouw binden. Door de toevoeging 'die niemand kan verklaren' wordt de verantwoordelijkheid voor dat gevoel echter afgewezen. Het wordt geïsoleerd. 'Isolierung' is een van de klassieke afweermechanismen: door

een gedachte te isoleren kan geen verbinding ontstaan met de rest van het leven van de persoon.³ Dit afweermecanisme zien we in de tekst aan het werk. De 'weemoedigheid' wordt niet nader onderzocht, noch leidt zij tot een acceptatie van het ouder-worden. Op die manier krijgt de agressie veel meer ruimte dan de 'weemoedigheid'. Tegelijk is het die 'onverklaarbare' weemoedigheid, die de man verhindert – naast de 'wetten en praktische bezwaren' – om zijn fantasie van doodslaan, brandstichten, weglopen en een ander nemen te volvoeren. Het feit dat hij de weemoedigheid niet wil verklaren, dat hij zijn ambivalentie niet serieus neemt, dat hij weigert zich in zijn band met zijn ouder wordende vrouw te verdiepen, dat alles zouden we – zeker na de laatste strofe – kunnen opvatten als zijn *probleem*.

In de laatste, zesde strofe, vindt namelijk een opmerkelijke verschuiving in de focalisatie plaats. Tot nu toe was sprake van een sympathiserend heen-en-weer tussen vertelinstantie en echtgenoot. Van de twee personages: de echtgenoot en zijn vrouw, is de vrouw uitsluitend object van focalisatie geweest. Nu geeft de vertelinstantie de blik aan een derde personage, of liever personages: de kinderen. Door de ogen van de kinderen kijken we naar de vader, die hun object van focalisatie wordt:

'en zagen dat de man dien zij hun vader heetten,
bewegingloos en zwijgend bij het vuur gezeten,
een godvergeten en vervaarlijke aanblik bood.'

In de formulering 'de man dien zij hun vader heetten' (noemden) wordt een enorme afstand geschapen tussen de kinderen en de vader. Er staat niet: de man die hun vader *was*. Ze *noemen* hem wel vader, maar hij *is* geen echte vader. Het vaderschap van de man, die zijn hele huwelijk bezig is zijn vrouw te pesten en ontsnappingsfantasieën te koesteren, is kennelijk geen succes. Door die formulering 'de man die zij hun vader heetten' voltrekken de kinderen aan de man wat hij zelf niet kon: zij stoten hem uit het gezin. In de visie van de kinderen wordt hij tot de vreemde man die eigenlijk niet in hun midden hoort. 'Godvergeten' roept de verwijzingen naar de duivel in herinnering: 'duivelsplicht', 'helse mond'. 'Vervaarlijk' suggereert dat hij kan ontploffen, dat hij een gevaar is voor zichzelf. Deze man en vader is totaal failliet.

Een vaak voorkomende structuur van representatie – de focaliserende vertelinstantie, de man als ingebed subject van focalisatie, de vrouw als object van focalisatie – regeert in dit gedicht tot en met strofe 5. Dan komt er een cruciale

3. 'Isolierung' is het afweermecanisme dat erin bestaat 'einen Gedanken oder ein Verhalten zu isolieren, so dass deren Verbindung mit anderen Gedanken oder mit der übrigen Existenz des Subjekts unterbrochen ist. Unter den Isolierungsvorgängen seien die Pausen im Gedankenablauf, Formeln und Rituale zitiert, und ganz allgemein alle Massnahmen, die es ermöglichen im zeitlichen Ablauf der Gedanken oder Handlungen einen Hiatus zu errichten' (Laplanche en Pontalis 1982, I, p. 238). De toevoeging 'die niemand kan verklaren' creëert zo'n hiaat.

omslag: *de man wordt zelf object*, bekeken door zijn kinderen. Dat maakt hem tot de uiteindelijke verliezer. Hij heeft er niks van gemaakt, hij is gediskwalificeerd als vader, hij is verlamd geraakt in tegenstrijdige impulsen (bewegingsloos), hij heeft niet kunnen accepteren wat hem bond aan zijn vrouw (weemoedigheid). Dit alles maakt dat hij door de vertelinstantie *uiteindelijk* absoluut niet wordt gepresenteerd als een navolgenswaardig voorbeeld. Zijn huwelijksleven en vaderschap worden getoond, geëxposeerd, in al hun mislukking. Zo levert 'Het huwelijk' een mooi voorbeeld van ingebedde misogynie. Het gedicht presenteert een man die *zijn eigen ouder-woorden* uitsluitend beleeft via zijn vrouw. Hij projecteert zijn eigen probleem op zijn vrouw, zodat het lijkt alsof er met hem niets aan de hand is. Die projectie van zijn eigen verlies van jeugd en schoonheid richt hem echter te gronde. Zo verkeert de ogenschijnlijke misogynie van de eerste vijf strofen *in zijn tegendeel*. In een en hetzelfde gedicht wordt een man ten tonele gevoerd die zijn vrouw bijna doodpest, *maar* die aan zijn eigen nimmer teruggenomen projectie op zijn vrouw zelf te gronde gaat.

In deze interpretatie probeer ik recht te doen aan de sekse-posities in de tekst. Ik kan daar nog een stap verder in gaan. Ik vind het betekenisvol dat de kinderen geen sekse krijgen. Ze worden niet tot jongens of meisjes. Het zijn ongegenderde wezens die, buiten de volwassen wereld van sekse, kijken naar het failliet van sekse. Het lijkt mij ook betekenisvol dat zij alleen hun mislukte vader in beeld krijgen. De moeder blijft onzichtbaar. Subject is zij nooit geworden in dit gedicht, maar nu verdwijnt ze zelfs als object van focalisatie, omdat de kinderen alleen hun vader zien. Ik kom daarop terug.

Een cultuurhistorische en intertekstuele reflectie op dit gedicht zou tenslotte nog een relatie kunnen leggen tussen deze concrete projectie van ouderdom en sterfelijkheid op de vrouw, en de wijdverbreidheid van dit soort representaties. De vrouw als metafoor van aardse vergankelijkheid is een oeroud topos, frequent gebruikt door de kerkvaders, geliefd in de middeleeuwen en werkzaam tot op de dag van heden. De projectie door de man van zijn eigen verlies van jeugd en schoonheid, van zijn eigen behoefte aan geborgenheid op vrouwen is cultureel gesanctioneerd. Het is een cultuur-tekst, die wordt hernomen in talloze culturele teksten.⁴ De schijnbaar positieve kant van deze medaille is dat vrouwen worden gezien als de schone en kwetsbare sekse: mooi, adoratie en bescherming oproepend. De negatieve kant is dat vrouwen worden weggeworpen als ze ouder worden, en worden gerepresenteerd als zeurkousen en beknellende boeien. Maar mannen zijn ook mooi en sterfelijk. Mannen worden ook oud. Mannen zijn ook kwetsbaar. Deze menselijke eigenschappen worden echter uit de dominante representatie van mannelijkheid geweerd, en aan vrouwen toegeschreven. Elsschot laat, in mijn interpretatie, precies dat projectieproces zien.

4. Zie voor het begrip 'cultuurtekst': Meijer, ter perse 1995.

'Het huwelijk' en de lezers

Hoe werkt 'Het huwelijk' nu voor concrete lezers? Ervaren zij dezelfde complexiteit en dynamiek als die ik in Elsschots gedicht las? Wordt deze tekst, met zijn ingebedde misogynie, ook door anderen als anti-misogyn gelezen? Om deze vragen te beantwoorden kijk ik naar de receptie-documenten (kritieken, beschouwingen) van Elsschots 'Het huwelijk'. Er zijn geen diepgravende analyses, maar wel enkele kortere stukken en opmerkingen over dit gedicht, alle afkomstig van mannelijke critici.

Zonder uitzondering vinden deze lezers 'Het huwelijk' indrukwekkend. Zij behandelen het vaak in de context van Elsschots andere gedichten uit dezelfde periode: de tien *Verzen van vroeger*. Het is opvallend hoe sterk de eenheidsconventie in de receptie is – de gewoonte om een tekst, of zelfs het hele werk van een auteur te herleiden tot één essentie, één abstract thema. Het procesmatige en verhalende van het gedicht verdwijnt daarmee volledig. Zo is Pierre H. Dubois (1977) op zoek naar Elsschots 'diepste kern'. Hij citeert Reimond Herremans, die vindt dat de kortste weg tot de hele Elsschot zijn poëzie is:

'De gedichten van de moeder, het huwelijksgedicht, de gedichten van de arme en van de baggerman, het staat er alles in, leven en dood, liefde en haat, naakter dan in het proza. Wie het beste wil genieten van Elsschots proza, leze vooraf zijn verzen. Dan zal hij ineens de diepere bewogenheid van dat proza begrijpen.' (Herremans in: Dubois 1977, p. 32)

Die 'diepere bewogenheid', daar draait volgens Dubois Elsschots hele werk om. Ook de thematische samenvatting van Stuiveling is uiterst vaag. Stuiveling (1960) vindt in de *Verzen van vroeger*

'allerlei levensvragen van de moderne mens op een onvergetelijke wijze aangeduid' (p. 8).

In 'Het huwelijk' vat Stuiveling die 'levensvraag' samen met:

'de sombere wrok van de erotiek tegen het huwelijk, waar de spontaneïteit van zonde en avontuur verward is tot gewoonte en plicht' (p. 8).

In deze samenvatting wordt maar een deel van het gedicht weergegeven: de gevoelens van de echtgenoot, en ook die nog maar ten dele. Zijn ambivalentie ('maar ook weemoedigheid, die niemand kan verklaren') valt in die samenvatting weg. Maar ook het meta-perspectief van de kinderen op hun vader is bij Stuiveling weggevalen. Het is alsof Stuiveling de laatste zes regels van het gedicht heeft afgeknipt. Toch kan, zoals ik hierboven liet zien, dat laatste woord van de kinderen gelezen worden als een beslissende wending. Daardoor is het gedicht niet langer een eenzijdig met de visie van de echtgenoot sympathiseren-

de afbeelding van 'de sombere wrok van de erotiek tegen het huwelijk, waar de spontaneïteit van zonde en avontuur verward is tot gewoonte en plicht': het is een uitspraak over het *failliet* van de man die zo wrokt: die noch wegloopt, noch zich verzoent met zijn vrouw, zijn eigen leven. Stuiveling leest het failliet niet mee. Hij lijkt zich volledig te identificeren met de opstandige visie van de echtgenoot, in plaats van met de visie van de kinderen die van de vertelinstantie het laatste woord krijgen. Tenslotte laat Stuiveling ook sekse verdwijnen uit het gedicht. In mijn lezing wrokt 'erotiek' niet tegen 'het huwelijk' maar een man wrokt tegen een vrouw, en tegen alles wat hij aan haar toeschrijft. Elsschot heeft het niet over 'de mens' maar over mannen, vrouwen en kinderen. Stuivelings sekseneutrale, generaliserende weergave maakt de in het gedicht gevoerde seksstrijd onzichtbaar. Hij verklaart de gevoelens van de man tot universeel, identiek met de 'levensvragen van de moderne mens'. Terwijl hij de illusie wekt dat hij de kern van Elsschots gedicht zoekt, schuift hij in feite *een deel* van het gedicht – de gevoelens van de man – als *universeel* naar voren. De vrouw is bij Stuiveling nog verder verdwenen dan zij bij Elsschot al is. Zij is vooral *bedrieglijker* verdwenen. Terwijl zij bij Elsschot een zichtbaar monument van zwijgen en lijden is, is zij bij Stuiveling verdwenen achter de zogeheten 'universeelheid' van de geuite gevoelens. De lezeres van Stuivelings essay wordt uitgenodigd zich te herkennen in de 'algemeen-menselijke gevoelens', die in feite de mannelijke gevoelens zijn. Stuiveling vervolgt:

'Het valt niet moeilijk, deze verscheidenheid van motieven-zonder-zelfherhaling [in *Verzen van vroeger*] op één noemer te brengen. Wat Elsschot zijn gedichten deed schrijven, is de hachelijkheid van het menselijk bestaan als zodanig, de noodgedwongen erkende nederlaag van het leven tegen tijd en dood. (...) Zo doet deze beknopte, anekdotische poëzie ons verslag van een fundamenteel persoonlijke en daardoor juist zo algemeen-menselijke gemoedservaring: het ont-hutsende, nimmer te loochenen, niet meer te vergeten besef, hoe diep de wezenlijke wonde is waar de mens aan lijdt.' (pp. 8-9)

De behoefte aan het 'op één noemer brengen', het navertellend en abstraherend inkoken van de *Verzen van vroeger* leidt, constateer ik, tot volstrekte nietszeggheden.

Stuivelings interpretatiepraktijk is ouderwets. Gelukkig is de gewoonte om over gedichten te schrijven door ze vagelijk te parafraseren aan het verdwijnen. Ook de interpretatiemethode waarin gezocht wordt naar een algemeen thema of abstracte kern – een methode die de concreetheid en sensualiteit van poëzie volledig plat slaat – raakt uit de mode. Er zijn zowel analytischer als 'belevender' houdingen ten aanzien van teksten gegroeid.⁵

Marcel Janssens (1982) gaat analytischer te werk. Hij merkt de diervormen bij Elsschot op, besteedt aandacht aan rijm- en metrumtechniek, wijst op

5. Zie over deze kwesties mijn kritiek op de klassieke poëzie-interpretatie in: Meijer 1988, pp. 46-77: 'De paradox van de interpretatie'.

de alexandrijnen in 'Het huwelijk' en noteert dat het gedicht geen dramatische monoloog in de ik-vorm is, zoals vele andere *Verzen van vroeger*. Die verzen zijn dramatisch, in de zin van theateraal: kleine toneelstukken. Dat effect wordt bereikt door veelvuldig gebruik van de stijlfiguur apostrofe (de aanspreking). Sommige gedichten zijn een dramatische monoloog tot iemand; in sommige verzen richt een personage zich in een monoloog tot de lezer.

'Het *Huwelijk*-gedicht is [daarentegen] in de *hij*-vorm geschreven, dat wel; maar het is allicht het meest theatrale, het meest dramatisch-spectaculaire van allemaal. Staat er overigens niet in het laatste vers dat de vader "een godvergeten en verwaarloosde aanblik bood"? Het huwelijk is het meest gruwelijke "zinnespel" dat Elsschot in zijn anekdotisch rariteitenkabinet heeft opgevoerd.' (Janssens 1982, p. 742)

Janssens citeert tenminste uit de laatste strofe, en heeft haar dus niet, als Stuivering, over het hoofd gezien. In zijn interpretatie blijkt dat hij de echtgenoot ervaart als *tentoongesteld*, zoals in een toneelstuk, en zo kan men het effect van de focalisatie van de kinderen ook zeker beschrijven. Janssens identificeert zich niet met de vader, maar kijkt als toeschouwer naar hem, wat in overeenstemming is met mijn interpretatie dat de vader in al zijn mislukking aan de lezer vertoond wordt. De seksestrijd blijft bij Janssens ook zichtbaar, al is ook hij samenvattend op zoek naar algemeenheden. Hij wil in 'Het huwelijk' een uiting zien van Elsschots algemene wereldvisie:

'In Elsschots visie van de wereld zit immers een asymmetrisch conflict tussen opponenten van zeer ongelijke kracht: aan de ene kant die stumperds van mensen, aan de andere kant het monsterverbond van God, Satan en de Dood. (...) De gruwelijkste in het monsterlijk driemanschap dat de mens met "horror" overstelpt is de dood. (...) In *Het huwelijk* ziet de vader "de grootsche zonde in duivelsplicht verkeer" en zuigt hij met "helsche mond" het merg uit het gebeente van zijn vrouw. Het gezinsleven wordt er als een infernale pijnbank afgeschilderd.' (Janssens 1982, pp. 743-744)

Inderdaad wordt de Dood vaak opgevoerd door Elsschot. Maar als de vader eraan denkt zijn vrouw dood te slaan en het huis in brand te steken, is daar niet de Dood aan het werk, maar de vader. Zoals het ook niet de Duivel, maar de vader is, die de vrouw niet meer begeert.

Simon Vestdijk (1937) waardeert de 'barsch-realistische (en toch zoo fantastische, zooals ieder goed realisme!) primitieve en pijnigende plastiek van (...) *Het Huwelijk*, [dat] een kleine novelle zou kunnen vervangen' (p. 78). Verder is er in *Het 'huwelijk'* nog sprake van een 'zich schroomvallig verbergende teederheid'. Vestdijk maakt de sekseposities niet expliciet, maar heeft wel als enige oog voor het procesmatige, het verhalende van dit gedicht ('kleine novelle'). Ook leest hij niet heen over het detail dat de ambivalentie van de echtgenoot

verraadt, al ben ik van mening dat de echtgenoot zijn tederheid niet 'schroomvallig verbergt': hij weert hem af, als te bedreigend.

B.F. van Vlierden (1984) tenslotte is in Elsschots werk op zoek naar de psychologie van de auteur. Elsschot is een cynicus, meent hij, die eigenlijk op het punt staat in tranen uit te barsten. In de passage 'weemoedigheid die niemand kan verklaren' 'geeft de romanticus, die achter het masker van cynisme schuilgaat zich volledig bloot' (p. 35). Ik vond nu juist dat de echtgenoot en verteller zich door de toevoeging 'die niemand kan verklaren' *niet* blootgeven. De verantwoordelijkheid wordt in die toevoeging afgewezen. Met meer recht kun je zeggen dat personage en verteller zich *verspreken*. De weemoedigheid wordt genoemd, maar in dezelfde regel tot onbegrijpelijk verklaard. Daardoor krijgt de 'weemoedigheid' de status van een veelbetekenend detail. Door dat detail wordt de repressie van de gehechtheid en afhankelijkheid *in* de tekst zichtbaar.⁶

Tot zover mijn overzicht van de summiere receptie van 'Het huwelijk'. Ter afsluiting zij nog opgemerkt dat de recipiënten zich bedienen van heel verschillende interpretatiekaders: het thematisch werkimmanente kader, waarbij men de thematische 'kern' van het werk zoekt (Dubois en Stuiveling); het structuralistische werkimmanente kader – de klassieke poëzie-analyse – waarbij de verstechniek, beeldspraken en tekststructuren centraal staan (Janssens); het wereldbeschouwelijke kader, waarbij het werk wordt opgevat als uiting van de wereldvisie van de auteur (eveneens Janssens); het humanistisch-psychologische kader, waarbij het werk wordt opgevat als een manifestatie van het karakter van de auteur (Van Vlierden). Wat mij verder opviel aan de receptie was de seksenutraliteit van sommige lezers, hun partijdige en partiële identificatie met de gevoelens van de echtgenoot, het volgen van de eenheidsconventie die leidt tot nietszeggende algemeenheden en die details uitvaagt, en het door een aantal lezers negeren van het procesmatige van het gedicht. Op deze kwesties wil ik in de volgende paragraaf ingaan.

Leesstrategieën: van thematisch lezen naar deconstructie

Er zijn vele manieren om 'Het huwelijk' te lezen. Mijn eigen leeswijze is te karakteriseren als structuralistisch-werkimmanent (de persoon van de auteur, zijn psychologie of wereldbeschouwing, de historische context, de literair-historische inbedding, de intertekstualiteit blijven buiten beeld). Ik heb enig gebruik

6. Zie voor een geschiedenis van het detail – dat de laatste decennia zowel bij filosofen, als sociologen en literatuurwetenschappers in de belangstelling staat – Naomi Schor, *Reading in Detail. Aesthetics and the Feminine*, 1987. De hermeneutiek van de psychoanalytische kuur draait om het betekenis geven aan details. Derrida deconstrueerde de binaire oppositie tussen het 'hoofdwerk' en het 'bijwerk' – als voetnoten, nawoorden, bijschriften: 'bijzaken' zouden wel eens de hoofdzaak kunnen zijn. Het negeren van details betekent het negeren van tegenspraak. Deconstructie als interpretatiemethode leest juist die momenten waarin de tekst aan zichzelf ontsnapt, bijvoorbeeld in details die strijden met de hoofdtekst.

gemaakt van het klassieke instrumentarium van de poëzie-analyse. De analyse van vormkenmerken en stijlfiguren had veel uitgebreider kunnen zijn, maar waren voor mij geen doel op zich. Mijn doel was iets te weten te komen over de structuur van de sekserrepresentatie in deze tekst. Daartoe zette ik naast het instrumentarium van de poëzie-analyse ook het seksekader in: de sekseposities in het gedicht en de wijze waarop de vertelinstantie deze regisseert kregen nadrukkelijk aandacht.

Verder was mijn leeswijze procesmatig. Al lezend leg ik een weg af door het gedicht, waarbij leeservaringen en betekenissen zich opstapelen en de eerdere leeservaringen steeds in een nieuw licht komen te staan door latere. Het gedicht is zelf ook een proces, in de zin dat het een verhaal vertelt, waarin zich steeds nieuwe ontwikkelingen voordoen. Om recht te doen aan het verhalende aspect moest het klassieke instrumentarium voor de poëzie-interpretatie worden aangevuld met het analyse-instrument voor verhalende teksten: de narratologie. De narratologie ondersteunde het seksekader. Die methode maakt het namelijk mogelijk de ongelijke distributie van subjectposities – wie subjecten en objecten van focalisatie zijn – goed in beeld te krijgen.

Tenslotte is mijn leeswijze geïnspireerd door de deconstructie. Dat wil zeggen dat ik niet uit ben op het lezen van eenheid, het vinden van een kern, maar veeleer op contradicties en veelbetekenende details: ik vond liever tekenen van conflict en repressie dan universele betekenissen, eenheid of verzoening van tegenstellingen. Mijn identificatie ligt uiteindelijk nog het dichtst bij de blik van de kinderen die, zelf buiten de wereld van sekse, kijken naar hun vader in al zijn mislukking. Maar toch identificeer ik me maar ten dele met de kinderen. Ik blijf ermee zitten dat de kinderen hun moeder niet zien. Daarop kom ik terug.

Door deze leeswijze voer ik een polemiek tegen een aantal aspecten van de leeswijze van andere recipiënten. Het kritische karakter van 'Het huwelijk' blijft bij hen onderbelicht, doordat de sekseposities onvoldoende worden meegelezen. Stuivelings sekseneutraliserende, universaliserende lezen *maakt* van dit anti-misogyne gedicht zelfs een patriarchaal genrestukje op het thema 'erotiek gevangen in het huwelijk'. Elsschots *ontmaskering* van misogynie wordt door hem weer omgezet in misogynie. Het is de eenheidsconventie die zo'n reductie tot een universeel 'thema' mede mogelijk maakt. Daarom is de eenheidsconventie geen neutrale leesconventie, maar een verstarde leescode, een ideologie.⁷ Behalve het uitvegen van machtsverschillen en subject/object-onderscheidingen, stimuleert de eenheidsconventie ook het verdonkeremānen van veelbetekenende details ('weemoedigheid die niemand kan verklaren') die het hele gedicht op zijn kop zetten. Het procesmatige van het gedicht – en daarmee de wisselende focalisatie en veranderende identificaties van de lezer – verdwijnt eveneens onder de druk van de eenheidsconventie.

Deconstructie, als theorie en als leeswijze, betekent een breuk met dit vanzelfsprekend tot-eenheid-interpreteren. Tevens heeft de deconstructie het

7. Zie van voor het ideologische karakter van de eenheidsconventie: Alphen 1987, met name deel II.

censurerende karakter van de eenheidsconventie aan de orde gesteld. Deconstructie is gericht op die elementen in het werk, die de manifeste stellingname ervan aantasten. Zoals één wespesteek op enkele millimeters van je huid je lichamelijk welzijn geheel kan ondermijnen, zo kan in een deconstructieve lezing een tekstdetail belangrijker worden dan de manifeste hoofdzaak van de tekst: dat detail kan de rest als een wespesteek tegenspreken. Waar het er in de structuralistische tekstinterpretatie om ging aan te tonen hoe alle tekstdelen een functie hadden voor het geheel, daar laat de deconstructie juist zien hoe een tekst het strijdtoneel is van zowel eenheids-forcerende als eenheids-ondermijnende krachten. Lezen wordt daarmee, volgens Barbara Johnson, een 'careful teasing out of warring forces of signification within the text itself' (1980, p. 5). Deconstructief lezen maakt complexere betekenissen mogelijk dan het lezen dat gericht is op eenheid of de verzoening van tegenstellingen. Het 'vrouwelijke' en het op vrouwen geprojecteerde zijn vaak het verdrongene in de mannelijke subjectiviteit – zoals het 'zwarte' en het op zwarte mensen geprojecteerde vaak het verdrongene in witte subjectiviteit zijn. Omdat het verdrongene echter nooit volledig geweerd kan worden, en zich vaak uit als symptomatische 'verspreking' in de mannelijke of witte tekst, is deconstructief lezen een belangrijk instrument voor de cultuurkritische tekstanalyse.⁸

Deconstructief lezen brengt echter ook een probleem met zich mee dat ik hierboven al tweemaal aanduidde: deze leeswijze brengt de weggedrukte vrouw niet terug in de tekst. Terwijl deconstructie als filosofische strategie zich kan toeleggen op het omkeren van de binaire opposities (als man-vrouw) die het westerse denken structureren, ben je bij een literaire tekstinterpretatie gebonden aan het kader dat de tekst stelt. Een filosoof kan de dringende aanwijzing van Derrida opvolgen, waarin hij benadrukt dat de hiërarchie binnen een binaire oppositie alleen maar overwonnen kan worden door haar tijdelijk om te keren:

'Het vergeten van de fase van het omkeren, is vergeten dat de structuur van de oppositie er één is van conflict en onderwerping, waardoor te snel wordt overgegaan tot een *neutralisatie* waarbij men geen vat heeft gekregen op die oppositie. In *praktijk* blijven de zaken daardoor bij het oude (...). Derrida, *Positions* (1981), in: Culler 1983, pp. 165-66 (vertaling red.)

Maar hoe moet een tekstinterpreet deze aanbeveling ter harte nemen? Het tijdelijk omkeren van de hiërarchie in Elsschots tekst zou betekenen dat we die moeten herschrijven vanuit het standpunt van de vrouw, teneinde haar visie tot de primaire te maken. Een doorgezette deconstructie zou het kader van de tekst moeten laten springen. Gelukkig hebben feministische leestheoretica's daar iets op gevonden: het *resisting reading* of het 'lezen, tegen de draad in'. Ik sta een tekstinterpretatie voor die deconstructie combineert met *resisting reading*. *Re-*

8. Inleidingen tot deconstructie bieden Culler 1983, Schrover 1992, Johnson 1980 en 1987.

sisting reading is het sluitstuk van een deconstructieve lezing. Zonder een poging tot 'inbeeldend lezen' (Bal 1988), waarbij je je probeert te verplaatsen in de positie van het weggedrongen vrouwelijk subject, voeren we slechts een halve deconstructie uit. Hoe werkt deze combinatie van leeswijzen nu concreet?

Ontmannen

Resisting reading is door Judith Fetterley (1978) ontwikkeld als een remedie tegen de vervreemdende identificaties die vrouwelijke lezers krijgen opgelegd bij het lezen van canonieke teksten. Fetterley wees op het probleem dat vrouwelijke personages, zeker in historische teksten, relatief zelden subject van focalisatie zijn. Elsschots gedicht illustreert dat. Voor mannelijke lezers betekent dit dat zij zich steeds kunnen identificeren met een lid van hun eigen sekse, en de vertelde wereld zien door hun 'eigen' ogen. In de receptie van 'Het huwelijk' zagen we dan ook dat meerdere mannelijke lezers zich als vanzelf identificeren met de echtgenoot en soms dat standpunt klakkeloos 'universaliseren'.

Vrouwelijke lezers hebben het moeilijker, ook bij het lezen van 'Het huwelijk'. Het meest voor de hand ligt dat wij ons, net als de mannelijke lezers, 'onbewust' identificeren met de echtgenoot. Wij zouden ons echter ook kunnen verzetten tegen de identificatie met de man – niet onze dubbelganger – die ons in de eerste vijf strofen wordt opgedrongen. Wij zouden ons kunnen 'ontmannen', kunnen lezen 'tegen de tekst in' en ons identificeren met de vrouw, die geen stem en geen blik krijgt. Wij kunnen de vrouw in onze verbeelding een subjectpositie toekennen. Wij kunnen ons in haar inleven.

Als we de vrouw imaginair tot spreken willen brengen kunnen we ons afvragen: hoe keek zij naar hem? Hoe mooi was hij eigenlijk nog, na al die jaren? Had de 'nevel van de tijd' ook niet in zijn ogen de vonken uitgedoofd? Vrat zij zich niet evengoed op van spijt? Vanuit de visie van de vrouw zien we een beest van een kerel, die haar sart en pest. Als hij met haar vrijt smeekt ze hem, zwiingend, met haar blik – 'ze dorst niet spreken meer niet vragen en niet klagen' – hopend dat hij haar met rust wil laten. Had ook zij fantasieën hoe zij zich kon bevrijden van haar kwelgeest: 'Ik sla hem dood en steek het huis in brand'? Dacht zij ook aan 'een ander lief, in enig ander land'? Dit identificerend tegende-tekst-in-lezen staat ook wel te boek als 'lezen als vrouw' of, preciezer, 'lezen als feminist'. Niet alle vrouwen lezen immers vanzelf 'opstandig'. Het ongenoege met teksten die door en voor mannen geschreven zijn wordt pas door de feministische impuls geproduceerd.⁹ Mieke Bal noemde de praktijk van het teruglezen van vrouwelijke subjectiviteit in teksten een 'inbeeldende poëtica' en met een geuzennaam 'hysterica':

9. Zie voor deze discussie: Meijer 1993, pp. 59-60, Culler 1983, pp. 43-64, Modleski 1986, pp. 131-136.

'Het inbeeldende lezen (...) houdt in dat je je niet met de objectiverende, tot object makende visie identificeert. Je plaatst jezelf *in* de scène en realiseert je dan wat er gebeurt.' (Bal 1988, p. 22)

Bal werkt dit uit tot een subtiële hermeneutiek die tot stand komt door de analyse van literaire of picturale scènes die een verkrachting uitbeelden. Daarin is de vrouw *a fortiori* tot object gemaakt, wat het des te moeilijker maakt sporen van vrouwelijke subjectiviteit terug te lezen.

Zelf heb ik deze alternatieve weg van het *resisting reading* in mijn eerste interpretatie van 'Het huwelijk' niet gevolgd. Ik vond aanvankelijk dat het gedicht zelf, door de wending in strofe zes, al een voldoende kritische en onthullende blik op de echtgenoot verschaft. Ik zette al mijn kaarten op de deconstructie. Wat de man wil (zijn vrouw doodslaan en weglopen) blijft steken in een weerstand die hij niet verder onderzoekt. Daardoor verstart hij in bewegingloosheid voor de rest van zijn leven. Maar in die deconstructie bleef iets mij steken. Wie kijkt naar de vrouw? Niemand identificeert zich met haar wanneer wij dat als lezers in laatste instantie zelf niet doen, tegen de tekst in lezend, haar in onze verbeelding tot spreken brengend, zoals ik hierboven deed. De vrouw werd door de vertelinstantie gereduceerd tot object van focalisatie, door de kinderen niet gezien, door de mannelijke lezers doodgezwegen. Westpesteek in mijn eerste lezing, die de kinderen het laatste woord geeft: waarom zien de kinderen hun moeder niet? Wanneer de echtgenoot de 'dubbelganger' is van de zich identificerende mannelijke lezer, dan zijn de kinderen misschien de 'dubbelgangers' van de deconstructieve lezers die Derrida's advies niet opvolgen: zij zien haarfijn hoe de man verlamd raakt in zijn eigen onbewuste afweer. Maar zij vergeten de vrouw.

Dat brengt mij tot het voorstel van een tekstinterpretatie die deconstructie combineert met *resisting reading* als sluitstuk. Onttroning van mannelijkheid brengt vrouwen nog niet in beeld. Deconstructieve analyses richten zich meestal op dominante posities, teneinde deze te laten tuimelen over de eigen tegenspraken en symptomatische versprekingen. Zo worden er prachtige analyses gemaakt van hoe precair mannelijkheid is, hoe onzeker het mannelijk subject zich, onder het vertoon van zekerheid, voelt.¹⁰ Maar daarbij bestaat het gevaar dat het in deze analyses almaar over mannen blijft gaan. Barbara Johnson (1987, pp. 32-42) liet zien hoe de befaamde mannelijke theoretici van de Yale School, mede-grondleggers van de deconstructie, bepaald niet vanzelf ook feministen zijn. Braidotti (1991) toonde hetzelfde aan voor een aantal toonaangevende Franse filosofen. Deconstructie zonder vastbesloten aandacht voor vrouwelijke subjectiviteit continueert gemakkelijk het bestaande culturele probleem, dat mannen op alle maatschappelijke en culturele niveaus domweg meer aandacht opeisen als voorwerp van onderzoek en reflectie dan vrouwen. Een deconstructieve leeswijze kan de mechanismen laten zien die het vrouwelijke verdringen en buiten-

10. Zie bijvoorbeeld Van Alphen 1992a, 1992b, Silverman 1988, hoofdstuk I, en Silverman 1992.

sluiten – daarom is deze leeswijze voor feministen een uitgelezen instrument. Deconstructie kan het detail tot hoofdzak verheffen, en daardoor de deur openen naar braakliggende terreinen, naar onvertelde verhalen. Maar deconstructie als cultuurkritische methode voorziet zelf niet direct in het vertellen van de vrouwenverhalen. Die zullen feministen moeten blijven opzoeken en vertellen. Deconstructie stelt een diagnose. Zij biedt geen alternatief.

Literatuur

- Alphen, Ernst van, *Bang voor schennis. Inleiding in de ideologiekritiek*. Utrecht (HES) 1987.
- Alphen, Ernst van, 'Ideologie als dwaallicht en *Het dwaallicht* als ideologiekritiek', in: Ernst van Alphen en Maaïke Meijer (red.), *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam (Van Gennep) 1990, pp. 180-194.
- Alphen, Ernst van, "'Vorm als vent." Body building, Francis Bacon en de zonen van Noach', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992a), nr. 1, pp. 56-70.
- Alphen, Ernst van, *Francis Bacon and the Loss of Self*. Londen (Reaktion Books) 1992b.
- Bal, Mieke, *Verkrachting verbeeld. Seksueel geweld in cultuur gebracht*. Utrecht (HES) 1988.
- Braidotti, Rosi, *Beelden van de leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie*. Kampen (Kok Agora) 1991.
- Bronzwaer, W., *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica*. Nijmegen (SUN) 1993.
- Dubois, Pierre H., 'Willem Elsschot, naar menselijke maat', in: Phil Muysson (samenst.) *Willem Elsschot*. Themanummer Bzzletin 45, Den Haag (Bzztôh) 1977.
- Elsschot, Willem, *Verzameld Werk*. Amsterdam (Querido) 1976.
- Fetterley, Judith, *The Resisting Reader. A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington (Indiana University Press) 1978.
- Janssens, Marcel, 'Willem Elsschot als dichter', in: *Dietsche Warande en Belfort* (1982), pp. 734-751; herdrukt in: *De maat van drie. Essays over literatuur*. Leuven (Davidsfonds) 1984, pp. 156-176.
- Johnson, Barbara, *The Critical Difference. Essays in the Contemporary Rhetoric of Reading*. Baltimore/Londen (John Hopkins University Press) 1980.
- Johnson, Barbara, *A World of Difference*. Baltimore/Londen (John Hopkins University Press) 1987.
- Laplanche, J., en J.B. Pontalis, *Das Vokabular der Psycho-analyse*. Uit het Frans vertaald door Emma Moersch. 2 delen, Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1982⁵.
- Meijer, Maaïke, *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam (Van Gennep/Sara) 1988.
- Meijer, Maaïke, 'Lezeressen op zelfverdediging. Feministische literatuurwetenschap', in: Rosemarie Buikema en Anneke Smelik (red.), *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*. Muiderberg (Coutinho) 1993, pp. 47-63.
- Meijer, Maaïke, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam (Amsterdam University Press) ter perse.

- Modleski, Tania, 'Feminism and the Power of Interpretation', in: Teresa de Lauretis (red.), *Feminist Studies Critical Studies*. Bloomington (Indiana University Press) 1986, pp. 121-138.
- Schor, Naomi, *Reading in Detail. Aesthetics and the Feminine*. New York/Londen (Methuen) 1987.
- Schrover, Els, *Deconstructie en literatuur*. Muiderberg (Coutinho) 1992.
- Silverman, Kaja, *The Acoustic Mirror. The Female Voice in Psychoanalysis and Cinema*. Bloomington (Indiana University Press) 1988.
- Silverman, Kaja, *Male Subjectivity at the Margins*. New York (Routledge) 1992.
- Stuiveling, Garnt, 'Willem Elsschot, dichter en prozaïst', in: Annemarie Kets-Vree (red.), *Over Willem Elsschot*. 's-Gravenhage (Bzztôh) 1982, pp. 130-144; oorspronkelijk 1960.
- Vestdijk, S., 'De wortelstok der Forumpoëzie', in: Annemarie Kets-Vree (red.), *Over Willem Elsschot*. 's-Gravenhage (Bzztôh) 1982, pp. 74-79; oorspronkelijk 1937.
- Vlierden, B.F. van, *Willem Elsschot*. Grote ontmoetingen, Antwerpen (Manteau) 1984.

Stephan W. Cremer

I'm a lonesome hero

Beelden over seksualiteit onder jongens

De afgelopen jaren zijn in Nederland de maatschappelijke normen over seksualiteit ingrijpend veranderd.¹ Eenduidige ver- en geboden aangaande de seksuele interactie hebben zich in de loop van de jaren zeventig ontwikkeld in de richting van slechts één regel: 'alles moet kunnen'. In de jaren tachtig en negentig is het adagium 'alles moet kunnen' scherp bekritiseerd en uiteindelijk genuanceerd. Door het feminisme is de kwaliteit van het seksuele contact in discussie gebracht. Hierdoor is aandacht gekomen voor de wensen van vrouwen ten aanzien van seks. Tevens is het feminisme erin geslaagd de norm 'respect voor de grenzen van de ander' in brede lagen van de bevolking geaccepteerd te krijgen. Bovendien is de norm 'alles moet kunnen' ondergraven door waarschuwingen voor AIDS en regels voor 'veilig' seksueel contact.

Door deze ontwikkelingen bevat de handelingsvrijheid van de jaren zeventig inmiddels enkele regels, die bij voorlichting telkens weer aan de orde komen: doe slechts dingen die je zelf wilt, houd rekening met de grenzen van de ander, en doe 'het' veilig. Men spreekt in dit verband over een grotere 'keuzevrijheid' voor het individu (Ravesloot 1992). Deze term is dubbelzinnig: een grote hoeveelheid eenduidige regels heeft plaats gemaakt voor een klein aantal minder duidelijke regels, waarvan even zo goed dwang kan uitgaan. Met name de eerste twee regels, waartoe ik me hier beperk, zijn bij de eerste seksuele contacten niet duidelijk. Ze vereisen zelfkennis – wat wil ik zelf? – en het vermogen grenzen kenbaar te maken en die van de ander waar te nemen. De nieuwe vage gedragsregels vragen nogal wat van jongeren; bestaande onzekerheid kan een extra dimensie krijgen. Zo wordt het voorstelbaar dat anno 1994 de Amerikaanse 'peer group'-voorlichting – jongeren lichten hun leeftijdgenoten voor – op zoek gaat naar eenduidige regels en weer onthouding predikt (*NRC-Handelsblad*, 4-7-1994).

De verschillen tussen de seksen in het seksueel gedrag die het seksuologisch onderzoek vanaf de jaren zestig belichtte, nemen sterk af: jongens hebben niet langer meer ervaring dan meisjes en jongens en meisjes nemen even vaak initiatieven tot seksueel contact. Wel zijn er nog duidelijke verschillen geconstateerd in het stellen van grenzen bij het vrijen: ongeveer drie keer zoveel meisjes als jongens bewaken hun grenzen.² Hoewel de nieuwe gedragsregels al-

1. De onderzoeken 'Seks in Nederland', ook wel bekend als de SIN-onderzoeken, zijn in 1968, 1974 en 1981 uitgevoerd; zie Noordhoff e.a. 1969, Kooy 1976, Kooy e.a. 1983. Een recent onderzoek is 'Jeugd en Seks' van Vogels en Van der Vliet 1990.

2. Volgens Van der Vliet (in Vogels e.a. 1990) bewaken 66% van de 14-15-jarige meisjes en 18% van de jongens hun grenzen, van de 18-19-jarigen is dat 32% respectievelijk 11%.

gemeen zijn geformuleerd, tekent zich een seksspecifieke verdeling van de regels af: 'Doe slechts dingen die je zelf wilt' lijkt vooral voor meisjes bedoeld te zijn, terwijl jongens gemaand worden tot respect voor de grenzen van de ander. De preventieprogramma's seksueel geweld, zo concludeert Marneth, hebben als doelstelling meisjes weerbaarder te maken en jongens grenzen die meisjes stellen te laten respecteren (Marneth 1991). Dat ook jongens onzekerheden ervaren bij het aangaan van seksuele contacten wordt vaak over het hoofd gezien.

Hoewel onzekerheid ook in onderzoek reeds is gerapporteerd (Vennix e.a. 1993, Cremer e.a. 1994), is nog niet geëxploreerd hoe jongens deze onzekerheid hanteren. Hoe vullen de jongens de basisregels van het seksuele contact in en welk referentiekader staat hun daarbij ter beschikking? En hoe overwinnen ze tegelijkertijd hun onzekerheden? Bestaan er beelden over seksualiteit die jongens enig houvast kunnen bieden, waaraan jongens richtlijnen kunnen ontleen teneinde hun onzekerheden te overwinnen of waarmee jongens zich kunnen identificeren? Beelden die een jongen met andere jongens van zijn leeftijd kan delen en die aan de (veronderstelde) verwachtingen van meisjes voldoen?

In dit artikel probeer ik antwoord te geven op deze vragen op grond van mijn onderzoek naar beelden over seksualiteit onder jongens. De verworvenheden van het feminisme, de nuances bij het adagium 'alles moet kunnen', lijken de geïnterviewde jongens geïntegreerd te hebben in hun beelden over seksualiteit. Op het eerste gezicht lijken ze alles te doen om de kwaliteit van de seksualiteit te verhogen: als het meisje het maar naar haar zin heeft, luidt volgens hen het devies. De ideale minnaar, en als zulke betonen zij zich, prefereert de wensen van de partner boven zijn eigen seksuele bevrediging. Maar bij nadere beschouwing kent het beeld van de ideale minnaar enkele keerzijden: zo is hij niet in staat om zich met betrekking tot seksualiteit in positieve zin met andere jongens te identificeren en projecteert hij zijn eigen onzekerheden op zijn partner.

Bij dit onderzoek maak ik gebruik van twee theorieën. Het sociaal constructivisme geeft theoretisch inzicht in de wijze waarop beelden zich tot elkaar verhouden en hoe individuele beelden en maatschappelijke beelden elkaar wederzijds beïnvloeden (Shotter 1984, Gergen 1985). Om recht te doen aan het seksspecifieke karakter van socialisatie maak ik in dit onderzoek gebruik van de inzichten van Chodorov (1983) en Dinnerstein (1983). Uitgaande van de klassieke arbeidsdeling waarbij de vader buitenshuis werkt, analyseren zij de mannelijke socialisatie – bij gebrek aan een mannelijke identificatiepersoon – als een afgrenzing tegen het vrouwelijke. Hun theorieën maken inzichtelijk hoe sekse-identiteit gepaard gaat met een polarisatie van eigenschappen in mannelijk en vrouwelijk. Beelden over vrouwelijkheid en mannelijkheid geven vorm aan het eigen handelen en aan de perceptie van zichzelf en anderen.

Met vijftien jongens zijn biografische gesprekken³ gevoerd. Deze gespreksvorm geeft jongens ruimte voor 'retrospectieve zelfdefinities': zij kunnen

3. Dertien interviews werden door mezelf uitgevoerd en twee door een stagiaire.

hun verwachtingen en ervaringen met hun eigen woorden en beelden beschrijven. De interviewer stelt zo min mogelijk vragen, maar gaat in op de verhalen van de geïnterviewde. Het is goed mogelijk dat de geïnterviewden niet over alle ervaringen hebben gesproken. Seksuele ervaringen in de eerste twaalf levensjaren zijn doorgaans niet genoemd. Met deze non-directieve methode richt ik mij op hun beelden van seksualiteit, uitgedrukt in de wijze waarop zij over hun ervaringen en verwachtingen vertellen. De gemiddelde leeftijd van de geïnterviewde jongens is 17 jaar.⁴ Gezien mijn vraagstelling heb ik niet naar homoseksuele jongens gezocht. De eerste respondenten heb ik geworven via collegae in de hoop dat daarna de sneeuwbalmethode zou werken. Ik werd daarin niet teleurgesteld. Ik moest de sneeuwbal zelfs stopzetten omdat ik anders te weinig variatie in mijn kleine groep zou krijgen: teveel jongens met een hoog opleidingsniveau en allemaal wonend in dezelfde steden. Contacten met drie scholengemeenschappen losten dit probleem snel op zodat het opleidingsniveau – nog steeds aan de hoge kant – kon worden gespreid: vier jongens hebben een VWO-opleiding, vijf zitten op de HAVO, vijf op de MAVO en één jongen doet VBO. Ik heb geprobeerd niet uitsluitend Nederlandse jongens in het onderzoek te betrekken. Van vier jongens is een of beide ouders allochtoon.

Ik had van tevoren twijfels of de jongens *face to face* over seksualiteit zouden willen praten en of ze dat met een man willen doen. Uit eerder onderzoek bij de Kindertelefoon wist ik dat de bescherming van de anonimiteit belangrijk is voor de jonge mannelijke bellers (Cremer 1994). Ander interviewonderzoek naar seksualiteit heeft vrouwelijke interviewers met jongens laten spreken (Vennix e.a. 1993). Ik was zelf aangenaam verrast door de medewerking van de vijftien jongens. De meeste interviews duurden een uur en veertig minuten, sommige langer (maximaal drie-en-eenhalf uur) of korter (minimaal 45 minuten). De respondenten waren ingelicht over de uiteindelijke doelstelling van het project: verbetering van de seksuele voorlichting aan jongens. Bij veel jongens wekte dit de associatie met onderzoek naar AIDS-preventie en condoomgebruik. Ook al vonden bijna alle jongens van zichzelf dat ze goed voorlicht waren, voor andere jongens achtten ze het van belang de voorlichting te verbeteren. (Op dit onderscheid zal ik straks uitgebreid terugkomen.) Daarom wilden ze graag aan het onderzoek meewerken. Voor de meeste jongens was het in het begin van het gesprek heel spannend om over hun seksualiteit te spreken. Ze leken zich bijvoorbeeld af te vragen welke woorden zij ten aanzien van mij konden gebruiken. Om al te hoge spanning te vermijden heb ik zogenaamde schuttingswoorden even genoemd en hen ervan verzekerd dat zij op hun manier over seksualiteit met mij kunnen spreken. Naarmate het gesprek vorderde, verdween deze spanning.

4. De jongste was 15,5 jaar en de oudste was nog net 18 jaar. Onderzoek toont aan dat op de leeftijd van ongeveer 17,5 jaar de helft van de jongens geslachtsgemeenschap hebben gehad (Vogels en Van der Vliet 1990).

De analyse is uitgevoerd volgens de kwalitatieve methode van de *grounded theory* (Glaser en Strauss 1967, Strauss en Corbin 1990). Om de beelden over seksualiteit zichtbaar te maken zijn er drie groepen beelden verzameld: beelden over hun eigen seksualiteit, over seksualiteit van andere jongens en over seksualiteit van meisjes. Daarna heb ik horizontaal de beelden vergeleken: op frequentie en uitzondering. Op deze manier heb ik naar relevante beelden gezocht, die over de groep geïnterviewde jongens een uitspraak kunnen doen. Vervolgens ben ik nagegaan welke functie deze beelden voor jongens innemen, welke betekenis zij ermee creëren en of en hoe zij hun handelingen ermee legitimeren.

Pornofilms

In het meeste empirische onderzoek wordt de seksuele ontwikkeling weergegeven in een bepaalde volgorde van seksuele handelingen: tongzoenen, strelen over de kleren, vrijen zonder kleren aan, geslachtsgemeenschap (Noordhoff 1969, Kooy 1983, Vogels en Van der Vliet 1990). Diverse onderzoekers beschrijven deze opeenvolging hiërarchisch, als een 'seksuele carrière', waarbij de coïtus het einddoel is (Straver 1986, Ravesloot 1992, Vennix e.a. 1993). Voor de geïnterviewde jongens geldt dit niet. Zij gaven duidelijk te kennen dat zij het stereotiepe beeld over mannelijke heteroseksualiteit niet delen en seks voor hen meer is dan coïtus alleen. De verworven seksuele 'vrijheid' heeft het vaststaande patroon van seksuele handelingen gerelativeerd. Jongens willen goed voorbereid zijn op alle mogelijke seksuele handelingen.⁵ De meeste geïnterviewde jongens vertelden dat ze veel informatie over de technische kant van het vrijen haalden uit pornografische films. Als zij over deze films vertellen nemen zij afstand van de getoonde personen en hun omgangsvormen:

'... naar mijn mening overdrijven ze het. Ze doen echt alles wat ze kunnen doen maar als je echt aan het vrijen bent met iemand dan ga je niet zulke erge dingen doen. (...) In het normale leven ga je niet zo doen. Hoe de mannen aan de meisjes komen? Je komt een kamer binnen en dan staat er echt zo'n meisje klaar voor jou. Volgens mij kom je dat echt nooit in je leven tegen... Echt die mannen die je daar ziet, zijn (...) van die gebruikers, die gebruiken die meisjes.' (Pedro)

Meerdere jongens vertelden dat ze samen met vrienden naar de films kijken.

'Ja dat waren meer van die pornofilms, die ik heb gezien. Met een hele groep vrienden dan waren we een avondje uitgeweest en zo, voor de gein gingen we een

5. De meeste vragen die jongens over seks stellen bij de anonieme telefonische hulpdienst Kinder-telefoon betreffen informatie over het wat en hoe van alle vormen van de seksuele interactie (Cremer 1994).

pornofilm kijken met zijn allen. (...) Meestal bij iemand thuis. Dan lagen we dubbel van het lachen.' (Frits)

Interviewer: was het niet ook opwindend?

'Eh, aan de ene kant wel maar aan de andere kant ook weer niet, want ja je bent onder vrienden. Dan denk je ook wat moet je hier met een stijve. Dus je kijkt meer voor de lol dan voor het erotische.' (Frits)

Opwinding is in aanwezigheid van andere jongens een taboe. Samen commentariëren de jongens de daden van acteurs. Zij vinden de scènes zo grotesk, dat ze erom moeten lachen, waarbij de distantie van Pedro exemplarisch is. Aan de ene kant relativiseren de geïnterviewden dus duidelijk het realiteitsgehalte van pornofilms, ze vinden het overdreven en kijken voor de lol. Aan de andere kant zeiden ze hun voordeel te doen met de getoonde technieken.

'Want ja, porno bleef ik saai vinden. Ik vond het allemaal zo overdreven van hoe het daar gebeurde... We hebben natuurlijk later wel geëxperimenteerd met eten en zo. Dat had ik in een film gezien, met ijsblokjes.' (Ruud)

'Maar ik heb dus filmnet en Isabel ook. Zaterdagavond komen dan seksfilms. En daar kijk je dan met z'n tweeën naar. Daar word je opgewonden van. En dan doe je het na bijvoorbeeld. Daar leer je van.' (Aad)

Kritisch en ronduit afwijzend ten aanzien van porno waren enkele andere jongens.

'[In films] wordt niet uitgedragen dat elk mens verschillende seks heeft, dat seks met elk mens verschillend is. Er wordt toch een soort seks getoond die bij iedereen goed is... Maar dat is dus niet zo, ik bedoel dat soort dingen, dat zijn eh, ja die moet je maar uitvinden.' (Bart)

'Bloot zappen' – zoals De Vries (1994) treffend het kijken naar pornofilms op TV omschrijft – kan invloed hebben op de waarden en normen met betrekking tot seks. Interessanter is de vraag hoe pornografie de jongens beïnvloedt, en dat kan per jongen nogal verschillen. De geïnterviewde jongens rapporteren het ideale beeld dat vrijen 'vanzelf' gaat. Zij schetsen een romantisch beeld, van perfect lichamelijk contact waarbij men elkaar aanvoelt en woorden niet nodig zijn. Dit beeld geeft enige bescherming tegen de angst gevoelens of wensen te moeten uitspreken. Anderzijds is dit beeld een technisch beeld. De pornografische film wekt de indruk dat alles vanzelf gaat: iedereen heeft op elk moment zin in seks, de regie is in de handen van mannen en communicatie is overbodig. De geïnterviewde jongens gaven al te kennen dat ze het pornografische plaatje een irreëel plaatje vinden. Het romantische beeld en de angst om wensen en gevoelens uit te spreken blijven niettemin bestaan. Volgens hun ideaalbeeld bevatten de overgangen van de ene handeling naar de andere de stilzwijgende instemming van beiden.

'Ja dat voelden we aan, we hebben eigenlijk nooit iets mondeling afgesproken, maar dat merkte je gewoon aan de houding van de ander een beetje.' (Frits)

Meestal wordt over het nemen van een stap in een contact niet van tevoren gesproken. De angst iets te verstoren lijkt te groot te zijn. Aad vreest afstandelijkheid door erover te praten:

'En toen waren we wel bezig. En toen, ik zei niet, want als je dat als jongen gaat vragen, van eh, ik wil het met je doen of zo of iets anders, dan denkt dat meisje ook van eh, of zo.'

Interviewer: waarom denkt zij dat dan?

'Gewoon, als een meisje het nog nooit heeft gedaan. En als een jongen dat in een keer tegen haar zegt, als ze zeg maar heel intiem bezig zijn, dan kunnen ze wel eens afstandelijker of huiveriger ervan worden of zo. Denk ik.... ik weet niet wat zij denkt maar ik denk gewoon als jongen moet je dat niet vragen. (Aad)

Praten over wat je zelf prettig en fijn vindt past evenmin in het beeld, dat vrijen vanzelf of automatisch gaat.

Interviewer: In jouw gedachten als ze jou streelt, geef je dan aan, doe dit?

'Volgens mij niet, nee. Ik ben geen commandant of zo.' (lacht) (Jan)

Dat op praten een dergelijk taboe rust maakt het nemen van stappen en het hanteren van onzekerheid niet makkelijker, zeker wanneer de keuze van seksuele handelingen niet vast ligt. De basisregels 'doe slechts dingen die je zelf wilt; houd rekening met de grenzen van de ander' vereisen juist communicatie.

Onzekerheden

Niet alleen de eerste geslachtsgemeenschap maar alle aspecten van eerste seksuele contacten gingen gepaard met onzekerheid – zo vertellen de meeste geïnterviewde jongens. Jongens met seksuele ervaringen en relaties vertellen terugkijkend over hun onzekerheden. Jongens met weinig of geen ervaring kijken nog op tegen de verlangde eerste seksuele ervaringen. Allereerst is er de angst een blauwtje te lopen.

'Nee, ik heb er nog niet zoveel ervaring mee dus ik weet niet als ik afgewezen wordt. Dat lijkt me... volgens mij voel ik me dan zo klote van binnen... maar ja, ik weet niet waarom.' (Karel)

'Ik denk ook dat je als jongen bang bent een blauwtje te lopen. Als ze niet wil. Dan is gelijk de hele sfeer weg gewoon. Als je die hele avond zo in het donker met elkaar bezig bent, gewoon gezellig met zijn tweeën. Als je dat dan vraagt of voorstelt of zo [om met elkaar naar bed te gaan]. Want je kan ook niet in een keer dat condoom gaan pakken. Dan kan de hele sfeer weg zijn.' (Aad)

Terugkijkend wordt verteld over de onzekerheid bij het nemen van het initiatief.

‘Daarna zijn we met zijn allen naar de film gegaan en toen zat ik naast haar. Ik had zo de arm op de leuning en zij de hare onder de mijne, zo’n gevecht wie de arm-leuning mocht hebben. En “nou dan doen we ze op elkaar”, toen had ik bijna haar hand gepakt maar ik denk van “ja laat ik het maar niet doen, straks is ze niet verliefd op mij en zo verpest ik straks de vriendschap of zo”. Maar zij had precies hetzelfde gedacht van “zal ik nou wel of niet zijn hand pakken”. Had zij ook net niet gedaan...’ (Frits)

En later als ze buiten op de stoep zitten:

‘Ik was ook aan het twijfelen want ik had haar al een kusje op de wang gegeven, toen dacht ik zal ik haar nou een kus op de mond geven of weer een kus op de wang. Ze zat met de rug tegen mijn rug... Toen draaide ik mijn hoofd zo om en toen draaide zij haar hoofd ook om, nou toen begonnen we te tongen dus eh, zo is het eigenlijk gekomen.’ (Frits)

Iedere nieuwe stap, van een kus op haar wang naar een tongzoen, roept twijfels op. Terwijl Frits en zijn vriendin elkaar wederzijds laten blijken deze stap te willen nemen, trekt Frank de conclusie dat zij niet verder wilde gaan. Achteraf twijfelt hij of zijn interpretatie van haar gedrag wel juist was.

‘Ja ik zag het ook wel een beetje als een gemiste kans. Ik vond het gewoon een heel tof meisje. Ik was heel erg verliefd op haar, maar naar bed, nou wel vingeren en aftrekken dat had ik wel willen doen, maar niets kwam ervan. Ik ging met mijn hand in haar blouse en misschien vond ze dat niet goed. Nou ja, ze zei niet dat is niet goed, maar ik dacht dat ze zo’n beweging maakte van liever niet, maar later begon ik te twijfelen of ze dat ook bedoelde. En ja dus... dan ga ik maar niet over op vingeren of zo.’ (Frank)

De geïnterviewde jongens onderscheiden zich van het stereotiepe beeld van mannelijke heteroseksualiteit, niet alleen doordat ze seks meer dan coïtus vinden, maar ook doordat ze seks met een relatie verbinden. De meeste geïnterviewde jongens geven aan niet meteen met een meisje naar bed te willen. Ze willen het meisje eerst leren kennen en pas als er sprake is van ‘blijvende’ verliefdheid, willen ze seksueel contact met haar, al loopt het toch wel eens anders. Bijvoorbeeld als het meisje het initiatief neemt.

‘Ik moet echt zeker weten dat het wel iemand is waar ik echt langer verliefd op blijf. Ik bedoel ik ga niet meteen de eerste avond met iemand naar bed al. Tenzij het een vriend eh vriendin van me is die ik al heel lang ken, waar ik dan dus verkering mee krijg, maar niet als ik iemand in de stad tegenkom en ik ga ermee uit naar het café of zo. Ik heb wel altijd condooms bij me, maar ik ga niet meteen naar bed ja... Je kunt het nooit zeker ... van tevoren zeggen.’ (Willem)

'Ik vind toch dat er een beetje gevoel achter moet zitten voordat ik met iemand de koffer in duik. Het is niet zo van hallo, ik ben dit en ik ben dat en dan meteen. Je moet elkaar leren kennen en elkaar kunnen aanvoelen. Je moet toch wel om elkaar geven. Kijk als je er zin in hebt, is het meegenomen maar... Ik weet het eigenlijk niet zo goed hoor, maar het is niet zo dat seks iets puur lichamelijks is.' (Ruud)

'Seksualiteit is toch een heel groot (iets)... met gevoel. Het is ook dat je van iemand houdt en dat je dan dat aan iemand toont door middel van seksualiteit.' (Bart)

Deze jongens willen dus hun gevoel, hun liefde in seks uiten. Hiervoor willen ze vooral een goede minnaar zijn; de technieken beheersen is in hun ogen heel belangrijk om goed hun gevoelens voor het meisje te uiten.

Interviewer: 'Wat vind je belangrijk dat andere jongens weten?'

'Hoe een meisje zeg maar het opgewondenst kan raken. Dat is ook voor jou het lekkerste want dan heb je een bevrediging dat zij het ook heel lekker vond.' (Aad)

Interviewer: 'Vind jij het klaarkomen belangrijk?'

'Voor mezelf iets minder, ik vind het wel fijn maar ik heb liever dat zij... Zij komt op de eerste plaats, en dan ikzelf. Maar meestal kom ik eerder omdat ik het niet in kan houden. Dus ik kom meestal wat eerder.' (Frits)

Interviewer: 'Vind je het daarom een beetje prestatiegericht omdat je het eigenlijk het leukste vindt als zij klaarkomt? Moet jij dat presteren?'

'Hm, niet, ja ook wel. Maar ook het idee dat ook zij moet genieten. Maar voor jongens is klaarkomen het lekkerste. Voor meisjes is wat knuffelen en wat meer voor spel ietsje belangrijker. Dan denk je daar meer aan als jongen, omdat meisjes niet zo snel klaarkomen als de meeste jongens, nou ja ikzelf dan. Dan denk je dat dat voor haar ook het lekkerste is. Het is ook wel lekker maar soms vindt ze knuffelen veel lekkerder of zo, het verschilt per keer. Dat ligt ook aan haar stemming.' (Frits)

Meestal denken de jongens met wie ik sprak meer na over wat het meisje zou willen dan wat ze zelf willen. Ze willen seks vooral goed doen, en dat betekent voor hen zó handelen dat het meisje er plezier aan beleeft. Ze staan nauwelijks stil bij hun eigen wensen en van eigen grenzen hebben zij geen voorstelling. Marco vat dit als volgt samen, als antwoord op de vraag of hij weleens ontevreden is geweest over de manier van vrijen:

'Ik denk dat jongens niet snel ontevreden zijn.'

Interviewer: 'Nee?'

'Ikke niet, minder snel dan meisjes... Jongens vinden alles wel best eigenlijk, denk ik. Ja alles [lacht], als ze niet te ver gaan binnen een normale seksuele ervaring.'

(Marco)

Jongens vinden het belangrijk om een goede minnaar te zijn; ze willen van zichzelf het beeld hebben van 'een goede minnaar'. Goed voorbereid, met kennis van de techniek, willen zij het voor het meisje zo mooi mogelijk maken. Het

beeld van de technicus, van de kundige, staat op gespannen voet met het beeld van de romanticus, die uit liefde seks bedrijft. Het beeld van goede minnaar maakt het beeld echter toch weer compleet. Het is hun zorg: hun gedachten cirkelen om de (veronderstelde) wensen van het meisje. De eigen verlangens lijken ondergeschikt aan die van het meisje. Het ziet ernaar uit dat jongens de gedragsregel 'doe slechts dingen die je zelf wilt' naar het meisje toe hebben gedraaid: 'doe vooral de dingen waarvan je denkt dat het meisje ze wil' binnen de door het meisje bepaalde grenzen.

De uitzondering op de regel

In het voorafgaande heb ik laten zien hoeveel moeite jongens doen om een goede minnaar te zijn en hoe zij zich distantiëren van stereotiepe beelden over mannelijke heteroseksualiteit. De 'ideale' minnaar heeft echter ook een keerzijde.

'Ik heb me wel eens gerealiseerd, dat ik een soort tijdsplanning had: dat ik dacht, nou over een maand dan doen we dat, en over twee maanden dat en over drie maanden dat en dan over een half jaar dat. Maar op een gegeven moment waren we naar de bioscoop gegaan. Toen we terugkwamen en op de bank gingen liggen, legde ze ineens mijn hand op haar borst. Hierdoor liep de hele tijdsplanning door de war, want dat had ik pas over drie weken gepland. Tenminste voor mezelf: dan ongeveer ben ik daaraan toe, zijn we daaraan toe. Ik dacht eigenlijk aan haar. Maar toen ze dat dus deed, bedacht ik dat ik er zelf eigenlijk ook nog... Ik bedoel, ik ben zo iemand die het allemaal makkelijk op anderen... – dat is so wie so makkelijker om op anderen te zetten dan om het meteen bij jezelf te halen.

Ik had dus een beetje het gevoel – ja niet leidinggevend – maar net iets meer wetend te zijn. Weet je, dat je iemand een beetje begeleidt in de seksuele ervaringen en seksuele relatie, dat je daar wat meer in staat. Dat dacht ik zelf wel. En dat werd toen een beetje verstoord. Toen had ik zoiets van: Oeh, dan moet je toch... Nou goed, ik wist nog steeds meer, en ik was ook meer voorgelicht en ik had ook betere voorlichtingsboeken en ik wist ook alles over wat wel en niet lekker is. Dat wist zij niet en ik wist dan wel over mijn eigen bevrediging. Ik masturbeerde al, trok mezelf af. Dus ik wist wat klaarkomen was en dat wist zij niet. In dat soort dingen had ik nog steeds zo'n soort voorsprong.' (Bart)

Voor beiden is dit het eerste seksuele contact en toch vindt deze jongen zichzelf ervarener dan het meisje. En hoewel deze jongen achteraf inziet dat hij zijn eigen onzekerheden op het meisje projecteert, onderstreept hij toch nog eens zijn gotere ervaring: meer informatie uit boeken en ervaringen met masturbatie en met orgasmen. Er moet een grote aantrekkingskracht uitgaan van de taak die hij zich stelt, het meisje te begeleiden. Het beeld van de geslaagde minnaar, die zorg draagt voor goede seks, wordt versterkt tot het beeld van de begeleider. Als het spreken over seksualiteit, over eigen grenzen en die van anderen niet mogelijk is, blijft er niets anders over dan dat voor elkaar in te vullen.

De projectie op de ander van onzekerheid en eigen wensen kan lang onopgemerkt blijven. Op die manier kunnen via 'een achterdeur' de eigen wensen worden ingebracht, die vaak niet eens bewust blijken te zijn. Dit alles onder het devies: als het meisje het in het seksuele contact maar naar haar zin heeft. Enerzijds is dit nogal een stereotiep mannelijke invulling van zorg: jongens behoren meer ervaren te zijn, autonoom te kunnen handelen en kennen geen grenzen (in het heteroseksuele contact). Anderzijds lijkt het een manier om hun onzekerheid te overwinnen – door zichzelf ervarener dan het meisje voor te stellen. Het is tevens een strategie om communicatie te omzeilen.

Opvallend is dat de meeste geïnterviewde jongens een negatief beeld over de seksualiteit van andere jongens schetsen.

'Als je allemaal van die macho-vrienden hebt, dan heb je een heel andere kijk op seks... Dat komt door je vrienden want met je ouders praat je daar niet over.' (Jan)
'Op de lagere school had je van die jongens in de allerhoogste klas en die heel stoer waren en dit en dat. Die hebben dan wel een vriendin, maar dat is maar voor een paar weken.' (Pim)

'Het gaat erom met wat voor jongens je omgaat. Je hebt echt van die heilige jongens, weet je. Maar ik heb ook vrienden, van die criminelen. (...) Die gaan alleen naar een feest voor meisjes. Die willen alleen vrijen en "dag", weg ermee.' (Pedro)
'Je hebt van die gasten die gaan op vakantie en hebben zin en denken van, nou daar gaan we effe een paar vrouwen... elke dag een ander.' (Karel)

Het lijkt erop dat deze jongens negatieve beelden over mannelijke seksualiteit goed kunnen plaatsen, namelijk als ze spreken over de seksualiteit van andere jongens. Dat zijn de macho's, criminelen, die stoer zijn en meisjes gebruiken. Zichzelf zien deze jongens als uitzondering op de mannelijke soort.

'Op zich zou ik het leuk vinden als ik daar eens wat meer over zou kunnen praten. Ik bedoel, ik kan er wel met vrouwen over praten dus wat dat betreft... heb ik dat nog wel. Maar ja, ik denk dat mijn eigen beleving wat dat betreft eigenlijk niet zo normaal is. Want *ik* heb namelijk wel heel erg het gevoel dat ik daar met liefde en zo in moet gaan.' (Bart)

Opvallend is dat deze jongens beginnen met negatieve voorbeelden van mannelijke seksualiteit waar ze zich vervolgens tegen afzetten. Het blijkt niet mogelijk positieve voorbeelden te noemen en zich met jongens als groep te identificeren om zich daarna met persoonlijke ervaringen te onderscheiden als individu. Dit doet vermoeden dat jongens weinig positieve beelden over mannelijke seksualiteit kunnen noemen, waarmee zij zich in het kader van het biografische interview willen identificeren. Deze jongens verzetten zich, in ieder geval in gesprek met mij als onderzoeker, met behulp van de uitzonderingspositie – ik ben anders – tegen een negatieve stereotypering van mannelijke seksualiteit. Vervolgens houdt hun claim op deze uitzonderingspositie de stereotypering (van andere jongens) in stand. Dit belemmert op zijn beurt de communicatie onder jongens over

de door hen ervaren seksualiteit. Dit maakt ook begrijpelijk waarom de geïnterviewde jongens vinden dat ze zelf voldoende voorgelicht zijn, maar betwijfelen of dat ook voor andere jongens geldt. De communicatie onder jongens blijft zo doende beperkt tot het meedoen aan de groepsdwang van de *peer group* door met opschepperij over prestaties een stereotiep beeld van ‘mannelijke’ seksualiteit uit te stralen.

‘Ja, dat heb je altijd tussen jongens, denk ik, dat je een beetje een rangorde krijgt. Dat heb je in de gewone maatschappij ook eigenlijk. Degene met de grootste bek die komt bovenaan te staan. (Frits)

Met jongens onder elkaar – zo stellen sommige geïnterviewden – sluiten ze wel bij de stoere praat aan. Op de vraag waarom ze in het interview wel differentiëren en wel over persoonlijke belevingen vertellen, geven ze als reden ons eenmalige contact. Door de uitzonderingspositie verkrijgen deze jongens een handlingsruimte: door het afweren van negatieve beeldvorming verkrijgen zij de exclusieve toegang tot de terreinen van èn meisjes èn jongens. Een metafoor voor deze handlingsruimte geeft het volgende fragment:

‘... Ik spaar wapens, messen en zo, maar ook knuffelberen. Want de halve kamer ligt vol met militaire spullen en de wapens en zo en de andere helft ligt vol met knuffelbeesten. Dat is wel een beetje een tegenstelling dus dan weet je nooit wat je van me moet verwachten.’ (Frits)

I'm a lonesome hero

In dit onderzoek ben ik vertrokken vanuit de verwachting dat jongens bij gebrek aan duidelijke geboden op zoek zijn naar gedragsregels en beelden om zich te oriënteren bij hun eerste seksuele contacten. Onzekerheid is daarvan de achtergrond, een onzekerheid die nog wordt vergroot door gebrek aan communicatie. Positieve beelden over mannelijke seksualiteit om zich als jongen mee te identificeren worden door de geïnterviewde jongens niet genoemd. Het blijft bij negatieve voorbeelden. Onder jongens worden grappen over seks gemaakt en jongens blazen hun eigen ervaringen op. Iedereen weet dat het niet waar gebeurt is, maar de groepscode gaat voor. Voor hun meisjes willen zij echter goed zorgen, hun eigen gevoelens van liefde uitdrukken, een goede minnaar of ‘begeleider’ zijn.

Hoe doen jongens dat? Met welke woorden kunnen jongens hun eigen seksualiteit beschrijven als hun beeld over de seksualiteit van andere jongens meestal negatief is? Anders gesteld, wat kunnen jongens doen als er voor hen geen sociale constructies voorhanden zijn om hun eigen beleefde of gefantaseerde en positief geëvalueerde seksualiteit te plaatsen? En wel in een context van mannelijkheid. Immers: mannelijkheid is nog steeds een maatstaf voor

maatschappelijke waardering. Het adjectief mannelijk wil een jongen dus niet zomaar laten schieten. Er is bovendien geen sekse-overstijgende constructie, die voor de jongen een uitweg uit de dichotomie mannelijk/vrouwelijk geeft. De inzichten van Chodorov en Dinnerstein maken aannemelijk dat het verwerven van sekse-identiteit gepaard gaat met een polarisatie van eigenschappen in mannelijk en vrouwelijk: jongens eigenen zich mannelijkheid toe door zich van het vrouwelijke af te grenzen.

De jongen moet zich onderscheiden van veronderstelde negatieve beelden over jongens. Een uitkomst bieden hem de beelden van de uitzondering, van een goede minnaar en van de begeleider. Hiermee beantwoordt hij aan de regels van het seksueel contact, maar verlaat niet het stereotiepe beeld van mannelijkheid: op seksueel gebied kundig te zijn en nauwelijks onzekerheden te hebben – terwijl hij telkens weer over zijn onzekerheden vertelt. Het beeld van de *lonesome hero*⁶ dringt zich bij mij op.

Hij is de trotse held die – hoe moeilijk het ook voor hem is – zijn eigen boontjes dopt. Daarmee behoudt hij zijn autonomie in het handelen en neemt de prijs – er als uitzondering alleen voor te staan – op de koop toe. De jongen creëert op deze manier voor zichzelf ruimte om adequaat te kunnen handelen zonder gevaar te lopen zijn identiteit te verliezen, zowel bij de jongens als bij de meisjes. Zo kan hij aan het ‘spel’ van overdrijven meedoen en zijn positie te midden van andere jongens bepalen en een goede minnaar en begeleider zijn. Hij kent negatieve beelden over mannelijke seksualiteit en houdt die stereotypen ook zelf in stand doordat hij andere jongens daarmee typeert of in de groep meedoet aan de regels van het spel. ‘Privé’ echter, als uitzondering, grenst hij zichzelf af van het stereotype. Hijzelf draagt niet de last van deze beelden, en hij hoeft niet te voldoen aan de eisen van dit ‘macho’-beeld. Het heeft daarnaast een voordelige en concurrerende kant: hij denkt bij meisjes op te kunnen vallen omdat hij anders is dan de andere mannen, namelijk een goede minnaar en begeleider.

De last van negatieve beelden over mannelijke seksualiteit wordt op deze manier afgeschud. Blijft de vraag of de beelden van een goede minnaar en begeleider onzekerheden verminderen. Gerelateerd aan zijn beeld van andere jongens zal de jongen aan dit beeld enige zekerheid ontleen. In de situatie dat hij zonder te praten moet weten waar het meisje naar verlangt en hoe zij dit wil bereiken, wordt deze constructie echter tot een hachelijke zaak, waar eigen (onbewuste) wensen weer terug kunnen komen in de vorm van projecties. Meer positieve beelden over mannelijke seksualiteit, over de seksualiteit van andere jongens – beelden waarmee individuele jongens zich kunnen identificeren – zouden ten eerste tot een bewuster beeld van zijn eigen seksuele wensen en verlangens kunnen leiden en ten tweede tot eerlijker communicatie, onder jongens en

6. De mannelijke filmheld, zoals Mad Max, of de held Lucky Luck van het gelijknamige stripverhaal, die alles alleen doet en steeds weer voor de ‘eenzaamheid’ kiest om zijn autonomie niet te verliezen.

met hun partner. Pas dan hoeven zij niet voortdurend spitsroeden te lopen door zich als uitzondering van negatieve beelden te onderscheiden. Kortom: de *lonesome hero* redt zich wel, maar de prijs is wel erg hoog.

Literatuur

- Chodorov, N., *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam (Sara) 1983.
- Cremer, S.W., *Over welke seks spreken jongens met de Kindertelefoon?* Onderzoeksverslag i.s.m. de Landelijke Werkgroep Signalering, Landelijk Overleg Kindertelefoon, Dordrecht 1994.
- Dinnerstein, D., *Minnotaurus en meermin. Man-vrouwregelingen en menselijk onbehagen*. Amsterdam (Sara) 1983.
- Gergen, K.J., 'Social constructionist enquiry: context and implication', in: K.J. Gergen en K.E. Davis (red.), *The social construction of a person*. New York (Springer) 1985.
- Glaser, B.G., en A.L. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. Chicago (Aldine) 1967.
- Kooy, G.A., *Jongeren en seksualiteit. Sociologische analyse van een revolutionaire evolutie*. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1976.
- Kooy, G.A., C.J. Weeda, N. Schelvis en H.G. Moors, *Sex in Nederland. Het meest recente onderzoek naar mening en houding van de Nederlandse bevolking*. Utrecht (Spectrum) 1983.
- Marneth, A.M., *Ongewenste seks en ambivalente gevoelens*. Stichting Wetenschappelijk Onderzoek omtrent Seksualiteit en Geweld, Utrecht 1991.
- Noordhoff, J.D., e.a., *Sex in Nederland*. Utrecht/Antwerpen (Spectrum) 1969.
- Ravesloot, J., 'Jongeren en seksualiteit', in: M. du Bois-Reymond, *Jongeren op weg naar volwassenheid*. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1992.
- Shotter, J., *Social accountability and selfhood*. Oxford (Basil Blackwell) 1984.
- Strauss, A., en J. Corbin, *Basics of Qualitative Research, Grounded Theory Procedures and Techniques*. Londen (Sage) 1990.
- Straver, C., 'De trapsgewijze interactie-carrière', in: J. Rademakers en C. Straver, *Van fascinatie naar relatie. Het leren omgaan met relaties en sexualiteit in de jeugdperiode; een ontwikkelingsdynamische studie*. Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek, Zeist 1986.
- Vennix, P., P. Curfs en E. Ketting, *Condoomschroom*. Delft (Eburon) 1993.
- Vogels, T., en R. van der Vliet, *Jeugd en seks, gedrag en gezondheidsrisico's bij scholieren*. Den Haag (SDU) 1990.
- Vries, G. de, 'Seks is natuurlijk, maar intimiteit meer iets voor meisjes...', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 58, 15 (1994), nr. 2, pp. 253-258.

Murat Aydemir

Overtroffen, overspeeld, overstemd

Esquire en de feministische uitdaging van mannelijkheid¹

Het Amerikaanse tijdschrift *Esquire* is geobsedeerd door mannelijkheid. Verder kent het blad interesses en preoccupaties zo divers als daar zijn politiek, vrouwen, sport, literatuur, *gourmet cuisine* en mode, maar verreweg de voornaamste zorg zijn toch de lotgevallen van mannelijkheid in het culturele klimaat van vandaag. Dat er om te beginnen aanleiding tot zorg bestaat, is onmiskenbaar het werk van de vrouwenbeweging in haar vele gedaanten. De uitdaging die het feminisme voor mannelijkheid heeft gevormd en vormt, wordt dan ook op verschillende manieren door het blad opgenomen. Voor we ons wenden tot het eigenlijke onderwerp van dit artikel, hoe omslag en omslagverhaal van *Esquire* van juni 1993 deze uitdaging op een opmerkelijke wijze aangaan, wil ik eerst enkele van de andere manieren de revue laten passeren.

Eén manier is het verlenen van goedkeuring aan die feministische variaties wier boodschap voor mannen al met al niet zo heel uitdagend is. Zo verwelkomt het nummer van februari 1994 met vreugde 'een nieuwe generatie vrouwelijke denkers die seks (en mannen!) omhelzen' ('Yes', door Tad Friend, p. 48). Onder anderen Kate Roiphe, bell hooks, Susie Bright en Naomi Wolf (die van *Fire with Fire*, niet die van *The Beauty Myth*) maken korte metten met het gedachtengoed – veroordeeld als rigide anti-man, anti-seks en anti-porno – van een oudere generatie denkers als Catherine MacKinnon en Andrea Dworkin. Meer nog dan uit hun woorden blijkt de 'man-vriendelijkheid' van Roiphe c.s. uit hun bereidwilligheid zich door *Esquire* in glamoureuze poses te laten fotograferen. Een andere het blad welgevallige feministe is Camille Paglia. In het nummer van februari 1995 interviewt zij komiek Tim Allen, van de sit-com *Home Improvement* op RTL-4. Voorspelbaar genoeg is gespreksonderwerp nummer één de vrouwelijke of feministische 'opperheerschappij' die zowel Paglia als Allen danig de keel uithangt ('When Camille met Tim', p. 68).

Verder voorziet het tijdschrift de juridische veranderingen inzake verkrachting, seksuele intimidatie en incest in Amerika met enige regelmaat van commentaar, voornamelijk in de vorm van interviews met mannen die – wat henzelf en *Esquire* betreft ten onrechte – voor een van die vergrijpen veroordeeld of aangeklaagd zijn. Zo gaat Pete Hamill in de gevangenis op bezoek bij bokser Mike Tyson om te bespreken hoe hij Desiree Washington *niet* heeft verkracht ('The Education of Mike Tyson', maart 1994, p. 76) en laat Bill Zehme

1. Met dank aan Dominique Groeneveld.

uitgebreid Woody Allen aan het woord over zijn vermeende misbruik van enkele van Mia Farrow's stiefkinderen ('Woody Allen in Exile', oktober 1994, p. 84). Bovendien vertelt het blad de horror-verhalen die de verscherpte wetgeving op dit terrein tot gevolg zou hebben. 'The Lost Daughter' zet uiteen 'hoe een Amerikaanse familie terecht kwam in het hedendaagse heksenbrouwsel van seksueel misbruik, het Sybil-syndroom en de perverse malversaties van de therapeutische politie' (door John Taylor, maart 1994, p. 76). Christopher Byron volgt in 'The Joke That Killed' de lotgevallen van ene Holt Eulis: het ene moment dacht hij nog een onschuldig grapje op de werkvloer te maken, het volgende werd hij door een collega al beschuldigd van seksuele intimidatie en door zijn werkgever geschorst, beboet en overgeplaatst – hetgeen hem ertoe bracht zich het leven te benemen (januari 1995, p. 84).

In 1994 beleefden we de terugkeer van de zogenaamde *Vargas Girl* op de pagina's van *Esquire*, weer een heel andere manier om feministische verworvenheden tegemoet te treden. Vargas Girls waren de getekende pin-ups van Alberto Vargas (ook wel Varga, zonder de s) die in de jaren veertig het aanzien van het blad domineerden. Nu zijn ze, in een iets andere vorm, weer terug. De rubriek 'The New Varga Girl' toont een over twee pagina's verspreide foto van een schaars gekleed supermodel wier lichaam met behulp van geavanceerde airbrush- en retoucheertechnieken van weinig realistische curves is voorzien. Het wezen – half mens, half cartoon – gaat begeleid van een korte tekst waarin in een lyrische toonzetting zijn schoonheid wordt bejubeld.

Zo nu en dan, tenslotte, wordt de uitdaging aan het adres van mannelijkheid meer rechtstreeks opgenomen. Wat is mannelijkheid dan precies? Wat zou het *kunnen* zijn? Het nummer van februari 1994 wijdt maar liefst drie bijdragen aan de vraag 'How to be a man, 1994'. De eerste, 'The Post-Sensitive Man is Coming!' door Harry Stein, neemt afscheid van de zogenaamde 'gevoelige' man, volgens de auteur niet meer dan een verzinsel van de vrouwenbladen uit de jaren zeventig, en verwelkomt van harte de 'post-gevoelige' man. Het artikel eist voor mannen het recht op te denken en te voelen zoals mannen dat door de eeuwen heen altijd al plachten te doen, zonder onverwijd betiteld te worden als Neanderthalers. Verheugd signaleert het artikel een 'wederopleving van een waarachtig authentieke mannelijke stem', zoals onder meer belichaamd door een andere televisiekomiek, Jerry Seinfeld, van *Seinfeld*, RTL-5 (p. 56).

De tweede bijdrage brengt de verschillende mogelijkheden die met de komst van de post-sensitieve man zijn ontstaan op ludieke wijze in kaart: ongevoelige, gevoelige of post-gevoelige mannelijkheid? Sting is bijvoorbeeld een gevoelige man en Frank Sinatra een ongevoelige. David Caruso, detective John Kelly uit de televisie-serie *N.Y.P.D. Blue* ofwel *New York Police* (NCRV), vertegenwoordigt het post-gevoelige ideaalbeeld. De cruciale verschillen worden in kolommen tegen elkaar afgezet. Agamemnon valt, om een indruk te geven, in de categorie van de ongevoelige, Paris in die van de gevoelige en Achilles in die van de post-gevoelige mannelijkheid; 'Date rape' in de eerste, 'modieuze im-'

tentie' in de tweede en 'genoeg op je gemak zijn om als eerste klaar te komen' in de derde categorie ('Never mind how I'm feeling, just pass the Mac'n'Cheese', p. 60). De derde bijdrage bestaat uit een interview met post-gevoelige man Lyle Lovett, country-zanger, acteur en 'meneer – Julia – Roberts' ('Gotta Lovett', door E. Jean Carrol, p. 65).

Wat opvalt, is dat mannelijkheid anno 1994 voor *Esquire* klaarblijkelijk eerder een vraag of probleem is dan een gegeven. Het begrip spreekt niet langer voor zich, maar moet uitgebreid besproken worden; het vereist een gebruiksaanwijzing of handleiding: *How to be a man*. Dat veronderstelt een kloof tussen mannen en mannelijkheid. De schepping van een 'post-gevoelige' man lijkt bedoeld om de feministische – lees: verwijfde – 'gevoelige man' de wind uit de zeilen te nemen, het conflict op zich maakt niettemin duidelijk dat de vraag hoe een man te zijn nu eens het ene, dan weer het andere antwoord kent. En dat veronderstelt een begrip van mannelijkheid als veranderlijk, wisselvallig, trendgevoelig – dat wil zeggen, als historische en sociale variabele. De geponeerde tijdloosheid, waarachtigheid en authenticiteit van de mannelijke 'stem' komen daarmee op losse schroeven te staan. De feministische uitdaging aan het adres van mannelijkheid wordt hier zeer ambivalent beantwoord: enerzijds met verzet en de verdediging van waarlijke mannelijkheid, anderzijds met het diffuus en heterogeen raken van het begrip. De variatie aan 'mannelijkheden' – ongevoelig, gevoelig of post-gevoelig – is echter beperkt. Dat is wel anders in geval van de *cover* en *coverstory* van een eerder nummer dat mannelijkheid aan de orde stelt. Daar wordt, zoals zal blijken, de definitie van mannelijkheid dusdanig opgerekt dat die zelfs 'niet-mannelijkheden' als homoseksualiteit, masochisme en vrouwelijkheid accommodeert.

In de *Esquire* van juni 1993 doet Lynn Darling in 'Single white male, seeks clue' verslag van de moeizame worsteling van een zekere John Talbot met 'een van de moeilijkste vragen van onze tijd: hoe gedraagt een hetero-jongen zich als man?' (p. 97). Het artikel gaat vergezeld van een kleine foto van Talbot, in bokstenuue, en van een reeks tekeningen die zijn onzekerheid illustreren. Eén ervan toont een eenzame mannelijke figuur die in een leeg landschap naar de horizon staart, een koffer in de vorm van een vraagteken in zijn hand (p. 101). Een frappant beeld siert de voorplaat van het nummer: een aan een boomstam vastgebonden jongeman, met ontbloot bovenlichaam, graait zich in het kruis. De vette kop ernaast luidt ironisch: 'Sex and the single guy'. In het vervolg van dit artikel wil ik analyseren welke mannelijkheden gearticuleerd worden in deze combinatie van voorplaat en artikel. Speciale aandacht zal uitgaan naar de vragen of en hoe voorplaat en artikel elkaar wederzijds bevestigen en/of ondermijnen. Om de veelduidigheid van de multi-mediale voorplaat (beeld en woord) optimaal tot haar recht te laten komen, zal ik te zijner tijd het voorstel doen Bachtins notie *heteroglossia* te gebruiken als leesinstrument.

Geslachtofferde en herwonnen mannelijkheid

John Talbot, 30 jaar oud, heeft op de feministische uitdaging van mannelijkheid geen bevredigend antwoord weten te vinden. In plaats daarvan is hij zijn mannelijke identiteit volledig kwijt. Zijn mannelijkheidscrisis staat niet op zich. Darling geeft ons, zonder enige bronvermelding, de harde cijfers: vier keer zoveel mannen als vrouwen plegen zelfmoord; in de leeftijd tussen 18 en 29 jaar zijn drie keer zoveel mannen als vrouwen verslaafd aan alcohol; en tachtig procent van de daklozen in Amerika bestaat uit mannen (p. 98). En dat is eigenlijk geen wonder, luidt het betoog van 'Single white male, seeks clue', aangezien mannen als Talbot in de contemporaine cultuur door feministen en andere politiek-correct gezinden het leven onmogelijk wordt gemaakt: de uitdaging komt neer op een onderwerping. In feite is *hij*, John Talbot, de gemiddelde witte vrijgezel uit de Amerikaanse middenklasse – unaniem aangewezen als paradigmatische dader, als onderdrukker van vrouwen en minderheden – een *slachtoffer*. Zijn bewegingsruimte en spreekrecht zijn hem ontnomen.

Waar Talbot ook gaat, hij wordt gedomineerd. Op zijn werk, in een uitgeverbranche waarin vrouwen de dienst uitmaken, is hij als man 'lid van een minderheid' (p. 98). Dat betekent omzichtig manoeuvreren langs 'samenzweringen van vrouwen die het alsmar over mannen hebben en elke man de schuld geven van de zonden van alle mannen' (p. 98). Ook in de slaapkamer is het oppassen geblazen. Talbot had altijd een voorkeur voor 'slechte meisjes', maar die zijn hem inmiddels iets te slecht. 'Ze waren eigenlijk meer zoals slechte jongens ooit waren: eerder erotische avonturiers (...) dan gevallen meisjes met wie slechte jongens hun zin deden.' (p. 99) Vandaag de dag eisen slechte meisjes zo'n drie, vier keer seks per nacht en slaan ze hem in elkaar als iets hun mishaat. Het terreinverlies van een witte vrijgezel als Talbot blijft evenwel niet beperkt tot kantoor en slaapkamer: hij kan zich ook niet langer laten gelden op straat, in de stad (New York), noch in de cultuur in het algemeen; iedereen heeft het op hem voorzien. 'Op kantoor, in de slaapkamer, zelfs in de metro, (...) voelde Talbot zich overtroffen, overspeeld, overstemd. (...) Vrouwen hebben meer zelfvertrouwen. Homo's hebben meer stijl. Iedereen heeft het recht kwaad te zijn, en ze zijn allemaal kwaad op jou.' (p. 97)

Niet alleen heeft Talbot de indruk dat hij zijn bewegingsruimte in de cultuur kwijt is, ook zijn recht van spreken, zijn vrijheid van meningsuiting, is in het geding. Een vriend vertelt hem een veelzeggende anekdote. Een homoseksuele collega merkte op het werk eens op, dat hij een penis beschouwde als een kunstwerk. En er brak geen totale paniek uit, wat toch onvermijdelijk was geweest als een hetero hetzelfde had beweerd over vrouwenborsten. 'Het maakt me niet uit dat vrouwen en homo's zo praten', verklaart de vriend, 'maar als ik het zou doen, zou ik de lul zijn.' (p. 103) Tegenover de begripvolle Darling kunnen Talbot en vriend hun gedachten dan wel uitspreken, elders is hun enige optie, beseft ze, 'to smile and take it' (p. 103). In een cultuur die hem ruimte

noch expressie gunt, is Talbot, als exemplarische witte vrijgezel, in feite een balling, een slachtoffer, betoogt het artikel. Zijn onderdrukken hebben hem zijn positie, status en identiteit, in één woord zijn mannelijkheid, ontnomen. Slechts zijn fysieke mannelijkheid rest hem. Maar voor hoe lang nog? 'Hak niet, alleen omdat ik een man ben, mijn lul eraf', smeekt hij (p. 103).

Dezelfde Talbot, die aan het begin van het artikel nog een toonbeeld van seksuele frustratie, identiteitscrisis en onzekerheid is, heeft aan het einde echter zijn mannelijkheid en stabiliteit hervonden en wint als beloning de hoofdprijs in de liefdesloterij: een zekere Johanna Farrand, '31 jaar oud en mooi, met zachtblauwe, amandelvormige ogen, een blanke huid, een soepele mond, en een oprechte, nieuwsgierige intelligentie' (p. 103). Verder wordt ze vooral gekarakteriseerd door de afwezigheid van ambities en een voorliefde voor de 'rustige orde van het huiselijke leven'; als hobby doet ze naaldwerk (p. 104). Talbot heeft in de tussentijd een conventionele mannelijkheid weten te claimen. Hoe? Het cruciale probleem voor mannen in deze tijd, analyseert Darling, is dat zij niet langer degenen zijn die bepalen wat mannelijkheid inhoudt. Dat wordt hoofdzakelijk door anderen, door vrouwen, uitgemaakt. 'Mannen werden de mannen die hun vaders waren; ze werden gedefinieerd door de verwachtingen van andere mannen. Maar Talbots generatie is gedefinieerd door de verwachtingen van vrouwen' (p. 97). De strategieën die Talbot ontwikkelt om zijn mannelijkheidscrisis te beëindigen – ik tel er maar liefst vijf – zijn er dan ook grotendeels op gericht de definiëring van mannelijkheid door mannen zelf en door mannen onderling in ere te herstellen. Hier zijn ze.

(Eén.) Talbot en zijn vriend onderwerpen negatieve representaties van mannelijkheid aan een reëvaluatie. De vriend kiest de miskende Archie Bunker en Fred Flintstone als zijn nieuwe helden (p. 103), terwijl Talbot veel films met James Cagney kijkt: dat was tenminste een man die andere mannen nog op hun gezicht durfde te slaan (p. 99).

(Twee.) Hij bezoekt regelmatig een boksschool, waar vrouwen niet toegelaten worden. Nog voor er gebokst wordt, doen kledij en accessoires al heel wat voor Talbots mannelijkheid. 'Als een nerveuze schooljongen' begint hij aan het 'oude, gecompliceerde ritueel', waarbij zijn coach hem in zijn uitrusting helpt. Achtereenvolgens komen daarbij een kruisbeschermer, helm, handschoenen, veters en mondstuk aan te pas (p. 101). Na het ritueel is hij klaar om te vechten – als een man.

(Drie.) Talbot wordt min of meer geadopteerd door twee vechtmeesters, Willie Dunne en Sonny, die hem het boksen leren en hem gaandeweg bijbrengen zich ook buiten de ring te gedragen als een man. Boksen gaat immers 'net zoveel over vaders en zonen als over tegenstoten en pijn' (p. 99). In de boksschool doen jonge mannen 'onder de ogen van oudere mannen voor de spiegel hun eenzame danspassen' (p. 98). Het verbond tussen mentor en pupil houdt een hele reeks strenge lessen in, maar ook 'een stilzwijgende kameraadschap' (p. 99). Willie wrijft Talbots schouders warm en verfrist zijn bezwete gezicht met wa-

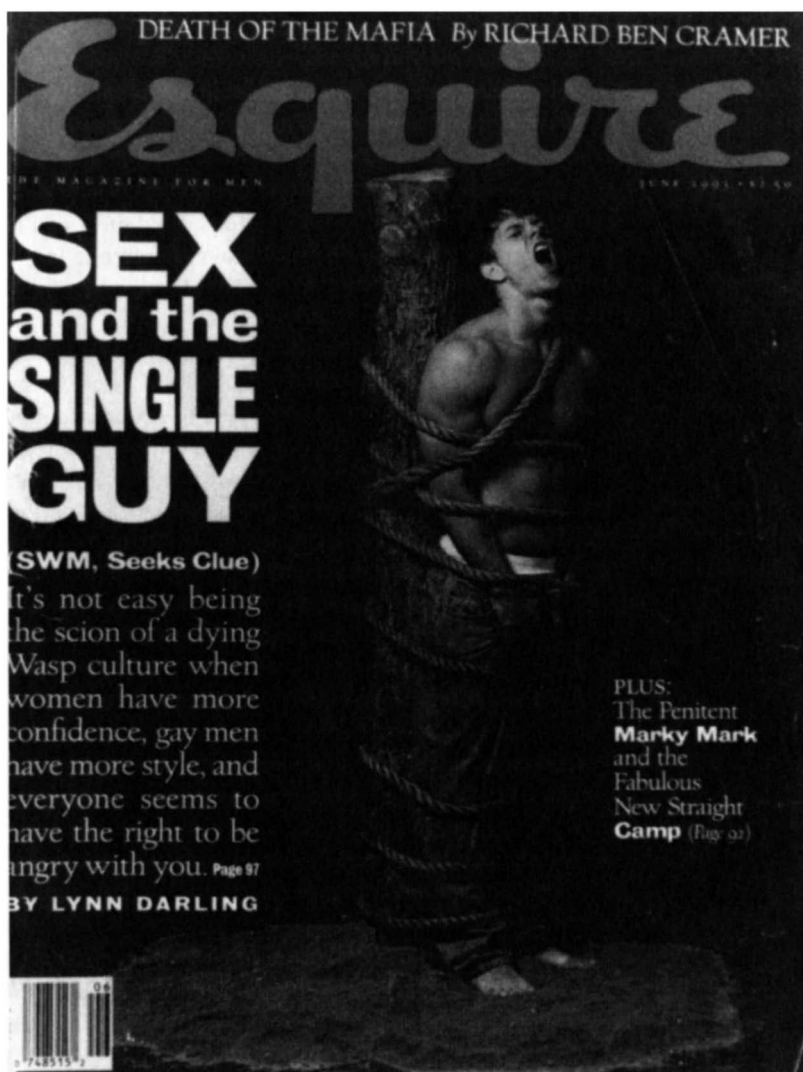
ter; Sonny helpt hem na een verloren gevecht uit zijn kostuum en geeft hem als troost een 'ruige liefkozing' (p. 102).

(Vier.) De boksschool die hij bezoekt, is niet zomaar een of ander glimmend 'yuppie fitness'-paleis. Integendeel, de route er naartoe voert Talbot uit het goede stadsdeel waar hij thuishoort, langs peepshows, sex shops en drugs-dealers, naar de vervallen binnenstad (p. 98). De overige bezoekers zijn niet alleen van een andere sociale klasse, ze zijn ook vrijwel allemaal zwart, net als het tweetal coaches overigens. In een oude traditie van initiatie-rituelen houdt Talbots bezoek aan deze boksschool dus een tijdelijke grensoverschrijding in, een sociale en raciale transgressie. Mannelijkheid kan kennelijk alleen maar gevonden worden in het onbekende gebied buiten de eigen kring. Dat roept de vraag op wat dat voor de definiëring en waardering van dat gebied te betekenen heeft, eens te meer wanneer we ons herinneren dat de antropologie het ritueel ziet als een overschrijding van cruciale grenzen als die tussen dorp en jungle, tussen beschaving en cultuur. Je vertrekt als jongen en keert terug als man, of helemaal niet. Talbot verlaat als het ware wat voor hem de 'beschaafde' – witte – wereld is en gaat, om zichzelf te bewijzen als man, de onbekende en onveilige – zwarte – 'jungle' in. Verderop in dit artikel zal ik op de verontrustende rol van racisme in de constructie van mannelijkheid volgens *Esquire* terugkomen.

(Vijf.) Laten we, tot slot, het meest voor de hand liggende niet over het hoofd zien: Talbot bokst. Hij bevestigt zijn mannelijkheid door in de ring te vechten met andere mannen. In 'Mannen onder mekaar' heeft Ernst van Alphen (1994) aan de hand van Ian McEwans *The Comfort of Strangers* gewezen op het competitieve en antagonistische karakter van mannelijkheid. Het delen van mannelijkheid in vormen van *male bonding* gaat gepaard met de gewelddadige onderlinge concurrentie om mannelijkheid zelf.

De reconstructie van Talbots mannelijkheid vindt dus plaats in de identificatie met representaties van mannelijkheid, met mannelijke 'helden'; in de uitdossing met conventionele tekens van mannelijkheid als kleding en accessoires; in de test van het tijdelijk verlaten van bekend terrein; in de pedagogische interactie met oudere mannen; en in de gewelddadige competitieve interactie met andere jonge mannen. De vraag hoe een man te zijn is met dit vijf-stappenplan afdoende beantwoord. Zo doet men dat dus. Feit is dat deze reconstructie van mannelijkheid neerkomt op een restauratie: de feministische uitdaging wordt niet daadwerkelijk aangegaan. Aanvankelijk heeft die geresulteerd in het verlies van conventionele mannelijkheid, die vervolgens met veel moeite weer in haar oude vorm wordt hersteld. In de tussentijd wordt de ruimte om alternatieve mannelijkheden te overwegen en te ontplooien niet benut. Mannelijkheid blijft mannelijkheid, eenduidig en formulair. Ik wil nu overgaan tot de analyse van de voorplaat die het artikel van Darling aankondigt, om te zien of die dit eerherstel van de enige en echte mannelijkheid ondersteunt, nuanceert of ondermijnt.

Het omslag toont, als gezegd, een aan een boomstam vastgebonden mannelijke figuur. Het beeld illustreert dus het verlies of de problematisering van

mannelijkheid, niet de daaropvolgende restauratie ervan. De begeleidende tekst citeert Darlings schets van Talbots precare situatie: 'Het is niet gemakkelijk de telg van een stervende Wasp-cultuur te zijn, wanneer vrouwen meer zelfvertrouwen hebben, homo's meer stijl, en iedereen het recht lijkt te hebben kwaad op je te zijn.' ('Wasp' betekent overigens 'wit, Angelsaksisch, protestants'.) Iedereen moet, kortom, de witte vrijgezel hebben, en dat om geen andere duidelijke redenen dan zijn onfortuinlijke witheid, zijn heteroseksuele geaardheid en in het bijzonder zijn mannelijkheid. Het motief voor zijn slachtoffering is simpelweg het

bezit van een penis. De figuur schreeuwt het uit van woede om deze onrechtvaardige behandeling en houdt het om mysterieuze redenen verantwoordelijke lichaamsdeel stevig vast, wie weet om het te identificeren als de valselijk beschuldigde partij, om het te beschermen tegen wat nog in het verschiets ligt, of om zich ervan te verzekeren dat het überhaupt nog wel aanwezig is. Dat is de evidente lezing van het beeld, geschraagd door Darlings stuk en de tekst op de cover. We kunnen het daarbij echter niet laten: een beeld is altijd meer dan louter illustratie van een tekst. Om een nuancerende en problematiserende leeswijze van de voorplaat mogelijk te maken, wil ik nu Michael Bachtins notie 'heteroglossia' introduceren.

Aangezien elk woord of ander teken, betoogt Bachtin, op weg naar zijn object onvermijdelijk de tekens kruist die eerder, elders en door andere mensen zijn gebruikt om naar datzelfde object te verwijzen, is elke tekst meerduidig en heterogeen. Hij bestaat uit meerdere 'talen' of vertogen; hij is 'heteroglot' (Adams 1986, pp. 665-678). Een leeswijze die heteroglossia hanteert als instrument tracht een tekst als het ware te lezen in verschillende 'talen'. De vertogen die een tekst uitmaken kunnen elkaar immers van een kader voorzien, bevestigen, tegenspreken, ondermijnen, versterken of ironiseren. Bovendien kan één en hetzelfde teken, als ingang in het vocabulaire van verschillende vertogen, radicaal verschillende en onderling tegenstrijdige betekenissen suggereren. Het is dus nog maar de vraag of de interpretatie van de tekens van deze tekst wel zo eenduidig is; of het omslag het betoog van Darling wel zo naadloos illustreert. Daarom wil ik nu de vertogen van de voorplaat één voor één traceren, zowel wat betreft visuele elementen – enscenering, houding, gelaatsuitdrukking, kledingstukken en gebaar van de figuur – als verbale – woordgebruik, verwijzingen en toespelingen.

Het woord dat mij als eerste opviel, was 'scion'. Net als zijn Nederlandse equivalent 'telg', betekent het letterlijk 'spruit', 'loot' of 'stek' en figuurlijk 'afstammeling'. Nu kunnen we natuurlijk besluiten dat die laatste betekenis hier evident de relevante is, maar daarmee gaan de letterlijke, agrarische betekenissen ogenblikkelijk verloren. Wat zouden die kunnen impliceren? De cultuur waarvan de witte vrijgezel de zo getergde 'telg' is, wordt gediagnosticeerd als 'stervende'. Dat veronderstelt een visie waarin cultuur wordt beschouwd als levend organisme, een organisme dat kan ontkiemen, bloeien en sterven. Het woord 'telg' verdicht een machtig vertoog dat cultuur en biologie met elkaar verbindt. De karakterisering van onze cultuur als stervende roept een specifiek deelvertoog op: dat van het *fin de siècle*, van de angst en fascinatie voor biologisch-cultureel verval. De vermeend terminale toestand van onze cultuur wordt in het beeld onderstreept door de naaktheid van de boomstam en de droogheid van de bodem; geen takje, geen blaadje groen te zien. Het fin-de-siècle-vertoog voorziet het pleidooi tegen de hedendaagse slachtoffering van de jonge man van een kader. Zijn mishandeling is een toonbeeld van agrarisch wanbeleid, lijkt het te suggereren. De jonge loot die idealiter gekoesterd en gestimuleerd moet wor-

den, wordt nu beknot, afgebonden en gesnoeid. Het is hem in dit culturele klimaat, in deze bodem, niet langer vergund te groeien en zijn potentie te vervullen. Verder duidt het op een discrepantie tussen individuele en culturele levensloop: de jonge man is in de bloei van zijn leven, terwijl de cultuur om hem heen verlept. Darling formuleert het in het artikel als volgt: 'Het zijn de nadagen van de Amerikaanse man in fin-de-siècle-Amerika, en Talbot is nog maar net dertig.' (p. 97) Tot slot wijst dit vertoog feministen en anderen die mannelijkheid ter discussie stellen de rol toe van, laten we zeggen, tuinlieden die uit stommititeit of sadisme jonge loten mishandelen. Het lijkt me duidelijk dat dit discours de algemene strekking van Darlings artikel ondersteunt en versterkt door het bieden van een reeks retorische beelden en vergelijkingen van biologische en cultuur-historische aard.

Verder verwijst het beeld van de halfnaakte, lijdende mannelijke figuur als geheel naar een bekende kunsthistorische traditie van afbeeldingen van half-naakte, lijdende mannelijke figuren, met name Jezus Christus of de heilige Sebastiaan. De laatste, een officier van de Pretoriaanse Wacht uit de derde eeuw die weigerde zijn geloof te verloochenen en vervolgens als straf met pijlen werd doorboord, was vooral voor de schilders van de Italiaanse renaissance een geliefd onderwerp (Hall 1979). Zien we de voorplaat in het licht van deze traditie, dan neemt de figuur de positie in van een lijdende heilige of van Christus zelf. De onrechtvaardige behandeling die de man in deze tijd verduren moet, wordt vergeleken met historische en religieuze toonbeelden van pijn en lijden. In dit vertoog wordt hij zo geïdentificeerd als 'martelaar voor de mannelijke zaak'. De mensen die hem zo toetakelen – in feite 'iedereen' behalve andere witte, heteroseksuele mannen – krijgen de ondankbare rol toebedeeld van ongelovige Romeinen of joden, veroordeeld door God en de geschiedenis. Dit vertoog voorziet de hedendaagse crisis van mannelijkheid van een religieus kader en heeft een sterk beschuldigende strekking. Beide tot dusver genoemde discourses bieden aanvullende perspectieven, van cultureel verval en van religieus lijden, die het betoog van Darling toespitsen en ondersteunen. De strekking van de volgende vertogen zet het pleidooi echter op losse schroeven.

Sebastiaans mannelijkheid

De figuur van Sebastiaan bood schilders in de christelijke traditie het perfecte voertuig voor de precieze uitbeelding van een mannelijk naakt. Gaandeweg maakte de religieuze les zo plaats voor een verheerlijking van homo-erotiek in het algemeen en homoseksueel masochistisch plezier in het bijzonder; Sebastiaan werd de officieuze beschermheilige van homoseksuelen. Het beeld van de lijdzaam genietende heilige heeft nu vooral die betekenis. In *Sebastiane*, een vroege film van Derek Jarman, is Sebastiaan het object van begeerte van een sadistische Romeinse centurion. Zowel Jan Rot als Frank Govers hebben zich re-

centelijk in de pose van Sebastiaan laten afbeelden. Deze toespeling wordt op de voorplaat verder aangezet door een vertoog van sadomasochistische seksualiteit in het algemeen. De theatraliteit van de scène, de accessoires, het detail van het touw dat precies over de rechterschouder van de figuur loopt, wijzen alle in die richting. De mobilisering van dit vertoog verschuift de betekenis van het beeld aanzienlijk. Opeens duiden de gelaatsuitdrukking en schreeuw van de figuur op genot, niet langer op woede of pijn. Hij houdt niet ter bescherming zijn penis vast, maar betast zichzelf in erotische zin. De beschuldiging aan het adres van de daders verdwijnt uit het zicht – zij zijn degenen die hem plezier verschaffen. De mannelijkheid die aldus gestalte krijgt, verlustigt zich nu precies in die situatie die in eerdergenoemde vertogen werd veroordeeld als verderfelijk, onnatuurlijk en onrechtvaardig. De seksualiteit van de figuur is niet langer eenduidig, maar ambigu. Is deze 'straight white male' wel zo 'straight'?

Werpen we vervolgens een blik op de kleding van de figuur. Kleren maken immers de man. Maar aangezien de dagen van een min of meer uniforme mannelijke dracht ver achter ons liggen, is het de vraag wat voor mannelijkheden diverse kledingstukken met zich meebrengen. De figuur draagt Levi's 501-jeans. Dat brengt een hele reeks Levi's commercials in beeld. De modellen van Levi's worden over het algemeen echter zelden aan boomstronken vastgebonden. Gewoonlijk zijn ze in de kracht van hun leven, in controle en paraderen trots met hun zeer heteroseksuele libido. Dat maakt de voorplaat tot een ironisch commentaar op die commercials. Het suggereert een zeer reële crisis in de identiteit en seksualiteit van jonge mannen, zelfs als ze 501's dragen.

Verder draagt de figuur een onderbroek van Calvin Klein, zoals de zorgvuldig net zichtbare merknaam verraadt. Toen Kleins ondergoed een aantal jaren geleden werd gelanceerd, was de introductiecampagne een onmiddellijke klassieker in reclame. De advertenties bestonden, weinig verrassend, uit foto's van mannen in ondergoed, en uit korte teksten die de vermeende persoonlijkheid en levensstijl van de modellen beschreven. Onveranderlijk bevatten die teksten een seksueel ambivalente mededeling, bijvoorbeeld iets in de trant van 'Ik houd erg van lezen, in het bijzonder van Hemingway en Cocteau.' Het ondergoed werd ogenblikkelijk en is nog steeds een hit bij een clientèle van overwegend homoseksuelen (die meer stijl hebben). De acteurs in homo-porno dragen niets dan Calvin-Klein-ondergoed, wat de merknaam en de onderbroeken tot definitieve genre-indicatoren maakt.

Recente advertenties van Klein tonen, in provocerende poses, een model en *rapper* genaamd Marky Mark. De advertenties werden ogenblikkelijk homoerotische pin-ups. Marky Mark is ook het model op de voorplaat van *Esquire*. Als persoon geniet hij enige beruchtheid omdat hij bij herhaling homofobe uitspraken doet. In een aflevering van *The Arsenio Hall Show* verklaarde collega-*rapper* Shabba Ranks dat 'alle homo's gekruisigd moesten worden'. Marky Mark betoonde zijn roerende instemming. Onlangs berichtte Leo Bontje (1994) in zijn column in *Homologie* over de signalering in New York van een poster

met daarop een Marky Mark in Kleins ondergoed die door een zwarte jongen in zijn kruis gegrepen wordt. Sommigen zagen er verheugd de verlate erkenning door Klein van zijn belangrijkste groep consumenten in. De terughoudende houding van de couturier maakte de eventuele aanschaf van het aantrekkelijke ondergoed voor de meest politiek bewusten in de Amerikaanse homo-gemeenschap tot een ethisch dilemma. Het bleek een trucage-foto – een actie van een homo-groep.

Als tekens brengen de kledingstukken van de figuur in het beeld dus een repertoire van conflictueuze mannelijkheden met zich mee: de ongecompliceerde mannelijkheid van het gemiddelde Levi's-model die in de context van Darlings artikel weinig op zijn plaats is; de homofobe, macho mannelijkheid van model Marky Mark; en de homo-erotische mannelijkheid van Marky Marks verschijningen in de advertenties van Klein. Het gecompliceerd en diffuus worden van mannelijkheid houdt hiermee niet op. De laatste Levi's commercial toont een dame in Levi's jeans die zich mag verheugen in de welwillende aandacht van een taxichauffeur – totdat ze een scheerapparaat uit haar handtasje haalt en haar kin begint te scheren. De ironische slogan luidt: 'Levi's – Cut for Men'. Klein heeft Marky Mark inmiddels ontslagen, omdat zijn hyper-gespierde lichaam niet langer het ideale mannelijke silhouet zou vertegenwoordigen. In zijn huidige campagnes figureren jongens met een veel tenderder, pre-puberaal postuur. Dat voegt aan het repertoire van mannelijkheden een travestie-mannelijkheid en een nauwelijks gedifferentieerde 'mannelijkheid' toe. Al deze mannelijkheden compliceren, net als de masochistische mannelijkheid die werd gesuggereerd door het Sebastiaan-motief, de enige echte mannelijkheid die Talbot in het artikel van Darling in ere tracht te herstellen. De feministische uitdaging is kennelijk niet zo gemakkelijk te pareren.

Mannelijkheid in nood

Er resteren ons nog enkele andere vertogen. De grote kop op de voorplaat, 'Sex and the Single Guy', is een verwijzing naar een controversieel boek uit de vroege jaren zestig, Helen Gurly Browns *Sex and the Single Girl*. Brown schreef ook een vervolg, *Sex and the Office* – inmiddels een minder populaire combinatie – en werd, in haar eigen woorden, 'die wereldwijze, oudere zuster-vriendin' voor duizenden vrouwen die haar op beide gebieden om advies schreven. In 1965 hervormde ze Hearsts slapende literaire tijdschrift *Cosmopolitan* en maakte het tot een blad voor 'vrouwen die niet via hun echtgenoten en kinderen leven'. De relatie van het blad met de vrouwenbeweging was vanaf het begin echter verstoord: een 'Cosmo girl' is dol op mannen en bereid tot het uiterste te gaan om ze aan te trekken. De Amerikaanse *Cosmopolitan* verkoopt vandaag de dag zo'n drie miljoen exemplaren per maand en heeft maar liefst 23 buitenlandse edities, waaronder een in Nederland. Het belangrijkste onderwerp is nog steeds het seksleven van de ongetrouwde vrouw (Gurly Brown 1990, pp. 20 en

362). *Sex and the Single Girl*, in feite een handboek voor het hebben van affaires, was natuurlijk zo controversieel, omdat het in zijn titel twee elementen combineerde die in die tijd idealiter niet samengingen. Er was tot dusver nooit een boek getiteld *Sex and the Single Guy*, omdat die combinatie vanzelfsprekend werd geacht. Maar nu siert die frase het omslag van een populair mannenblad. Het seksleven van de mannelijke vrijgezel spreekt kennelijk niet langer voor zich: hij heeft hulp en advies nodig, die *Esquire* hem bereidwillig biedt in de vorm van Talbots vijf-stappenplan. De vervanging van 'girl' door 'guy' in de kop zet de exemplarische jongeman dus in de problematische positie die voorheen werd ingenomen door vrouwen.

Kijken we nogmaals naar het beeld van de vastgebonden jongeman, ditmaal met ogen die gewend zijn de dingen te zien in termen van de cinematografische conventies van Hollywood. Nu is de afbeelding herkenbaar als voorbeeld van een van de meest dominante Hollywood-vertogen dat het vrouwelijk lichaam bij uitstek heeft gedefinieerd als object van mannelijke lust en blik: de stereotiepe situatie van de *Damsel in Distress* of 'vrouw in nood'. Gewoonlijk tonen deze scènes een aan een paal vastgebonden, meestal blonde vrouw, met strategisch gescheurde kledingstukken, die, ter voorbereiding van een of ander kannibalistisch offerritueel, wordt omringd door ritmisch dansende inboorlingen; hulpeloos en wanhopig roept ze de mannelijke held om hulp, die onveranderlijk net op tijd zal arriveren om alle inboorlingen af te slachten en haar ten huwelijk te vragen. In afwachting van zijn komst biedt zij de kijker vooral een erotisch spektakel. Haar situatie wordt op de voorplaat precies geënceneerd – met één gewijzigd detail: we treffen hier een vastgebonden man aan. Zien we het beeld in termen van deze verwijzing, dan verandert de betekenis ervan opnieuw ingrijpend. Nu is de schreeuw van de figuur niet langer een beschuldigende schreeuw van woede of een kreun van masochistisch plezier, maar een roep om hulp. Hij bevindt zich in een positie die conventioneel is gereserveerd voor vrouwen, afhankelijk, afwachting en passief. In afwachting van eventuele redding biedt zijn lichaam, als dat van de hysterisch gillende blondine, voornamelijk een erotisch schouwspel. Dit vertoog definieert de figuur nadrukkelijk als *object*, hetgeen een geobjectificeerde mannelijkheid toevoegt aan ons repertoire van alternatieve mannelijkheden. Al met al komt het neer op de erotisering van een hoogst onmannelijke, want passieve hulpeloosheid.

Dit vertoog brengt ons uiteindelijk ook terug bij de netelige kwestie die ik in de bespreking van Talbots verhaal voorlopig terzijde heb geschoven: de rol die in de visies van artikel en voorplaat is weggelegd voor racisme in de destructie en reconstructie van witte mannelijkheid. In de termen van dit vertoog worden de 'inboorlingen', hoe impliciet ook, immers aangewezen als de eigenlijke vijanden: zwarte mannen. De cover lijkt een antagonistische relatie tussen witte en zwarte mannen uit te dragen. De cultuur die helaas op sterven ligt, is geïdentificeerd als 'Wasp', als *wit*, Angelsaksisch en protestants. In de opsomming van groepen die de witte jongeman het leven zuur maken – vrouwen,

homo's – worden zwarte mannen niet genoemd, al rijst het vermoeden dat zij voornamelijk worden bedoeld met de 'iedereen' die het recht lijkt te hebben 'kwaad te zijn'. Een en ander suggereert dat er, in de visie van de voorplaat, misschien te weinig mannelijkheid in de wereld is om gedeeld te kunnen worden door witte en zwarte mannen. Maar in het artikel is het nu juist de zwarte cultuur van de boksschool waar Talbot, in gezelschap van zwarte mede-bokkers en onder begeleiding van zwarte leermeesters, zijn mannelijkheid terugvindt, al brengt dat met zich mee dat die cultuur stilzwijgend wordt gedefinieerd als 'niet-cultuur'. Het is een paradox waar ik uiteindelijk geen verklaring voor heb.

De feministische uitdaging van traditionele mannelijkheid is dermate volhardend dat een blad als *Esquire* zich in tal van bochten wringt om die te pareren. 'Single white male, seeks clue' bepleit als remedie de restauratie van de enige, echte mannelijkheid en biedt verschillende manieren aan om dat doel te bereiken. De voorplaat articuleert niettemin alternatieve mannelijkheden die het eenduidige ideaal van mannelijkheid weerspreken: masochistische, homoseksuele en geobjectificeerde mannelijkheden. De schreeuw van protest die *Esquire* uit, is er ook een van masochistisch genoeg en van geërotiseerde hulpeloosheid. We hoeven ons, vrees ik, over de subversieve kracht van de alternatieve mannelijkheden geen illusies te maken. Ze krijgen slechts gestalte in de schaduw van een ideale mannelijkheid. Bovendien worden ze gebruikt om een voor echte mannelijkheid vermeend deplorabele situatie te illustreren. Maar gearticuleerd worden ze hier toch, op een plaats waar je dat het minst zou verwachten. Ze vormen zo een hardnekkige herinnering aan wat eventueel gewonnen kan worden als de feministische uitdaging meer openhartig en flexibel wordt aangegaan: een vaag vermoeden van het plezier van passiviteit, masochisme, homoseksualiteit en objectificatie. Het feminisme heeft mannen geen onverdeeld genoeg gebracht, zoveel is zeker, maar kennelijk ook weer geen onverdeeld ongenoegen.

Literatuur

- Adams, H., en L. Searle (red.), *Critical Theory since 1965*. Tallahassee (University Presses of Florida) 1986.
- Alphen, E. van, 'Mannen onder mekaar. Volgens Ian McEwans *The Comfort of Strangers*', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 59, 15 (1994), nr. 3, pp. 339-355.
- Bontje, L., 'Wie misbruikte Marky Mark?', in: *Homologie*, september/oktober 1994, p. 17.
- Darling, L., 'Single white male, seeks clue', in: *Esquire. The Magazine for Men*, juni 1993, pp. 97-104.
- Gurly Brown, H., 'Step into my parlor' en 'How the new Cosmo got started', in: *Cosmopolitan*, mei 1990, pp. 20, 362.
- Hall, J., *Dictionary of Subjects & Symbols in Art*. Herziene editie, New York (Harper & Row) 1979.

Besprekingsartikel

Stefan Dudink

De vanzelfsprekende mannelijkheid¹

E. Anthony Rotundo, *American Manhood. Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era.*

New York (Basic Books) 1993, en Robert A. Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France* New York/Oxford (Oxford University Press) 1993

Het afgelopen decennium is in de mini-discipline van mannenstudies een minicorpus van literatuur over de geschiedenis van mannelijkheid gegroeid. Het heeft geen boeken geregend, en geregeld zijn de gebruikelijke lamentaties over gebrek aan geld, onderzoek en interesse van gevestigde historici te beluisteren. Desalniettemin tekenen zich de contouren af van een vakgebiedje (Tosh 1994). Onder de historici die zich over dit prille geschiedkundige specialisme buigen, tekent zich tevens een opvallende consensus af over wat zij willen doen. Bijna zonder uitzondering stellen zij de geschiedenis van de sociale constructie van mannelijkheid te willen schrijven (Mangan en Walvin 1987, Carnes en Griffen 1990, Roper en Tosh 1991).

Door zich dit doel te stellen lijken zij gehoor te geven aan de oproep van Nancy Cott, die enige jaren geleden schreef dat de geschiedschrijving van mannelijkheid bij uitstek een geschiedenis van haar sociale constructie moest zijn. Waar vrouwengeschiedenis zich voor de taak gesteld had gezien eerst de verborgen geschiedenis van vrouwen bloot te leggen, alvorens die in termen van de sociale constructie van vrouwelijkheid te analyseren, konden mannen meteen aan de slag. De heren historici kregen namelijk het conceptuele apparaat van gender als categorie van geschiedschrijving op een presenteerbladje aangereikt – uit handen van vrouwengeschiedenis. Zij konden bovenal voortvarend aan het werk omdat er geen verborgen geschiedenis was. De geschiedschrijving was immers altijd al over mannen gegaan. Wat diende te gebeuren, was dat deze mannen niet langer als menselijke individuen werden beschreven – als *the unmarked sex* – maar als *mannen*, als subjecten van een *sex/gender system* (Cott 1990).

Cotts uitspraak is bemoedigend vanwege de suggestie dat mannengeschie-

1. Met dank aan de redactie van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, in het bijzonder aan Evelien Tonkens.

denis met succes kan worden bedreven. Minder gecharmeerd ben ik van het feit dat de bemoediging berust op een niet nader besproken vanzelfsprekendheid met betrekking tot zowel benadering als onderwerp van de geschiedenis van mannelijkheid. Het onderwerp van de geschiedenis van mannelijkheid zou bij afwezigheid van een verborgen geschiedenis vanzelfsprekend gegeven zijn. Het sociaal constructivisme zou – daarom? – de aangewezen benadering zijn om die geschiedenis te schrijven.

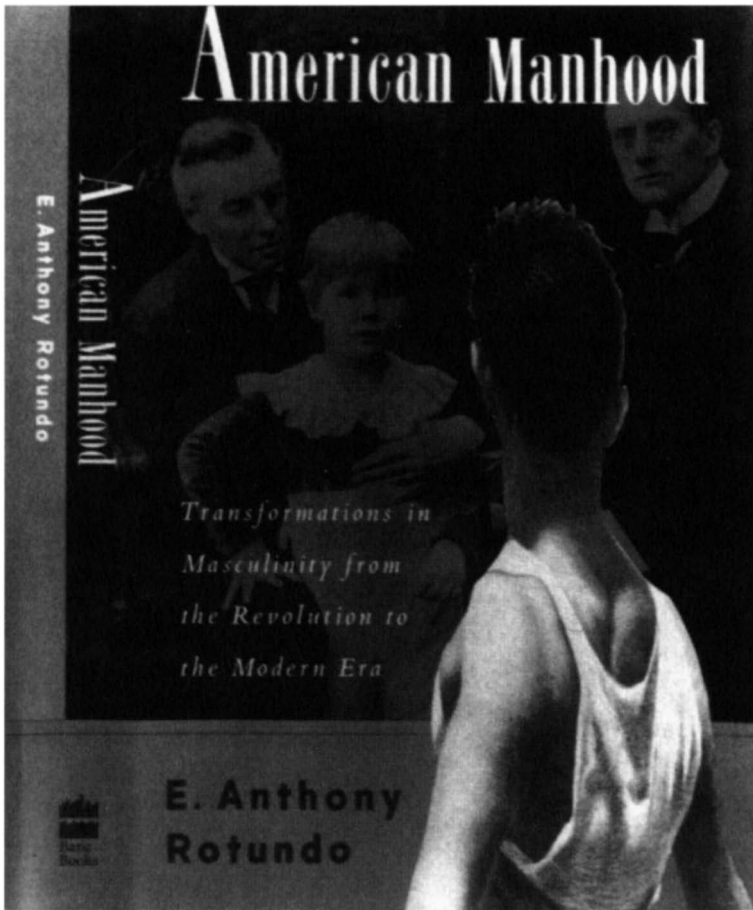
Dat de vanzelfsprekende aanwezigheid van mannen in de geschiedenis tot volstrekt tegengestelde conclusies over onderwerp en benadering van de geschiedenis van mannelijkheid kan leiden, zien we in Thomas Laqueurs geschiedenis van het lichaam. Daarin spreekt Laqueur diepe twijfel uit wanneer hij de mogelijkheid van de geschiedenis van het mannelijk lichaam overweegt. Omdat mannen het vrouwenlichaam hebben geconstrueerd vanuit het archimedisch punt van een stabiel en onproblematisch mannelijk lichaam, is het, aldus Laqueur, 'waarschijnlijk niet mogelijk een geschiedenis te schrijven van het mannenlichaam en zijn genoegens' (Laqueur 1990, p. 22). De vanzelfsprekende aanwezigheid van mannen in de geschiedenis leidt hier tot de conclusie dat er *au fond* geen onderwerp van geschiedschrijving is. Het stabiele, onproblematische mannenlichaam en zijn vanzelfsprekende aanwezigheid zijn voor Laqueur dermate overweldigend, dat hij veronderstelt dat zelfs zijn vergaand sociaal constructivisme, dat het vanzelfsprekende bestaan van een geseksueerd lichaam wil ondermijnen, er geen vat op kan krijgen.

Ik stem niet op voorhand in met Laqueurs pessimisme aangaande de geschiedenis van het mannenlichaam en wil evenmin suggereren dat een geschiedenis van mannelijkheid automatisch aan dezelfde problemen onderhevig is als een geschiedenis van het mannelijk lichaam. Toch wil ik hier twee recente publikaties over de geschiedenis van mannelijkheid bespreken met Laqueurs twijfel in gedachten. Ik zal nagaan hoe de auteurs van deze boeken de vanzelfsprekende mannelijkheid te lijf gaan, welke plaats daarbij is weggelegd voor (welk) sociaal constructivisme en of zij erin slagen de vanzelfsprekende mannelijkheid te ondermijnen.²

American Manhood

Het omslag van Anthony Rotundo's *American Manhood* wordt gesierd door een collage, waarin een in fluweel en kant gestoken laat-negentiende-eeuws jongetje

2. Vorm en functie van een besprekingsartikel hebben als onfortuinlijke consequentie dat de besproken werken ondergeschikt dreigen te raken aan de ontvouwing van een gedachte van de bespreker. Laat gezegd zijn dat dit met betrekking tot de hier besproken boeken een bijzonder grof onrecht is. Beide boeken zijn prachtig geschreven, getuigen van eruditie en passie voor het onderwerp en zij zullen ongetwijfeld een speciale plaats innemen in de verdere ontwikkeling van mannengeschiedenis. De gedachten waaraan zij hier ten prooi vallen zijn slechts bedoeld als bijdrage tot die ontwikkeling.

zijn twintigste-eeuwse pendant in het gelaat kijkt. De laatste draagt een onderhemd, heeft ongekamd haar en het vereist weinig verbeeldingskracht in hem een opgroeiende *rebel without a cause* te zien. Het plaatje toont in een notedop de inzet van Rotundo's geschiedenis van de Amerikaanse mannelijkheid in de negentiende eeuw.

Deze geschiedenis eindigt met een vertrouwde, twintigste-eeuwse mannelijkheid, die op gespannen voet staat met moraal en beschaving, in hoge mate berust op lichamelijke, zich vooral in de lagere klassen van de samenleving heeft genesteld, en wordt uitgedragen door individualistische mannen. Rotundo brengt de vanzelfsprekendheid van deze vertrouwde mannelijkheid aan het wankelen door haar te voorzien van een geschiedenis. Zijn boek opent met een analyse van mannelijkheid rond 1800, waarin mannelijkheid gelijk staat aan deugd en beschaving, superieure geestelijke vermogens en plichtsbetrachting

aan de gemeenschap. Tussen deze *communal manhood* en de *rebel without a cause* ontvouwt zich de geschiedenis van de mannelijkheid in Amerika in de negentiende eeuw. Een geschiedenis waarin het – zoals hieronder nog ter sprake zal komen – vooral draait om de moeizame verhouding tussen de negentiende-eeuwse mannelijkheid en – vrouwelijke – moraliteit.

Rotundo stelt in zijn inleiding deze geschiedenis te schrijven vanuit sociaal-constructivistisch perspectief en hij verwijst daarbij naar het werk van Foucault. Een vertooganalytisch of genealogisch boek heeft hij echter niet geschreven. Rotundo hanteert de term sociaal constructivisme in een globale betekenis, waarin deze staat voor de onderkenning van de historische en culturele veranderlijkheid van concepten als mannelijkheid en vrouwelijkheid. Op theoretisch vlak levert Rotundo met dit losse gebruik van termen nogal wat in. In het boek lopen beschrijvingen van de levens, ambities, angsten en gevoelens van mannen, uiteenzettingen van mannelijkheidsidealen, en analyses van de wijze waarop noties mannelijkheid inwerkten op andere sociale fenomenen door elkaar heen, zonder dat Rotundo zich veel moeite getroost aan te geven hoe deze zaken zich tot elkaar verhouden.

Hier dient zich het probleem aan dat hij de bronnen van zijn geschiedenis heeft gelezen als ingangen tot de historische werkelijkheid van uiteenlopende epistemologische status. Hij leest ze referentieel, wanneer hij beschrijft wat mannen deden, wat ze voelden en begeerden. Hij leest ze als ideologie, wanneer hij nagaat hoe ze historische idealen van mannelijkheid en vrouwelijkheid prijsgeven, die niet noodzakelijkerwijs werden nageleefd. En hij heeft ze als de werkelijkheid constituerende teksten gelezen, wanneer hij analyseert hoe mannelijkheid aanwezig was in andere sociale fenomenen dan mannen.

Rotundo's onbezorgdheid op dit vlak maakt dat het boek wat betreft kentheorie op zijn minst ambivalent en bij vlagen ronduit inconsistent is. Het gevolg is dat het boek een euvel vertoont dat in vrouwengeschiedenis meer dan eens ter sprake is gekomen. Wanneer mannen- of vrouwengeschiedenis wordt bedreven met instandhouding van de tegenstelling ideologie en werkelijkheid, en de vraag naar wat mannelijkheid of vrouwelijkheid is wordt beantwoord door te wijzen op hetgeen mannen en vrouwen doen, resteert altijd een idee van mannelijkheid en vrouwelijkheid dat voor-sociaal en trans-historisch lijkt te zijn. Onder de ideologie bevindt zich dan een niet aan de invloed van het sociale onderhevige sekse die als vanzelfsprekend beginpunt van historisch onderzoek dient. De consequenties van een dergelijke benadering zijn inmiddels genoegzaam bekend. De verschijnselen die onderzocht, gehistoriseerd, geproblematiseerd moeten worden blijven onaantastbare vanzelfsprekendheden (Aerts 1986, Scott 1988). Zo ook bij Rotundo. Om aan te kunnen duiden hoe deze 'reïficatie' van mannelijkheid zich voltrekt, is het echter van belang eerst in te gaan op de vraag in contrast met welke sociale categorieën mannelijkheid in *American Manhood* betekenis krijgt.

Precaire mannelijkheid

Rotundo's geschiedenis wordt niet gestructureerd door het halfslachtige constructivisme uit zijn inleiding. Bij zijn feitelijke aanpak functioneert eerder de uit de psychologie afkomstige object-relatietheorie over het ontstaan van geslachts-specifieke identiteiten als stilzwijgende leidraad. Het draait daarbij vooral om de moeizame totstandkoming en handhaving van een mannelijke identiteit in het licht van de zwaarwegende relaties van jongens en mannen met Moeder. Kerngedachte van dergelijke theorieën is dat de verwerving van een zelfstandige identiteit voor mannen een zware opgave is. Dat zou het geval zijn, omdat mannen zich – wanneer zij zich een *mannelijke* identiteit willen verwerven – niet alleen van hun individuele moeder moeten losmaken, maar ook van vrouwelijkheid in het algemeen. Regressieve verlangens naar herstel van de band met hun moeder zijn daarmee voor jongens en mannen dubbel bedreigend. Dergelijke verlangens roepen niet alleen het gevaar op van het verlies van hun zelfstandigheid, maar ook het gevaar van verlies van hun gender-identiteit. In haar befaamde *The Reproduction of Mothering* verklaarde Nancy Chodorov uit deze gevaarlijke regressieve verlangens de minne waardering die mannen voelen voor het vrouwelijke en hun behoefte zich onder elkaar te begeven. Chodorov en andere psychologen verschijnen bij Rotundo slechts in een noot, maar hun werk lijkt meer voor hem te doen dan deze perifere verwijzing suggereert.

Rotundo gebruikt deze gedachten allereerst om leven en psyche van individuele negentiende-eeuwse mannen te beschrijven en te analyseren. Hij laat zien hoe de gewetensvorming van jongetjes vooral tot stand kwam in de relatie met hun moeders, die immers hun voornaamste opvoeders waren. Dit 'vrouwelijke' geweten speelde veel negentiende-eeuwse mannen volgens Rotundo in de rest van hun leven behoorlijk parten. Enerzijds zouden mannen de voortdurende behoefte hebben gevoeld aan dit geweten te ontsnappen – in de amorele markt, in het mannelijke gezelschap van werk en ontspanning en in seksuele agressiviteit. Anderzijds zouden zij dit geweten hebben willen gehoorzamen – in het nastreven van een huiselijk gezinsleven en een respectvolle verhouding met hun vrouw.

Ook de 'collectieve' geschiedenis van de mannelijkheid schrijft Rotundo – impliciet – vanuit het schema van een precaire mannelijkheid die op de vlucht is voor verzwelging door het vrouwelijke. Hij beschrijft hoe zich aan het begin van de negentiende eeuw een vervrouwelijking van de deugd voltrok, waardoor het vrouwelijke in toenemende mate kwam te staan voor de kracht van de moraal die de maatschappelijke samenhang moest garanderen. Hij beroept zich hier onder meer op de geschiedenis van het ontstaan van een vrouwelijk sfeer van domesticiteit en moraliteit rond 1800 die Nancy Cott in *The Bonds of Womanhood* schreef. Mannelijkheid representeerde in dit morele schema de krachten van het egoïsme en de ongeremde passie die tot desintegratie voerden, tenzij zij werden ingetoomd door de vrouwelijke deugd. De ontwikkeling van de Ameri-

kaanse mannelijkheid is volgens Rotundo de resultante van een voortdurend kat-en-muis-spel tussen een moraliserende vrouwelijkheid en een gespleten, be-laagde mannelijkheid. Net als bij Chodorov, is de mannelijkheid bij Rotundo voortdurend op de vlucht voor de gevangenis van de vrouwelijkheid, terwijl deze tegelijkertijd het verlangen voelt zich weldadig door haar te laten insluiten.

Zo valt het commerciële ideaal van de *self-made manhood*, dat rond 1850 opgeld doet, in Rotundo's optiek al snel ten prooi aan de vermaningen van het vrouwelijke moralisme. De *self-made man* keerde zich af van gemeenschap en moraal, om zich te vereenzelvigen met het individualisme en egoïsme van de markt. De door vrouwen gedragen beweging voor *moral reform* richtte zich niet alleen op de dubbele moraal en het drankmisbruik, maar op een immorele, on-verantwoordelijke mannelijkheid in het algemeen, waaronder ook de *self-made man* begrepen werd. Zo bracht zij de morele standaarden van het huisgezin in de publieke sfeer. Gecombineerd met de roep om kiesrecht voor vrouwen en de intrede van vrouwen in het domein van de professionele arbeid, was dit oprukken van de vrouwelijke moraliteit een van de motors achter de veranderingen in de noties van mannelijkheid in de laatste twee decennia van de eeuw. Onder de noemer 'the woman without' beschrijft Rotundo hoe enerzijds de vrouwelijke moraliteit werd afgezworen en uitgedreven ten gunste van een nieuw, hard ideaal van mannelijkheid. Anderzijds gaf een groep mannen toe aan 'the woman within' en bracht aldus een nieuwe gefeminiseerde en gemoraliseerde mannelijkheid voort.

De verharding van de mannelijkheidsidealen kreeg gestalte in een eerherstel van mannelijke ondeugden. De passies en driften die lange tijd als verwerpelijk en onmannelijk golden, werden in de laatste decennia van de negentiende eeuw tot fundament van de *passionate manhood*. Deze harde, op militaire leest geschoeide mannelijkheid profileerde zich ten opzichte van de verwijfde mannelijkheid, die gedurende deze episode in een bijzonder kwade reuk kwam te staan. De medische constructie van de homoseksueel in deze jaren brengt Rotundo in verband met de verharding van de mannelijkheidsidealen. Hij interpreteert deze als een uitdrijving van de verwijfdheid uit de mannengemeenschap en bovenal de mannengeest.

Tegenover de echte, harde mannelijkheid stonden vormen van mannelijkheid waarin juist werd toegeven aan de verinnerlijkte vrouw. Op het huiselijke vlak presenteerde zich de laatste twintig jaar van de eeuw een ideaal van echtelijke intimiteit en gelijkwaardigheid. Op politiek terrein diende zich een generatie politici en intellectuelen aan, wier 'progressivism' de vrouwelijke morele idealen incorporeerde.³ Ook met betrekking tot 'the woman within' begeeft Rotundo zich op medisch terrein door de epidemie van neurasthenie rond 1900 – die vooral mannen trof – te interpreteren als een afwijzing door deze mannen van de openbare sfeer. Zij trokken zich terug in het huiselijke, vrouwelijke do-

3. Voor Nederland is een soortgelijke ontwikkeling in kaart gebracht door Henk te Velde (1993).

mein, om daarmee – onbewust – afstand te doen van vigerende mannelijkheidsidealen. In de maatschappij in haar geheel behield de harde mannelijkheid echter de overhand en dat is volgens Rotundo tot op de dag van vandaag zo gebleven.

Vrouwelijkheid

Wat vragen oproept aan deze geschiedenis van de negentiende-eeuwse mannelijkheid à la Chodorov, is niet eens zozeer het misplaatste universalisme, dat Chodorov vaak is verweten. Haar model van identiteitsvorming is geregeld bekritiseerd, omdat het ten onrechte geldigheid zou opeisen buiten de grenzen van het westerse, middenklasse kerngezin van de afgelopen twee eeuwen (Fraser en Nicholson 1990). Met Rotundo's boek, dat zich beperkt tot het milieu van de middenklasse uit het noordoosten van de Verenigde Staten, bevinden we ons echter midden in deze sociale setting. Het is juist de beperking tot deze setting die het probleem vormt.

Wat bovenal vragen oproept is het feit dat het vrouwelijkheid is, die in *American Manhood* voortdurend als negatieve referent van mannelijkheid functioneert. Slechts in de figuren van de jongen en de homoseksueel verschijnen aan mannen gerelateerde tegendelen van mannelijkheid. Deze worden echter ook onmiddellijk onder de vrouwelijkheid geschaard. De eerste omdat hij onder het regime van de vrouwelijke huiselijkheid leeft, en de tweede omdat hij primair in de gedaante van de geïnverteerde verschijnt. De analyse van de totstandkoming van individuele en collectieve mannelijkheden blijft hiermee beperkt tot een interactie met vrouwelijkheid. Over de interactie tussen de dominante vorm van mannelijkheid en andere mannelijkheden vernemen we niets. Toch is het zeer denkbaar dat de *yankee*-mannelijkheid tot stand gekomen is in wisselwerking met een (aristocratische) Europese mannelijkheid,⁴ met een (ongeremde) mannelijkheid van de minder gegoeden (Gorn 1985), met een (hyper-viriele) mannelijkheid van de zwarte slaaf (D'Emilio en Freedman 1988).

Rotundo gaat aan deze wisselwerkingen voorbij en dat lijkt geen toeval te zijn. Zijn concentratie op de tegenstelling tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid staat het hem immers niet toe na te gaan hoe mannelijkheid ook door klasse, kleur en seksualiteit wordt geconstitueerd en niet alleen door vrouwelijkheid (Meijer 1987). Bij Rotundo verdwijnen deze categorieën onmiddellijk onder de analytische as van vrouwelijkheid, terwijl zij beter als relatief zelfstandig kunnen worden gedacht. Wanneer Rotundo ze als zodanig had opgevat, dan was de

4. Het Amerikaanse republikeinse vertoog berustte, zoals bekend, onder meer op een tegenstelling tussen de Europese aristocratie en de Amerikaanse kolonisten. Deze tegenstelling kreeg mede betekenis als een tegenstelling tussen het verwijfde Europa – waar vooral Groot-Brittannië onder werd begrepen – en een mannelijke nieuwe wereld (Bloch 1987). Hiermee lijkt de tegenstelling mannelijkheid/vrouwelijkheid weer terug te keren, maar dat is slechts ten dele het geval; verwijfdheid is immers een bij uitstek mannelijke trek.

mannelijkheid niet verschenen zoals hij zich nu in *American Manhood* voortdoet: als vanzelfsprekendheid.

Mannelijkheid is bij Rotundo een vanzelfsprekendheid omdat zij – in weliswaar veranderlijke vormen – constant het tegendeel van vrouwelijkheid is. Gevat in deze eenduidige oppositie verkrijgt zij een onwaarschijnlijke homogeniteit en stabiliteit. En ook de termen waarin deze tegenstelling wordt begrepen zijn constant: het gaat om een mannelijkheid die voortdurend tegengesteld is aan moraal, cultuur en beschaving. Rotundo komt hier dicht in de buurt van een tegenstelling tussen mannelijkheid als een natuurlijke drift en vrouwelijkheid als beschavende cultuur. Rotundo zou het zelf waarschijnlijk in alle toonaarden ontkennen, maar de constante van de dichotomie mannelijkheid/vrouwelijkheid leidt hem wel in die richting.

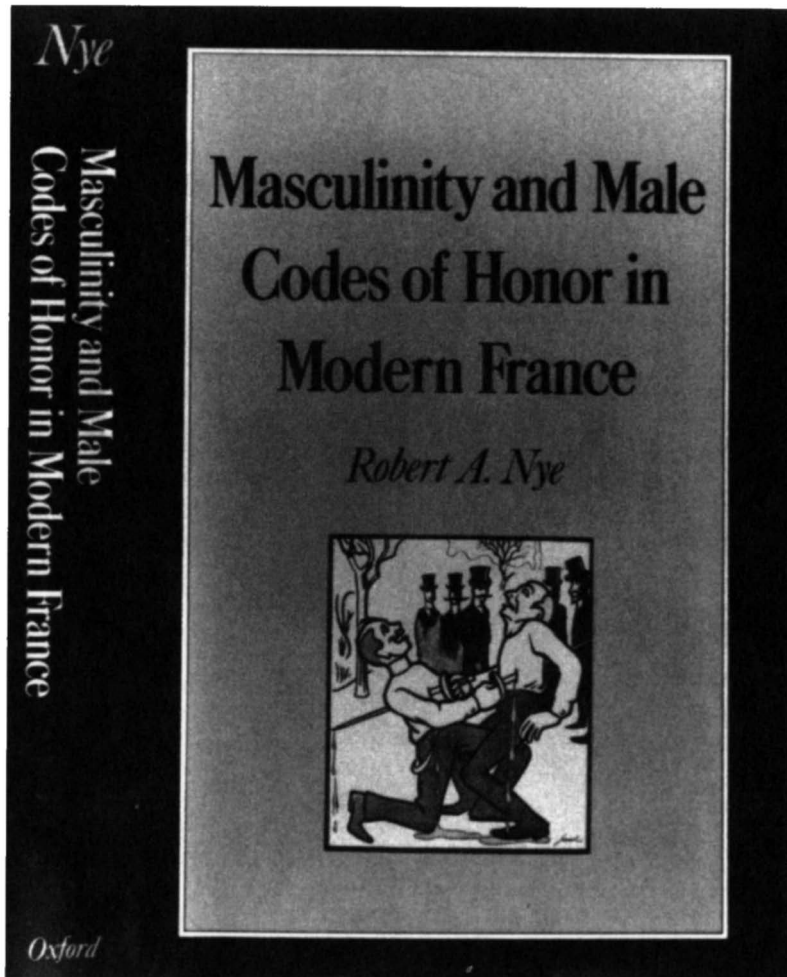
Dat is eens te meer het geval door zijn gemankeerde constructivisme waar ik hierboven naar verwees. Rotundo's lichtzinnige omgang met deze term maakt dat er ruimte blijft voor een voor-sociale of trans-historische mannelijkheid. Deze ruimte wordt in *American Manhood* bezet door de tegenoverstellingen van natuur/cultuur en drift/beschaving die voortkomen uit de beperkte analyse van mannelijkheid in oppositie tot vrouwelijkheid. De strijd tussen vrouwelijke moraal en mannelijke drift, die Rotundo presenteert als historisch, veranderlijk fenomeen, blijkt daarmee bij nadere inspectie een onontkoombaar gegeven.

Franse eer

Op het omslag van Robert Nye's *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France* staan twee duellerende mannen, die elkaar onder het toeziend oog van een groepje heren aan het floret spiezen. Nye's boek gaat over de opvattingen over mannelijke eer in het moderne Frankrijk, die aldaar volgens hem sterker dan in de Verenigde Staten of in de rest van West-Europa de mannelijkheid constitueerden. Een groot deel van deze studie handelt over de geschiedenis van het duel – uitdrukking van de geëxalteerde erecodes en mannelijkheidsidealen bij uitstek – en zijn plaats in de cultuur van mannelijke sociabiliteit in het negentiende-eeuwse Frankrijk.

Robert Nye is veel preciezer in de uiteenzetting van zijn theoretische uitgangspunten dan Anthony Rotundo. Nye probeert nadrukkelijk te voorkomen dat mannelijkheid verschijnt als een vanzelfsprekend beginpunt van historisch onderzoek, dat zich buiten de geschiedenis of het sociale bevindt. Hij doet dit door de notie van natuurlijke geslachtsidentiteiten zelf als historisch fenomeen te bestempelen.

De weg die Nye kiest om het idee van natuurlijke geslachtsidentiteiten te historiseren is het contrast met het heden. Ons vermogen om gender als een veranderlijke sociale constructie te denken, zo stelt hij, moet ons niet de ogen slui-

ten voor de mogelijkheid dat dit onderscheid in het verleden *ondenkbaar* was, en dat geslachtsidentiteiten daarmee in het verleden radicaal van de onze verschilden. Nye stelt met deze waarschuwing niet te willen ontkennen dat geslachtsidentiteiten in het verleden sociale constructies waren. Het gaat hem erom duidelijk te maken, hoe totaal mannelijkheid en vrouwelijkheid als natuurlijk werden ervaren in een wereld waarin het onderscheid tussen sekse en gender niet gedacht kon worden.

Nye tracht aldus de val van de vanzelfsprekende mannelijkheid te omzeilen waarin Rotundo belandt, maar ook hem lukt dat niet. Zoals ik hieronder nader zal aangeven heeft de manier waarop hij de vanzelfsprekende mannelijkheid

historiseert – door haar te contrasteren met ons sekse/genderonderscheid en ons idee van veranderlijkheid van geslachtsidentiteiten – een wonderlijk pervers effect. In plaats van de mannelijkheid te historiseren, lijkt dit contrast haar namelijk wederom te consolideren.

Eerloze lichamen

Waar Anthony Rotundo zijn geschiedenis van de Amerikaanse mannelijkheid structureerde aan de hand van de problematische verhouding tussen mannelijkheid en vrouwelijke moraal, krijgt de Franse mannelijkheid bij Nye inhoud in de relatie tussen mannelijkheid en eer. In contrast met Rotundo's mannelijkheid en vrouwelijke moraal staan mannelijkheid en eer bij Nye niet tegenover elkaar, maar geven zij elkaar betekenis. Hij beschrijft hoe eer en mannelijkheid met elkaar verknoopt raakten tot het punt waarop zij welhaast synoniem waren. Ondanks het feit dat eer en mannelijkheid niet tegenover elkaar stonden, was hun relatie volgens Nye allerm minst probleemloos. 's Mans eer was een onzeker bezit, waarvan hij voortdurend kon worden beroofd, waarmee hem ook zijn mannelijkheid kon worden ontstolen. Eer en mannelijkheid dienden voortdurend te worden bevestigd en met elkaar te worden verbonden. De negatieve referent van mannelijkheid is in Nye's geschiedenis oneer, een categorie die niet – als moraal bij Rotundo – uitsluitend met vrouwelijkheid in verband staat. De tegengelen van mannelijkheid zijn bij Nye te vinden in de lichamen van oneervolle mannen, en is gelokaliseerd in hun klasse, sekse, seksualiteit en etniciteit.

De codes van eer en ontering waren met klasse verbonden omdat zij het produkt waren van het specifiek Franse amalgaam van aristocratische en burgerlijke waardensystemen, dat na de revolutie in de Franse bourgeoisie de toon zette. Met behulp van Elias en Bourdieu gaat Nye na hoe de Franse bourgeoisie in navolging van en in oppositie met de aristocratie een *burgerlijke* erecode ontwikkelde. Deze bestond uit burgerlijke deugden als discipline, spaarzaamheid en beheersing van de voortplanting en seks, maar ook uit elementen van de aristocratische eer als moed, loyaliteit en hoffelijkheid in de liefde.

Met sekse en seksualiteit stond dit mengsel in verband via een proces van 'naturalisering' van deze aristocratisch-burgerlijke eer. Eer werd in de negentiende eeuw volgens Nye in toenemende mate gelokaliseerd in een gezond, en bovenal normaal lichaam. Via een uitgebreide behandeling van de medische, biologische en politieke geschriften over de verschillen tussen de geslachten, seksuele perversie en degeneratie probeert Nye aan te tonen hoe de burgerlijk-aristocratische erecode zijn weerslag kreeg in noties over een normaal lichaam. In dit vertoog draaide het voortdurend om normaliteit – gedefinieerd als een statistisch gemiddelde – versus pathologie, en om evenwicht – gedefinieerd als een 'juiste milieu' – versus onevenwicht. Lichamelijke abnormaliteit en in het bij-

zonder afwijkingen op het vlak van de seks en geslachtsidentiteiten zouden in dit vertoog zijn opgevat als blijken van eerloosheid en zouden daarmee het eervolle van het eerloze mannenlichaam hebben onderscheiden. Seksuele onverzadigbaarheid, homoseksualiteit en andere perversies werden – beschouwd als lichamelijke abnormaliteiten – betiteld als eerloos. En als de meest genadeloze ontering van al gold in deze gebiologiseerde erecode de disfunctionaliteit van het mannelijk zwaard. Impotentie was de krachtigste metafoor denkbaar voor het verlies van mannelijke eer.

Aan nationaliteit en etniciteit was de mannelijke eer gelieerd doordat hij de eer van *Franse* mannen was, maar niet van *alle* Franse mannen. De erecodes van de mannelijke bewoners van de concurrerende grootmachten Engeland en Duitsland waren van minder allooi dan de eer van de Franse man. En in Frankrijk zelf gold de jood als eerloos sujet bij uitstek.

De eer en mannelijkheid van een man waren volgens Nye – hun ‘naturalisering’ ten spijt – nimmer gegeven en behoefden voortdurend bevestiging. De private bezorgdheid van individuele mannen om hun lichamen en de daarin besloten eer kon publiekelijk worden bezworen in het duel. Tot in de twintigste eeuw was dit aristocratische anachronisme endemisch in de Franse cultuur van mannelijke sociabiliteit. Nye schat dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw minstens tweehonderd duels per jaar plaatsvonden.

Een groot deel van zijn boek besteedt hij aan beschrijvingen van dit fenomeen, dat prachtig het precaire karakter van de idealen van eervolle mannelijkheid blootlegde. In het duel kon een man immers zijn eer en mannelijkheid bewijzen, maar evenzeer verliezen. En zelfs in het geval van een overwinning waren de behouden eer en mannelijkheid niet zeker. Een volgende uitdager kon zich in het opgewonden openbare leven razendsnel aandienen.

Het laatste hoofdstuk van het boek is onder de titel ‘Courage’ gewijd aan de laatste stap in de ontwikkeling van de oorspronkelijk aristocratische opvattingen van eer. Nadat in de negentiende eeuw de burgerlijk-aristocratische erecode de boventoon voerde, voltrok zich rond de eeuwwisseling een democratisering van de eer. De overgang naar de democratische samenleving ging gepaard met een definiëring van de voor iedereen openstaande burgerdeugden in heroïsche en militaire termen. Dat was geen toeval: een verspreiding over de massa van de oude erecode slaagde goed in de atmosfeer van militaire crisis en nationaal verval die Frankrijk van 1890 tot 1914 in zijn greep hield.

Mannelijkheid?

Veel meer dan Rotundo heeft Nye een theoretisch geïnformeerde geschiedenis van de mannelijkheid geschreven. Hij heeft de Franse mannelijkheid van de negentiende eeuw ingebed in een aan Elias en Bourdieu ontleend lange-termijnperspectief op de ontwikkeling van de relatie tussen aristocratie en bourgeoisie.

Foucault is op de achtergrond te beluisteren waar hij de naturalisering van de burgerlijk-aristocratische erecode van de negentiende eeuw beschrijft. En zijn analyses van de plaats van het duel in de Derde Republiek zijn schatplichtig aan de 'new cultural history', met zijn nadruk op de politieke en sociaal-symbolische aspecten van culturele betekenisssystemen, waaraan onder meer Lynn Hunt haar naam heeft verbonden.

Het resultaat van de theoretische verfijning is lovenswaardig. De mannelijkheid verschijnt als onderdeel van een gecompliceerde sociale context en wordt gecontrasteerd met een trits van andere sociale categorieën. En toch slaagt ook Nye niet in een daadwerkelijke historisering van de mannelijkheid. Paradoxaal genoeg ligt de voornaamste reden daarvan in de manier waarop Nye probeert te ontkomen aan een voor-sociale of trans-historische mannelijkheid die het vanzelfsprekende begin van onderzoek is. Zoals vermeld doet hij dat door onze ideeën over de culturele veranderlijkheid van mannelijkheid te contrasteren met een historische ondenkbaarheid van het sekse/gender-onderscheid. Dat is echter een manier om de veronderstelde gegevenheid van mannelijkheid te ondermijnen die contraproductief kan werken. Zo wordt immers benadrukt dat de geslachtsidentiteiten die voor ons niet vanzelfsprekend zijn, dat in het verleden wél waren. Om dat te voorkomen had Nye moeten tonen hoe de notie van natuurlijkheid van geslachtsidentiteiten in de wereld kwam en hoe zij omstreden raakte. Dat laat hij echter na. Hij vertelt niets over de voorgeschiedenis van de natuurlijke geslachtsidentiteiten en hij laat vervolgens de ondenkbaarheid van culturele geslachtsidentiteiten te lang in de geschiedenis voortduren. De negentiende eeuw en zijn biologisering van het sekseverschil beschrijft Nye als een tijdperk dat nog sterk leefde in dit onwrikbare perspectief op de verschillen tussen de seksen. Het is echter eerder zo, dat in de negentiende eeuw de culturele veranderlijkheid van dit verschil denkbaar werd. De pogingen tot biologische consolidering ervan moeten dan – tenminste gedeeltelijk – als reactie op dit dagende besef worden beschouwd. Nye stelt weliswaar dat in Frankrijk langer dan in de rest van de westerse wereld over sekse en seksualiteit werd geredeneerd in deterministische biologische termen, maar dat zegt waarschijnlijk meer over de heftigheid van het conflict tussen de tegengestelde vertogen op het geslachtsverschil, dan over het intact voortleven van het oude model.

Al met al wordt mannelijkheid zo een categorie van uitzonderlijke stabiliteit in Nye's boek. Het gevolg daarvan is dat de rijke hoeveelheid contrasten waarvan hij mannelijkheid voorziet uiteindelijk hun werk – het wezenlijk historiseren van mannelijkheid – niet kunnen doen. Alle sociale categorieën zijn aan het schuiven in dit boek, maar de mannelijkheid blijft onberoerd. Zoals Joan Scott in haar recensie van *Masculinity and Male Codes of Honor* opmerkte: 'he [Nye] establishes the fact that masculinity was an issue in history, but he does not give masculinity itself a history' (Scott 1994).

De onomstotelijke mannelijkheid

Wat moet nu het eindoordeel zijn over de ondermijning van de vanzelfsprekende mannelijkheid? Betekent het feit dat Rotundo en Nye geen van beiden slagen in een diepgaande historisering van de mannelijkheid, dat Laqueurs pessimisme over de mogelijkheid van een geschiedenis van het mannelijk lichaam ook op de geschiedenis van mannelijkheid betrekking heeft?

Nye komt het verst in zijn poging de vanzelfsprekende mannelijkheid te ondermijnen. In tegenstelling tot Rotundo heeft hij het probleem van de vanzelfsprekende mannelijkheid onder ogen gezien en geprobeerd er een oplossing voor te vinden. Zijn poging om met behulp van een historisering van de idee van natuurlijke geslachtsidentiteiten te ontsnappen aan een voor-sociale of trans-historische mannelijkheid mislukte echter. Het contrast met onze notie van culturele en historische veranderlijkheid van identiteiten bleek daartoe niet toe-reikend. Doordat hij niets vertelt over het ontstaan van de idee van natuurlijke geslachtsidentiteiten en het voortbestaan ervan te lang in de negentiende eeuw laat voortduren, keerde Nye's poging tot historisering zich tegen hemzelf.

Het verhaal dat Nye niet vertelt, komt dicht in de buurt van het verhaal waarvan Laqueur sterkt twijfelt of het zo wie so wel verteld kan worden. Het gaat om het verhaal van de historische lotgevallen van een natuurlijke, in het mannenlichaam gelokaliseerde mannelijkheid. Hier lijkt zich een verborgen geschiedenis van de eerste orde te bevinden, waarmee Nancy Cotts veronderstelling is gelogenstraft dat de mannengeschiedenis niet door een 'hidden history' belast wordt.

Het feit dat zich een verborgen geschiedenis doet vermoeden die van belang is voor de historisering van mannelijkheid, noopt mijns inziens echter niet tot de onmiddellijke opgraving ervan. Zonder dat Laqueurs twijfel over de mogelijkheid van het vertellen van deze geschiedenis overgenomen wordt, kan zijn twijfel in dit opzicht wel als waarschuwing fungeren. De vanzelfsprekende historische aanwezigheid van mannelijkheid blijkt dermate overweldigend te kunnen zijn, dat iedere poging haar frontaal, in directe confrontatie te ontmantelen een tegengesteld effect oplevert. In plaats van de vanzelfsprekende mannelijkheid te ontronen lijkt de directe confrontatie haar in haar centraliteit en onomstotelijkheid te bevestigen. Dit betekent niet dat de geschiedschrijving van mannelijkheid hier op een onoverkomelijk obstakel is gestoten. Deze waarschuwing wijst eerder in de richting van een conclusie die in vrouwengeschiedenis al eerder is getrokken over de noodzaak tot contextualisering van onderzoek naar vrouwelijkheid.

Niet de directe confrontatie, maar de omtrekkende beweging is de juiste weg om mannelijkheid te lijf te gaan. Om mannelijkheid niet onomstotelijk te maken moet haar geschiedenis geschreven worden middels andere geschiedenissen, moet zij onderdeel gemaakt worden van geschiedenissen die de hare doorsnijden.

Literatuur

- Aerts, M., 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', in: *Dilemma's van het feminisme. Te Elfder Ure* 39, Nijmegen (SUN) 1986, pp. 4-13.
- Bloch, R.H., 'The Gendered Meanings of Virtue in Revolutionary America', *Signs* 13 (1987), pp. 27-58.
- Carnes, M.C., en C. Griffen (red.), *Meanings for Manhood. Constructions of Masculinity in Victorian America*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1990.
- Cott, N., 'On Men's History and Women's History', in: Carnes en Griffen 1990, pp. 205-211.
- Emilio, J. d', en E.B. Freedman, *Intimate Matters. A History of Sexuality in America*. New York (Harper & Row) 1988, pp. 85-108.
- Fraser, N., en L.J. Nicholson, 'Social Criticism without Philosophy', in: L.J. Nicholson (red.), *Feminism/Postmodernism*. Londen/New York (Routledge) 1990, pp. 19-38.
- Gorn, E.J., "'Gouge and bite, pull hair and scratch": the social significance of fighting in the southern backcountry', *American Historical Review* 90 (1985), pp. 18-43.
- Laqueur, T., *Making Sex. Body and Gender from the Greeks tot Freud*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1990.
- Mangan, J.A., en J. Walvin (red.), *Manliness and Morality. Middle-class Masculinity in Britain and America, 1800-1940*. New York (St. Martin's Press) 1987.
- Meijer, I.C., 'Welk Geschil maakt hèt Verschil? Over conceptualisering van het sekseverschil', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 8 (1987), nr. 4, pp. 403-416.
- Roper, M., en J. Tosh (red.), *Manful Assertions. Masculinities in Britain since 1800*. Londen/New York (Routledge) 1991.
- Scott, J.W., 'Deconstructing equality-versus-difference: or, the uses of poststructuralist theory for feminism', *Feminist Studies* 14 (1988), pp. 33-50.
- Scott, J.W., Recensie van Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*, in: *American Historical Review* 99 (1994), pp. 1329-1330.
- Tosh, J., 'What should historians do with masculinity? Reflections on nineteenth-century Britain', *History Workshop* 38 (1994), pp. 179-202.
- Velde, H. te, 'Viriliteit en opoffering. "Mannelijkheid" in het Nederlandse politieke debat van het fin de siècle', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 56, 14 (1993), nr. 4, pp. 421-433.

Opinie

Eelco Wierda

Herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen is amper begonnen

In 1995 wordt de periode van het Beleidsprogramma Emancipatie 'Met het oog op 1995' afgesloten. In dit artikel wil ik duidelijk maken dat de nadruk in deze beleidsperiode op herverdeling van *onbetaalde* arbeid een geslaagde bliksemaf-leider is geweest voor het werkelijke probleem: de stagnatie in de herverdeling van betaalde arbeid *van* mannen *naar* vrouwen. Vervolgens laat ik zien dat in de modellen van de instituten die het kabinet van beleidsinformatie voorzien, een dergelijke herverdeling van betaalde arbeid per definitie onmogelijk is. Ik eindig met aanbevelingen voor de nieuwe beleidsperiode om de geëmancipeerde herverdeling van betaalde arbeid op gang te brengen.

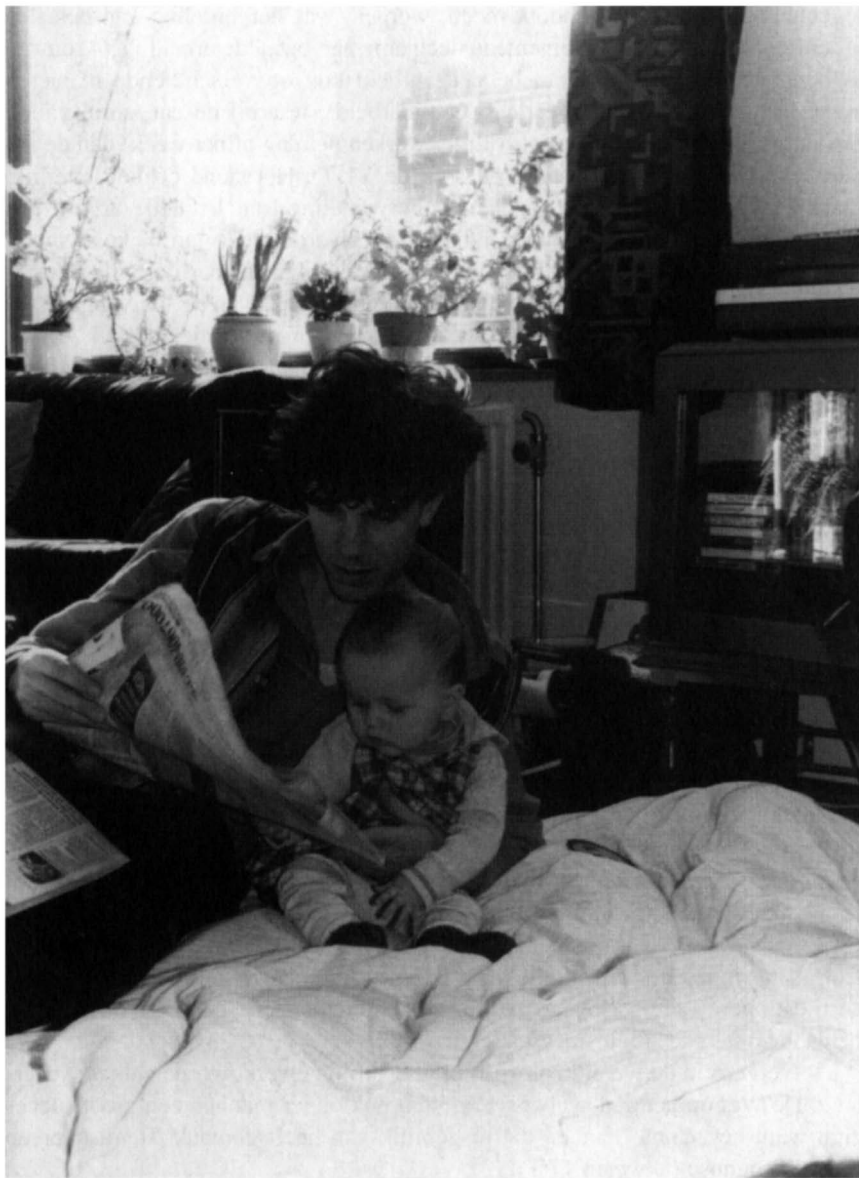
Wat verstaat het beleid onder 'herverdeling van betaalde arbeid'?

Het emancipatiebeleid op het terrein van arbeid en inkomen wordt gevoerd door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). De vorige minister De Vries schetste in 1994 de stand van zaken op dit terrein als volgt:

'(...) de gewenste herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid is de afgelopen jaren nog onvoldoende bereikt. De arbeidsparticipatie van vrouwen is weliswaar fors toegenomen, maar deze heeft niet geleid een herverdeling van onbetaalde arbeid. (...) daarom [is] herverdeling van onbetaalde arbeid en in samenhang daarmee vergroting van de zorgverantwoordelijkheid van mannen één van de drie speerpunten van algemeen emancipatiebeleid, waarop de komende jaren extra inspanningen moeten worden geleverd.' (*Voortgangsrapportage* 1994, p. 16)

Ook de huidige minister van SZW onderschrijft deze situatieschets. Bij zijn adviesaanvraag over een wijziging van de Wet op het ouderschapsverlof ziet hij als grootste probleem dat de huidige wet niet heeft bijgedragen aan een structurele herverdeling van *onbetaalde* arbeid. Dat de verlofregeling in de marktsector op geen enkele wijze heeft bijgedragen aan de herverdeling van *betaalde* arbeid vindt de minister klaarblijkelijk geen probleem (*Adviesaanvraag* 1994, p. 3).

Het lijkt erop of in de beleidsperiode van het Beleidsprogramma Emancipatie (1992-1995) een verwatering van de 'herverdeling van de betaalde arbeid'-doelstelling heeft plaatsgevonden. In het *Beleidsplan Emancipatie* uit

(foto: Joke Hermes)

1985 was de doelstelling nog helder (*Beleidsplan* 1985, p. 25). Structurele verandering moest plaatsvinden door algemene deelname aan betaalde arbeid door vrouwen. Omdat hoogstens op een stabilisatie van de beschikbare totale werkgelegenheid in mensjaren gehoopt mocht worden, was herverdeling van betaalde arbeid noodzakelijk om de algemene deelname aan betaalde arbeid van vrouwen te bereiken. Herverdeling van betaalde arbeid kon op verschillende manieren vorm krijgen (ATV, VUT, verlof, deeltijdarbeid), waarbij de ene vorm vanuit emancipatie-oogpunt gunstiger is (korter werken per dag of per week) dan de andere (inkorten van het arbeidsleven door de VUT). Het stond er niet letterlijk, maar omdat het kabinet beoogde met herverdeling van betaalde arbeid een structurele verandering van de traditionele rolverdeling (man = kostwinner, vrouw = huisvrouw) te bewerkstelligen, moesten mannen per definitie de 'gevers' zijn van de her te verdelen betaalde arbeid, en vrouwen de 'ontvangers'.

Omdat zich in de periode 1985-1992 een tamelijk unieke groei van de werkgelegenheid in mensjaren voordeed, is herverdeling van betaalde arbeid voor het beleid steeds meer gaan samenvallen met het bevorderen van de algemene deelname aan betaalde arbeid door vrouwen, en is het bevorderen van korter werken door mannen op de achtergrond geraakt. We zien dat geïllustreerd in de hierboven geciteerde passage uit de *Voortgangsrapportage*, waar de operationalisering van de herverdeling van betaalde arbeid is verengd tot 'de' stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen. En omdat die 'fors' is geweest, zouden we alleen nog problemen hebben met de herverdeling van onbetaalde arbeid.

In deeltijd werken is bij mannen nog steeds deviant gedrag...

In de *Emancipatienota* van SZW is in de afgelopen beleidsperiode een beeld geschetst alsof het Nederlandse arbeidsbestel reeds het domein van de seksen neutrale werknemer met zorgtaken aan het worden is. Het bestel zou al een flink eind onderweg zijn naar een 'andere' organisatie van de arbeid (zoals de niet al te meetbare emancipatiedoelstelling van de minister van SZW luidt) (*Voortgangsrapportage* 1994, p. 18). Flexibilisering en differentiatie zouden momenteel plaatsvinden op vrijwel alle aspecten van de arbeidsrelatie: de arbeidsduur, de tijdstippen waarop gewerkt wordt, de contractduur, de contractvorm, de arbeidsinhoud en de arbeidslocatie (telewerk).

Nergens in de wereld zou zo veel in deeltijd gewerkt worden als in Nederland. De Wet op het ouderschapsverlof zou ook onder mannen een groot succes zijn, want het aantal mannen dat er gebruik van heeft gemaakt stemt overeen met de prognose (te weten 11%).

Enige nuancering van dit beeld lijkt mij noodzakelijk. De veel geroemde flexibiliteit in het Nederlandse arbeidsbestel komt namelijk op een bijzonder seksespecifieke wijze tot stand. Ik vind het volgende beeld daarom treffender:

mannen leveren tot nu toe hun bijdrage aan de flexibilisering van de arbeid door méér dan voltijd te werken, en vrouwen door minder dan voltijd te werken. In het beeld dat Nederland kampioen deeltijdarbeid is, vergeet het kabinet te melden dat Nederland deze prijs in een vrouwencompetitie heeft opgestreken. In de competitie deeltijdarbeid door mannen is Nederland een grijze middenmoter. Nu volgen wat droge cijfers om mijn beeld te onderbouwen.

Uit het *Tendrapport Aanbod van arbeid* uit 1993 van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) (hoofdstuk 2) blijkt dat 95% (!) van de gehuwde, werkzame mannen in een voltijdbaan werkt. Bij de ongehuwd samenwonende mannen met een baan geldt een vergelijkbaar cijfer: 93%, bij alleenstaande mannen 83%. Bij de werkende vrouwen is het percentage met een voltijdbaan als volgt: gehuwd 21%, samenwonend 63% en alleenstaand 73%. De combinatie voltijdbaan + kinderen is bij vrouwen uiterst zeldzaam: wanneer vrouwen jonge kinderen hebben werkt slechts 3% van hen in een voltijdbaan; dit cijfer stijgt nauwelijks wanneer de kinderen ouder worden. Bijna alle vrouwen met kinderen onderbreken dus hun loopbaan volledig of nagenoeg na de geboorte van kinderen. Slechts 11% van de vrouwen met meer dan één kind waarvan één nog niet in de schoolgaande leeftijd is, werkt meer dan 20 uur per week. Met andere woorden: slechts één op de tien van deze vrouwen werkt meer dan 'halve dagen'.

Mannen werkten in 1992 gemiddeld 41,3 uur per week, en hier viel tussen 1990 en 1992 géén dalende trend in te ontdekken; de collectieve of individuele arbeidstijdverkortings bij mannen stagneerde dus volledig. De vermindering van de arbeidstijd van de gemiddelde werkneemster gaat daarentegen gestaag door. In 1960 werkte de gemiddelde werkneemster immers nog meer dan 40 uur in de week. Daarna is 'de' arbeidsparticipatie van vrouwen voortdurend gestegen, maar de arbeidsduur per werkneemster voortdurend gedaald. Tussen 1990 en 1992 daalde deze gemiddelde arbeidsduur weer met bijna een vol uur: van 28,6 uur per week in 1992 naar 27,7 uur per week in 1990. In het jaar 2000 heeft de gemiddelde werkneemster als het zo doorgaat de door Joke Smit geëiste 25-urige werkweek, terwijl de gemiddelde mannelijke werknemer gewoon op meer dan 40 uur (38 uur plus overwerk) blijft zitten. Hierdoor worden vrouwen zelfs ook in sectoren, waar de voltijds werkende mejuffrouwen van oudsher een sterke positie hadden (bijvoorbeeld de verpleging), naar het tweede plan verdrongen.

De stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen heeft tot nu toe dus geen enkele consequentie gehad voor het arbeidspatroon van mannen. Wel gaan de arbeidspatronen van de vrouwelijke en de mannelijke 'helft' van de beroepsbevolking steeds meer uit elkaar lopen. Of zoals Tineke Willemsen in het artikel 'Hollandse Nieuwe?' met veel gevoel voor understatement opmerkt:

'Het verschijnsel dat mannen in deeltijd gaan werken om meer tijd te hebben voor het verzorgen en opvoeden van kinderen, is van zeer recente datum en nog lang niet zo algemeen verbreid als het deeltijds werken van vrouwen.' (1994, p. 470)

'Nog lang niet' is misplaatst: er zit geen enkele beweging in de herverdeling van betaalde arbeid van mannen naar vrouwen, ondanks de beeldvorming die anders doet vermoeden. Het is als met die ene huisman in Nederland, die ooit alle beeldvullende TV-programma's haalde: de paar deeltijds werkende vaders in Nederland zijn als rariteit een dankbaar object voor de media.

...en ouderschapsverlof opnemen is in de marktsector taboe

De Wet op het ouderschapsverlof was bedoeld om de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid op gang te brengen. Het tegendeel blijkt echter het geval te zijn! De asymmetrie in de arbeidspatronen van vrouwen en mannen wordt door de Wet op het ouderschapsverlof nog eens versterkt. *Ouderschapsverlof* is in de praktijk *moederschapsverlof*. In de marktsector, waar alleen onbetaalde verlofregelingen voorkomen, neemt namelijk ruim 98%! van de mannen géén ouderschapsverlof op (Arachne 1994, p. 4). Met andere woorden: slechts 2% van de jonge vaders past zijn arbeidspatroon aan de gezins- en taakuitbreiding aan. Daarentegen neemt 25% van de vrouwen in de marktsector ouderschapsverlof op. Dit percentage wordt beïnvloed doordat een grote groep vrouwen al voor of meteen na de geboorte van kinderen in deeltijd gaat werken zonder eerst ouderschapsverlof op te nemen. Dit komt bij mannen nauwelijks voor.

De enige plek in het Nederlandse arbeidsbestel waar mannen op relatief grote schaal 'afwijkend' gedrag vertonen, is bij het betaalde ouderschapsverlof voor ambtenaren. Wanneer het ouderschapsverlof betaald wordt, maakt ongeveer 20% van de mannen er gebruik van, tegen ongeveer 40% van de vrouwen (Arachne 1994, p. 4). Uit de rapportages van het ministerie van Binnenlandse Zaken en van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) blijkt zelfs dat in absolute zin meer mannen ouderschapsverlof opgenomen hebben dan vrouwen.

Gegeven de eerder genoemde volledige onderwerping bij mannen aan de voltijdnorm kan hier gerust gesproken worden van een belangrijke doorbraak in het Nederlandse arbeidsbestel. Wanneer het verlof betaald wordt houdt *ouderschapsverlof* niet alleen formeel, maar óók materieel *vaderschapsverlof* in. Het is een doorbraak, omdat deze ontwikkeling de kern van de organisatie van de betaalde arbeid raakt. Tekenend is dat sommige overheidswerkgevers en de Algemene Rekenkamer al gepleit hebben voor het terugdraaien van het betaalde ouderschapsverlof in verband met gesignaleerde organisatorische problemen door onvolledige herbezetting (*Juniverslag* 1994, p. 165). Deze problemen kunnen volgens mij beter verklaard worden uit een weinig dynamisch handelen van de desbetreffende overheidswerkgevers, die er onwrikbaar van uit blijven gaan dat mannen (meer dan) volledig beschikbaar zijn voor het werk, waardoor ze moeite hebben met het feit dat er opeens zorgtaken opduiken in het arbeidspatroon van mannen.

Beleidsinformatie: foute modellen van de OSA...

Willen mannen hun arbeidsduur eigenlijk wel verkorten? Dat hangt ervan af onder welke condities deze vraag aan mannen wordt voorgelegd. Het meest bekende cijfer is dat van de (OSA): 14% van de voltijd werkende mannen zou eigenlijk een grote deeltijdbaas wensen. Nauwelijks bekend is welke restricties opgenomen zijn in de vraagstelling, die tot deze vanuit het emancipatie-perspectief teleurstellende uitkomst leidt. De vraagstelling luidt namelijk als volgt:

‘Hoeveel uur per week zou u graag willen werken in uw huidige werkkring (bij gelijkblijvend uurloon en gelijkblijvende arbeidsinspanning van eventuele andere gezinsleden)?’ (*Trendrapport Aanbod van arbeid 1991*, p. 17)

Deze vraagstelling sluit door de tweede voorwaarde (gelijkblijvende arbeidsinspanning enzovoort) herverdeling van betaalde arbeid *binnen* het huishouden per definitie uit! Eerder heb ik aangegeven dat slechts een op de tien vrouwen met partner en met jonge kinderen meer dan ‘halve dagen’ werkt. Dus negen op de tien vrouwen in deze categorie verrichten geen betaalde arbeidsinspanning of hebben een kleine deeltijdbaas. Stel je voor dat de OSA de eventuele mannelijke partners van deze vrouwen de genoemde vraag voorlegt. Dan moeten die mannen wel erg idealistisch zijn wanneer ze bij de gestelde voorwaarde een deeltijdbaas zouden wensen in plaats van een voltijdbaas. Met een dergelijke restrictie in de vraagstelling is het niet verwonderlijk dat maar een klein deel van deze mannen zegt in deeltijd te willen werken. Ook niet verwonderlijk is, dat bij deze restrictie 8% van de voltijds werkende mannen als het kan meer dan 45 uur zou willen werken!

Het zal duidelijk zijn dat deze OSA-meting – die door de minister van SZW als gezaghebbende beleidsinformatie wordt gebruikt als het gaat om de deeltijdwensen van mannen – de absolute ondergrens aangeeft van de bestaande behoefte onder mannen aan deeltijdarbeid. Ook de vaak genoemde 100.000 banen, die met het inwilligen van de door de OSA gemeten deeltijdwensen van mannen gecreëerd zouden kunnen worden, is een absoluut minimum van wat daadwerkelijke herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen zou kunnen opleveren.

Een beter op de realiteit van emancipatie en individualisering toegesneden vraagstelling is in 1990 door de FNV in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam ontwikkeld (Wierda en Kersten 1990, p. 16). In deze ‘geëmancipeerde’ vraagstelling is aan samenwonende partners gevraagd naar de voor hen ideale verdeling van betaalde arbeid. De ondervraagden moesten er fictief van uitgaan dat allerlei huidige belemmeringen in de zin van kinderopvang, tekort aan banen en onmogelijkheid om in deeltijd te werken in de ideale situatie geen enkele rol zouden spelen. Wel moest rekening worden gehouden met de inkomenseffecten van het ideaal ten opzichte van de huidige inkomenssituatie.

De resultaten van deze vraagstelling waren destijds opzienbarend: 59% van de voltijds werkende kostwinners zou bij de ideale verdeling van betaalde arbeid binnen het huishouden korter willen gaan werken (en tweeverdiener willen worden). Gemiddeld kwam er voor alle werkende mannen een gewenste arbeidsduur van 32 uur uit de bus. De netto-participatiegraad in personen van met een partner samenwonende vrouwen zou stijgen naar het Zweedse niveau van bijna 80% bij een gemiddeld gewenste arbeidsduur van 22 uur per week.

Om deze Zweedse participatiewensen van vrouwen in te willigen zou door de herverdelingsbereidheid onder mannen slechts een toename van het totale arbeidsvolume in arbeidsuren van 9% nodig zijn! Natuurlijk is dit een rekenom die voorbijgaat aan kwalitatieve aansluitingsproblemen door de huidige beroepenscheiding tussen mannen en vrouwen. Maar de rekenom geeft wel aan dat de benadering van het *Beleidsplan Emancipatie* uit 1985 – herverdeling bij een gestabiliseerd arbeidsvolume – zo gek nog niet was.

Uiteraard laat deze ‘geëmancipeerde’ meting van de deeltijdwensen van mannen een absoluut maximum zien van wat herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen zou kunnen opleveren. Maar deze meting maakt wel duidelijk dat het bij ‘echte’ herverdeling van betaalde arbeid (met mannen als ‘gevers’ en vrouwen, jongeren en allochtonen als ‘ontvangers’) om een veelvoud van de door de OSA berekende 100.000 banen zou gaan, waardoor in één klap zowel emancipatiedoelen als sociaal-economische doelen gerealiseerd zouden kunnen worden.¹

...en van het CPB

Helaas blijft deze mogelijke sociaal-economische winst van herverdeling van betaalde arbeid van mannen naar vrouwen buiten het gezichtsveld van het beleid. Dit komt ook doordat het Centraal Planbureau herverdeling van betaalde arbeid tussen samenwonende partners in zijn modellen uitsluit. In het model waarmee de invloed van beleidsmaatregelen (bijvoorbeeld het afschaffen van kostwinnersvoordelen in de belasting) op het arbeidsmarktgedrag van individuen zichtbaar wordt gemaakt, het zogenaamde MIMIC-model, gaat het CPB nog steeds uit van het standaard voltijds arbeidspatroon voor de meest verdienende partner in een gezinshuishouden (‘Belasting en sociale zekerheid in discussie’,

1. Dit artikel werd in maart 1995 afgerond. Daardoor zijn publikaties en nota's die na maart 1995 zijn verschenen niet verwerkt. Uit telefonische informatie blijkt dat op het moment van schrijven de OSA overweegt om de bovengenoemde ‘geëmancipeerde’ meting van deeltijdwensen op te nemen in het *Tendrapport Aanbod van arbeid 1995*. Tevens zou het percentage voltijds werkende gehuwde mannen enigszins dalen. Hetzelfde geldt voor het percentage voltijds werkende vrouwen, alleen is deze daling relatief sterker dan bij de gehuwde mannen het geval is. Dit zou betekenen dat de in dit artikel geschetste trend – de arbeidspatronen van mannen en vrouwen met een baan lopen *gemiddeld* steeds meer uit elkaar – door dit nieuwe Tendrapport bevestigd wordt.

p. 6). Het arbeidsaanbod van twee samenwonende individuen (met of zonder kinderen) is namelijk wel gemodelleerd als een huishoudbeslissing, alleen is hierbij het arbeidsaanbod van 'kostwinners' (term van het CPB voor de meest verdienende van een tweetal) gefixeerd op de voltijdnorm, terwijl alleen het arbeidsaanbod in uren van de 'partners' kan variëren. Voornaamste determinant zijn de hoogte en de aard – loon, soort uitkering – van het inkomen van de 'kostwinner' en de aanwezigheid van kinderen.

Voor zover een model een extrapolatie is van het verleden is hier – even afgezien van de terminologie – niet zoveel tegenin te brengen. Maar bij het beoordelen van toekomstgericht emancipatiebeleid ontstaat er een probleem: een structurele verandering als de algemener wordende deelname aan de betaalde arbeid door vrouwen kan in dit model per definitie geen enkel effect hebben op het arbeidsaanbod in uren van mannen! Het CPB voelt wel nattigheid in een noot:

'Niet uitgesloten is dat met de individualisering ook hierin [het arbeidsaanbod van mannen] gedragswijzigingen zullen optreden. Aangezien het arbeidsaanbod gemodelleerd is als een huishoudbeslissing, hoeft dit niet noodzakelijkerwijs tot grote wijzigingen in de totale arbeidsaanbodreactie van huishoudingen te leiden. Wel zal de verdeling van de arbeidsinspanning tussen kostwinner en partner kunnen veranderen.' ('Belasting en sociale zekerheid in discussie, p. 7)

Inderdaad hoeft 'echte' herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen niet tot grote wijzigingen in de totale arbeidsaanbodreactie van huishoudingen te leiden, getuige de eerder genoemde hiervoor benodigde stijging van het totale (betaalde) arbeidsvolume met maar 9%. Maar verder zal een meer gelijkwaardige verdeling van de betaalde-arbeidsinspanning tussen CPB-kostwinners en CPB-partners, dat wil zeggen tussen mannen en vrouwen in het algemeen, natuurlijk tot een sociaal-economische aardverschuiving leiden, waarvan de 'winst' helaas niet door het CPB berekend kan worden. Naast de terminologie staat dus ook de uitkomst van de berekeningen van 's lands rekenmeesters onder invloed van een *gender bias*.

Maximaliseren of herverdelen van de betaalde arbeid?

Binnenkort komt minister Melkert met de Koersbepaling van het emancipatiebeleid tot het jaar 2000. De minister kan op twee manieren verder gestalte geven aan de herverdelingsdoelstelling.

De eerste manier is de nadruk blijven leggen op het bevorderen van de arbeidsparticipatie van vrouwen zonder expliciet doelstellingen te formuleren ten aanzien van het arbeidsmarktgedrag van mannen. Emancipatie op de arbeidsmarkt houdt dan in dat vrouwen aan mannen gelijk zouden moeten worden. Maximale groei van het betaalde-arbeidsvolume is een voorwaarde voor voort-

gaande groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Dat de modale werknemer een werknemer met zorgtaken is, houdt voor de werkgever vooral in dat hij bereid is te investeren in kinderopvang voor zijn goed ingewerkte werknemers. De overheid probeert zo veel mogelijk informele zorgarbeid om te zetten in marginale betaalde arbeid. Ondanks de sekseneutrale terminologie blijft ouderschapsverlof moederschapsverlof, en deeltijdarbeid een vrouwenzaak. In de CPB-terminologie blijven de meeste mannen hoofdkostwinners, en de meeste vrouwen financieel afhankelijke partners. De overheid continueert – omdat de ‘herverdeling van betaalde arbeid’ wel loopt maar de herverdeling van onbetaalde arbeid niet – het speerpunt ‘herverdeling van onbetaalde arbeid en vergroting van zorgverantwoordelijkheid van mannen’.

De tweede manier is de nadruk leggen op een structurele verandering van het arbeidsmarktgedrag van mannen. Emancipatie op de arbeidsmarkt houdt dan in dat mannen in hun arbeidsmarktgedrag meer op vrouwen moeten gaan lijken. Ondanks de dubbele taak van ‘werknemer met zorgtaken’ is er sprake van een ontspannen, maar hoogproductief arbeidsbestel. Stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen is niet afhankelijk van groei van het betaalde-arbeidsvolume. De overheid bevordert dat materieel en niet slechts formeel zorgtaken geïntegreerd worden in het arbeidspatroon van mannen. Ook bevordert de overheid via financiële prikkels dat mannen kinderopvangkosten verrekenen met hun eigen arbeidsinkomen in plaats van met dat van hun ‘partner’. De overheid stelt het speerpunt ‘herverdeling van betaalde arbeid en realiseren van gelijkwaardig tweeverdienerschap’ in.

Bij de begrotingsbehandeling van Sociale Zaken in de Tweede Kamer heeft minister Melkert in reactie toegezegd in de eerste helft van 1995 een notitie op te stellen, waarin voorstellen ontwikkeld zullen worden voor ‘uittredingsmogelijkheden en verlofregelingen in een breder verband van de nieuwe organisatie van zorg en arbeid’ (*Handelingen Tweede Kamer 1994-1995*). Ik ben bang dat het toch weer een smal verband wordt van traditionele organisatie van zorg en arbeid. De minister ziet namelijk de Belgische Wet op de loopbaanonderbreking als een voorbeeld. Kern van deze wet is volgens de minister de mogelijkheid om in het kader van een verlofregeling een uitwisseling tussen (uitkeringsgerechtigde) werklozen en werkenden te bewerkstelligen. Betaling van de verlofganger (f 600,- bij voltijdverlof) is een element van de verlofregeling. Voltijdverlof biedt de beste kansen voor de beoogde uitwisseling. Het voor emancipatiedoeleinden meer geschikte deeltijdverlof is daarentegen aan allerlei voorwaarden gebonden (‘Deeltijds werken? Voltijds leven’ 1994). In België wordt in de praktijk het recht op loopbaanonderbreking hoofdzakelijk door vrouwen gebruikt als een soort voltijds ouderschapsverlof. Het is daarmee een niet onaardige ‘Mommy track’: het is een beter alternatief dan de huidige Nederlandse uittredingsmogelijkheid, stoppen op eigen kosten. Alleen: met herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen heeft deze regeling niet veel te maken. Hoogstens is hiervan in omgekeerde zin spra-

ke wanneer werkloze mannen tijdens de loopbaanonderbreking de plaats van de afwezige werknemers met zorgtaken innemen.

Wil het emancipatiebeleid eindelijk eens niet aan mannen voorbijgaan, dan zal de discussie moeten gaan – nu het taboe op gedeeltelijke betaling van verlof door de minister ongedaan is gemaakt – over het invoeren van een verlof-faciliteit, die mannen verleidt om eens een tijd korter dan ‘normaal’ te gaan werken, waarbij dit afwijkende gedrag formeel gekoppeld is aan zorgtaken in plaats van aan het lidmaatschap van de gemeenteraad of een tweede baan. De gangbare tegenwerping dat sommige mannen dan gaan vissen slaat de plank mis. Ook de vaders die gaan vissen of mediteren in plaats van zorgen hebben gebroken met het eeuwenlange voltijdpatroon van de kostwinner. De voorbeeld-informatie hoeven we niet over de grens te halen: de regeling voor betaald ouderschapsverlof bij de diverse overheidssectoren bewijst hoe we mannen zover krijgen dat ze hun tot dan toe verborgen wens om korter te werken bij de werkgever kenbaar maken.

Het mixen van emancipatiebeleid en werkloosheidsbestrijding bergt hierbij een gevaar in zich voor het realiseren van de emancipatiedoelinden. Volledig verlof voor een bepaalde periode is voor de werkloosheidsbestrijding het meest doelmatig, terwijl één dag verlof opnemen voor een langere periode voor de herverdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen het meest doelmatig is; in dit geval is vervanging door een werkloze weer moeilijker te realiseren. Met andere woorden: het is voor het emancipatiebeleid mooi dat door de weer stijgende werkloosheid herverdeling van betaalde arbeid opnieuw op de politieke agenda is gekomen, maar er moet voor gewaakt worden dat herverdelingsregelingen niet zodanig vorm gegeven worden, dat de vervanging door een uitkeringsgerechtigde werkloze absolute prioriteit krijgt boven het toespitsen op de ontluikende behoeften van mannelijke werknemers met zorgtaken.

*Sociaal-economisch beleid is het beste op mannen gerichte
emancipatiebeleid*

Zo lang de minister afwacht wat de sociale partners allemaal voor moois aangaande deeltijdarbeid voor mannen zullen bedenken, kan de minister de geesten van mannen rijp maken voor deeltijdarbeid met de volgende instrumenten (zie voor een uitwerking: ‘Mannen die van méér markten thuis zijn’ 1994). Allereerst moeten de werkende mannen op het meest geschikte moment verleid worden om eens een tijdje korter dan ‘normaal’ te gaan werken: op het moment dat ze vader worden. Dat is namelijk het moment waarop de arbeidspatronen van mannen en vrouwen op een bijna onomkeerbare wijze uit elkaar gaan lopen (De Jong en De Olde 1994). Een voltijd betaald kraamverlof voor vaders van tien dagen is het meest geëigende instrument om mannen op dit geschikte moment uit de eeuwenlange gewenning aan de voltijdnorm te halen. Vervolgens moeten

mannen zover gebracht worden, dat zij ouderschapsverlof opnemen. De huidige, onbetaalde ouderschapsverlofregeling is wat dat betreft in de marktsector volledig mislukt: slechts één op de vijftig mannen maakt daar gebruik van. De (gedeeltelijk) betaalde verlofregeling bij de overheid laat zien hoe het wel moet: een op de vijf mannen maakt daar gebruik van! Hoewel de vervanging niet volledig is, heeft deze regeling ertoe geleid dat voor het eerst in Nederland mannen op grote schaal korter dan 'normaal' zijn gaan werken.

Als de mannen eenmaal eventjes het standaard arbeidspatroon verlaten hebben, moet er als sluitstuk een algemeen recht op deeltijdarbeid komen, zodat de mannen die de smaak te pakken hebben gedurende langere tijd bijvoorbeeld vier dagen kunnen werken in plaats van vijf. Uiteraard levert dit bij een standaard organisatie van de arbeid op de korte termijn problemen op. Dit betekent dat de mannen in de grotere bedrijven waarschijnlijk eerder hun deeltijdwens kunnen realiseren dan in kleine bedrijven, en dat de vervanging niet in alle gevallen honderd procent zal zijn. Toch is een dergelijk emancipatiebeleid ook sociaal-economisch heel lucratief: wanneer de mannelijke beroepsbevolking *gemiddeld* twee uur per week korter gaat werken, kan dit 150.000 'middelhare' banen extra opleveren, zelfs als de werkgever zijn deel neemt in de vorm van efficiency-winst.

Nederland is wat de werkgelegenheid in banen betreft al ruim dertig jaar 'distributieland': sinds 1960 is het arbeidsvolume in arbeidsuren maar met vijf procent gestegen! ('Werkloosheidscijfers fors omhoog' 1994) Herverdeling van betaalde arbeid is dus reeds een jarenlange naoorlogse praktijk, alleen is de *echte* herverdeling tussen mannen en vrouwen (waardoor mannen niet langer kostwinners zijn en vrouwen niet langer economisch afhankelijke partners) nog nauwelijks begonnen. De eerste fase van de naoorlogse herverdeling was namelijk de collectieve verkorting van de voltijdnorm van 48 uur naar 38 uur. De collectieve arbeidsduurverkorting staat al tien jaar stil; het ziet er dan ook niet naar uit dat de voltijdnorm binnen afzienbare tijd de altijd door de vrouwenbeweging gewenste omvang zal bereiken. De tweede fase was de massale deeltijdarbeid door vrouwen. Dit heeft geleid tot een snelle stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen, maar door het compromiskarakter ervan heeft de algemener wordende deelname van vrouwen aan de betaalde arbeid nauwelijks enig effect gehad op het arbeidspatroon van mannen. Daarom is het nu de hoogste tijd voor de derde fase van de naoorlogse herverdeling, wat dan voor het eerst daadwerkelijke herverdeling van betaalde arbeid tussen mannen en vrouwen zal zijn. De doelen van het emancipatiebeleid en van het sociaal-economische beleid kunnen tegelijkertijd verwezenlijkt worden door expliciete streefdoelen te formuleren ten aanzien van het korter gaan werken van mannen.

Literatuur

- Adviesaanvraag ouderschapsverlof aan de Stichting van de Arbeid van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*, 23 november 1994.
- Arachne, 'Evaluatie van de Wet op het ouderschapsverlof', *Feiten en Cijfers* 2 (juni 1994), nr. 4.
- 'Belasting en sociale zekerheid in discussie: individualisering en ministelsel', *CPB-Werkdocument* (1992), nr. 44.
- Beleidsplan Emancipatie*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 19 052, nr. 1-2.
- Beleidsprogramma Emancipatie*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 22 913, nr. 1-2.
- 'Deeltijds werken? Voltijds leven', *Publicatieblad van het ministerie van de Vlaamse regering*. Brussel 1994.
- Handelingen Tweede Kamer*, 'Begroting Sociale Zaken en Werkgelegenheid', vergaderjaar 1994-1995.
- Jong, A. de, en C. de Olde, *Hoe ouders het werk delen. Een onderzoek naar de totstandkoming van de verdeling van het betaalde werk en het werk thuis tussen partners met jonge kinderen*. Den Haag (VUGA) 1994.
- Juniverslag 1994 van de Algemene Rekenkamer*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23 785, nr. 1-2.
- Mannen die van méér markten thuis zijn*. Advies Emancipatieraad 1994, nr. IV/20/94.
- Tendrapport Aanbod van arbeid 1991*. OSA (Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek), Den Haag 1991.
- Tendrapport Aanbod van arbeid 1993*. OSA (Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek), Den Haag 1993.
- Voortgangsrapportage inzake de positie van vrouwen in de arbeid*, bijlage bij *Handelingen Tweede Kamer*, vergaderjaar 1993-1994, 22 913, nr. 15.
- 'Werkloosheidscijfers fors omhoog', *Persbericht* nr. PB94-45 van het CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) 1994.
- Wierda, E., en A. Kersten, 'Herverdeling tussen ideaal en werkelijkheid', *Zeggenschap* 1 (1990), nr. 5, pp. 16-22.
- Willemsen, T., 'Hollandse Nieuwe? Over de Nederlandse context van "nieuwe vaders"', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 60, 15 (1994), nr. 3, pp. 466-477.

Saskia Poldervaart

Jongens in verwarring

Het vak verzorging in de basisvorming

In september 1993 is het vak verzorging ingevoerd in het eerste en tweede jaar van het VBO, MAVO, HAVO en VWO. De invoering van dit vak is, in tegenstelling tot het vak techniek, met vele discussies, acties en lobby's gepaard gegaan. Opmerkelijk is dat er vanuit vrouwenstudies tot nu toe weinig belangstelling voor dit vak bestaat. Ondanks alle theorievorming over zorg wordt het vak verzorging in 'onze' kringen afgedaan als het leren van het bakken van een eitje. Is dit geen intellectuele arrogantie? Kan de erkenning van de overheid dat jongens een achterstand hebben op het gebied van verzorging niet gezien worden als feministische verworvenheid? Uit ons onlangs afgesloten onderzoek naar beelden van zorg bij jongeren¹ blijkt dat werken en zorgen weliswaar geen (seksespecifieke) tegenstelling (meer) vormen, maar dat jongens te gemakkelijk kunnen denken dat betaald werken een vorm van zorgen is (Groenendijk 1994). Over wat voor zeer veel meisjes een vanzelfsprekendheid is geworden (het toekomstperspectief van zorg voor het inkomen en voor het huishouden/kinderen), blijken jongens momenteel in verwarring te verkeren.

Bij de invoering van het vak verzorging komen twee beleidslijnen van de overheid samen. Ten eerste het streven naar gemeenschappelijk onderwijs voor alle leerlingen in de eerste jaren van het voorbereidend onderwijs, inclusief het beroepsonderwijs. Ten tweede het emancipatiebeleid van de overheid. Hoewel de doelstelling was de zorg- en technische vakken in het beroepsonderwijs te integreren, pleitte de overheid in haar rapport *Voortgezet Basisonderwijs* uit 1982 voor één leergebied Algemene Technieken. Hiertegen kwamen docenten huishoud- en gezondheidskunde in opstand en richtten in 1984 het Landelijk Platform Verzorging (LPV) op. Dit platform pleitte voor een apart vak verzorging in het algemeen vormend onderwijs.

Volgens het LPV is het aanleren van 'een zorgzame mentaliteit en praktische vaardigheden' een taak van de school omdat die het beste in staat is kinderen kennis, houding en vaardigheden op het terrein van zorg aan te leren, gezien de tekortkomingen van het gezin, de maatschappelijke (emancipatie)ontwikkelingen en de integratiedoelstelling van het overheidsbeleid. Ook wijst het LPV erop dat verzorging zou kunnen bijdragen aan een herwaardering van de 'tradi-

1. Onder meer n.a.v. de invoering van het vak verzorging wilde de Stichting Amazone een (reizende) tentoonstelling over jongens en zorg organiseren. Hiervoor had Amazone gegevens nodig over de beelden van zorg die leven bij de leerlingen van de basisvorming en benaderde hiervoor de vakgroep Vrouwenstudies PSCW van de Universiteit van Amsterdam. Deze vakgroep startte in september 1993 hierover een leeronderzoek dat in december 1994 is afgerond. Zie Poldervaart 1995.

tioneel vrouwelijke sector' en aan de voorbereiding op een combinatieperspectief van betaalde en onbetaalde (zorg)arbeid. Tevens kan het vak als beroepsvoorbereiding gelden. (Het aantal leerlingen dat een verzorgend beroep kiest is veel te laag om aan de toenemende vraag te voldoen.) Door de reflectie op waarden en normen en het oefenen van vaardigheden zou het vak een tegenwicht kunnen bieden tegen de eenzijdige nadruk op cognitieve ontwikkeling.

Ondanks deze pleidooien ontbreekt in het wetsvoorstel Basisvorming van 1989 het vak verzorging (terwijl het vak techniek wel zonder problemen was ingevoerd). Dit leidde in 1990 tot de oprichting van het 'Actiecomité verzorging moet', bestaande uit docenten huishoud- en gezondheidskunde, hun beroepsverenigingen en een groot aantal vrouwenorganisaties. Dankzij de lobby van dit actiecomité is verzorging op de valreep als verplicht vak opgenomen in de basisvorming.

Van een onderwijs-emancipatiebeleid kan men pas spreken vanaf 1979, toen de overheid inging op de eisen van de vrouwenbeweging. In de toen verschenen *Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek* worden vele maatregelen genoemd die ten doel hadden de achterstand van vrouwen en meisjes terug te dringen. Hoewel in de vrouwenbeweging (met name bij de actiegroep 'Marie word wijzer') het denken in 'achterstand van meisjes' al snel verschoof naar het ter discussie stellen van sekseverschillen, bleef het emancipatiebeleid tot voor kort alleen tot meisjes beperkt. De overheid wilde zich niet op jongens richten 'omdat daar geen draagvlak voor zou zijn' (Claassen 1994, p. 53). Wel verandert haar gerichtheid op het inhalen van economische achterstanden van meisjes in 1988 enigszins met de nota *De maatschappelijke positie van meisjes en jonge vrouwen*. Hoewel het woord 'jongens' hierin nog niet voorkomt, wordt de 'mannelijke' norm van het emancipatiebeleid voorzichtig ter discussie gesteld. Het gaat er nu niet alleen meer om dat ieder (volwassen) individu in zijn eigen onderhoud moet kunnen voorzien ('sociaal-economische zelfstandigheid' genoemd), maar het gaat ook om 'de mogelijkheden waardoor ieder individu in sociaal en cultureel opzicht autonoom, weerbaar en kritisch kan functioneren' ('sociaal-culturele zelfstandigheid'). Pas in 1992 worden *jongens voor het eerst expliciet genoemd als doelgroep van het emancipatiebeleid* in de nota *Rapportage meisjesbeleid. Op weg naar integratie*. Hierin wordt erop gewezen dat jongens in verband met de sociaal-culturele zelfstandigheid soms juist een *achterstandsgroep* vormen, met name wat betreft zorgkwesties en het combineren van taken. In deze rapportage is dan ook het advies van de Raad voor het Jeugdbeleid overgenomen, waarin geopteerd wordt voor het stimuleren van een driedig toekomstperspectief (*Meisjes en sociaal-culturele zelfstandigheid* 1991). Jongens ontwikkelen volgens deze raad een ééndimensionale identiteit en meisjes een multidimensionale identiteit. Opdat ook jongens leren taken op het gebied van arbeid binnenshuis, buitenshuis en op het terrein van maatschappelijke participatie te combineren, pleit de Raad voor het vak verzorging in de basisvorming.

Op grond van theorievorming over zorg en de richtlijnen voor het vak verzorging (Rameckers 1993), heeft de onderzoeksgroep een viertal uitgangspunten geformuleerd. We hanteren ten eerste een brede definitie van zorg. Zorg omvat in ons onderzoek: zorg voor jezelf, voor de omgeving en voor de wereld. Voorts gebruiken we de term 'zorgparticipatie' in plaats van 'zorgzelfstandigheid', omdat met dit laatste begrip zorg teveel alleen geassocieerd wordt met de privésfeer en 'autonome' individuen, terwijl zorg zich afspeelt binnen allerlei, ook openbare, sociale relaties (Tronto 1993). Ten derde: hoewel de Stichting Amazone een tentoonstelling wilde organiseren naar de beelden van zorg die vooral bij *jongens* leefden, wilden wij deze beelden van zowel jongens als meisjes onderzoeken. Wanneer we alleen jongens zouden onderzoeken, zouden we er bij voorbaat van uitgaan dat de combinatie zorg en meisjes geen probleem vormt en de combinatie zorg en jongens wel. Bovendien zouden we zo een tegenstelling tussen jongens en meisjes creëren die misschien niet bestaat: onderzocht moet worden of andere variabelen dan sekse, zoals opleiding, thuissituatie enzovoort, geen grotere rol spelen bij het ontstaan van opvattingen over zorg. Ten vierde definiëren we, in navolging van de definitie die in het kader van het Jaar van het Gezin gebruikt is, 'gezin' als volgt: elke huishouding waarin kleine kinderen of jongeren verzorgd en opgevoed worden. Om de associatie gezin = biologische ouders met kind(eren) te vermijden, hanteerden we de begrippen thuissituatie en verzorg(st)er(s).

Hoewel we wilden weten of het behoren tot een bepaalde etnische groep van belang was voor de beelden die jongeren hebben van zorg, wilden we niet vragen waar de (ouders van) de geënquêteerde kinderen zijn geboren, om stereotypering te voorkomen (Lutz 1994).² We hebben daarom alleen gevraagd tot welke bevolkingsgroep de leerlingen zichzelf rekenden. (Dit had echter tot gevolg dat we de variabele 'bevolkingsgroep' niet meer konden gebruiken omdat de meeste jongeren zich tot de Nederlandse bevolkingsgroep rekenen.)

Als *vraagstelling* hebben we geformuleerd: welke uit kennis, waardering en praktijk opgebouwde beelden bestaan onder eerste- en tweedejaars leerlingen van het middelbaar onderwijs ten aanzien van het geven en ontvangen van zorg wat betreft zorgen voor jezelf, voor de omgeving en voor de wereld? In welke mate heeft het vak verzorging invloed op deze kennis, waardering en praktijk? Als variabelen die van invloed kunnen zijn op deze beelden hebben we gekozen voor: sekse, opleiding, thuissituatie (degenen met wie de jongere het grootste gedeelte van de tijd samenwoont en hoe binnen die situatie de zorgtaken zijn verdeeld), bevolkingsgroep, woonomgeving (Randstad en niet-Randstad), vak verzorging (gehad of niet), schooljaar (eerste- of tweedejaars). Voor de selectie van de scholen die we in ons onderzoek wilden betrekken hebben we gebruik gemaakt van de zeven lerarenopleidingen die, verspreid over heel Nederland,

2. Lutz wijst erop dat juist de nadrukkelijke aanwezigheid van afkomst en herkomst wellicht tot gevolg heeft dat geen andere groep in de samenleving zo intens bezig is met haar verleden dan migranten.

bijscholingscursussen verzorging voor docenten geven. Via de hierdoor toegezegde medewerking van de docenten hebben we bijna 3000 enquête-formulieren verstuurd, waarvan we ruim 90% hebben teruggekregen.³ Deze respons betrof 90 klassen, verdeeld over alle schooltypes en verspreid over heel Nederland. Uit deze 90 klassen hebben we willekeurig twee jongens en twee meisjes geselecteerd. De steekproef omvatte dus in totaal 360 leerlingen.

Verwarring

Een van de opvallendste onderzoeksresultaten is wel dat sekse verreweg de belangrijkste variabele blijkt te zijn. Anders dan in ander onderzoek soms wordt geconcludeerd,⁴ is sekse veel meer bepalend voor de kennis, waardering en praktijk van zorg dan de aard van de opleiding, de thuissituatie, of ze wel of niet in de Randstad wonen, of ze het vak verzorging hebben gehad en in welk schooljaar ze zitten.

Significant meer meisjes dan jongens⁵ weten een groter aantal zorgeigenschappen op te noemen, ruimen uit eigen beweging hun kamer op, helpen in het huishouden en doen klusjes in en om het huis, gaan praten met hun vriend(inn)en als ze boos of verdrietig zijn, hebben wel eens iemand verzorgd die ziek was, komen op voor iemand die gepest wordt, willen helpen als iemand in hun omgeving verslaafd is aan drugs of gokken, zeggen dat zijzelf later de verzorging van hun kinderen op zich zullen nemen, willen zowel financiële als voedsel- en medische hulp geven aan mensen in de Derde Wereld en hebben actie gevoerd voor een goed doel. Op de vraag welke zorgtaken ze belangrijk vinden, hebben significant meer meisjes dan jongens geantwoord: kinderen verzorgen, het huishouden regelen, anderen steunen en vrijwilligerswerk doen. Significantly meer jongens dan meisjes daarentegen weten een groter aantal AIDS-preventiemethoden te noemen, weten dat het vliegtuig het meest milieuvervuilende vervoermiddel is, lezen de krant en vinden dat verdriet of boosheid vanzelf, zonder er met anderen over te praten, wel over gaat.

Deze verschillen tussen jongens en meisjes lijken in eerste instantie zeer stereotiep. Toch is dat volgens ons niet het hele verhaal. Bijna alle meisjes zeggen later buitenshuis te willen werken. Wel houden zij meer dan jongens rekening met een combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken. Bijna de helft van de meisjes kiest voor betaald werk voor halve dagen, tegenover 10% van de jongens. Daarnaast wordt vrijwilligerswerk bijna uitsluitend alleen door meisjes

3. 34 docenten, les gevend aan 94 klassen, zegden hun medewerking toe. Uitgaande van 30 leerlingen per klas hebben we 94 x 30 enquêteformulieren verstuurd.

4. Volgens Baud en eveneens volgens Kooijman en Van Thiel is de sociale klasse meer bepalend voor allerlei sekse-opvattingen dan de sekse. Zie hiervoor Wiebes 1991, p. 13.

5. Om het significante verband tussen de gekruiste variabelen te berekenen hebben we de chi-kwadraattest van 5% van Pearson gebruikt.

genoemd als belangrijke zorgtaak en tonen meisjes zich meer betrokken bij het milieu en de Derde-Wereldproblematiek. Je zou kunnen concluderen dat meisjes al redelijk goed voldoen aan het multidimensionale toekomstperspectief waar de overheid sinds 1992 naar zegt te streven.

Jongens blijken in verwarring te verkeren over hun toekomstperspectief. Enerzijds zegt driekwart van de jongens later evenveel voor de kinderen te willen zorgen als hun partner (naast de kwart die dit aan hun partner wil overlaten) en geeft driekwart aan halve dagen in het huishouden te willen gaan werken. Veel genoemde redenen op de open vraag waarom ze dat willen gaan doen zijn: 'het huis moet schoon'; 'het is eerlijker tegenover mijn partner'; 'samen schoonmaken gaat sneller'. Opmerkelijk is dat er geen verschil bestaat tussen de tijd die jongens en die meisjes later aan het huishouden zeggen te willen besteden. Ook 75% van de jongens geeft aan later halve dagen in het huishouden te gaan werken.

Anderzijds zegt 85% van de jongens later hele dagen buitenshuis te willen gaan werken. Hoe jongens dit allemaal willen combineren blijft onduidelijk. Bij het doorvragen hierover in de interviews⁶ komen ze hierover dan ook in het nauw. Alle jongens vinden het ideaal als beide partners 'natuurlijk evenveel werken' en dat vrouwen en mannen beiden een eigen inkomen hebben, maar 'eigenlijk werk ik liever hele dagen en mijn vrouw vier uur, want anders wordt het zo'n troep' (Kishen uit Zaandam), of 'Als zij nou een goede baan heeft en ik minder, dan zou ik haar laten voorgaan, maar als ik meer zou verdienen of als het gelijk op zou gaan, zou ik het wel eerlijk vinden als we alletwee parttime zouden werken. (...) Huishoudelijk werk is weinig afwisselend, als werkende man maak je toch veel meer mee' (Mathijs uit Breda). Branislav uit Amsterdam vertelt dat hij kinderen wil, maar beseft 'dat je je dan niet op je carrière kunt storten, anders krijg je van die kinderen die hun vader nooit zien'. Hij stelt zich voor dat zijn vrouw en hij om de beurt werken. Tim uit Holten zegt later met zijn vrouw allebei evenveel voor de kinderen te gaan zorgen, maar het huishouden lijkt hem wel vervelend. 'Met het huishouden zit je een beetje alleen en zo, moet je elke dag stofzuigen, terwijl het met je collega's en zo altijd leuk is, je hebt altijd gezelschap.'

Jongens erkennen, zo blijkt, en de noodzaak en de eenzaamheid van huishoudelijk werk. Hoewel ze deze arbeid liever aan hun partner overlaten, vinden ze tegelijkertijd dat ze dat niet kunnen maken en willen ze betrokken zijn bij hun kinderen. Er kan, zo blijkt uit ons onderzoek, dan ook niet meer geconcludeerd worden dat voor jongens de toekomst bijna synoniem is aan betaald werk.⁷ Jongens zitten meer in hun maag met hun latere zorgtaken dan tot voor kort is aangenomen.

6. Van de ruim honderd geënquêteerde jongens zijn er a-select zes geïnterviewd om meer materiaal te krijgen voor de tentoonstelling.

7. Dit was een van de conclusies van het *Nationaal Scholierenonderzoek 1992*.

Kan uit het bovenstaande geconcludeerd worden dat betaald werken een vorm van zorgen is? Hanne Groenendijk wijst erop, dat méér betaalde arbeid in de praktijk niet minder zorg impliceert (Groenendijk 1994, p. 528, en Poldervaart 1995, p. 15). Groenendijk pleit ervoor om de betekenis van geld als middel om in zorg te voorzien niet te verduisteren, zoals vaak in studies naar betaalde arbeid en onbetaalde zorg gebeurt: 'Geld is minstens ook een middel om op een bepaalde manier in de materiële en immateriële zorg voor jezelf en eventuele kinderen te voorzien.' Want buitenshuis werkende moeders met jonge kinderen kunnen evenals minder buitenshuis werkende moeders veel belang hechten aan het maken van een 'thuis', maar daarvoor juist marktgoederen en -diensten willen inzetten (Groenendijk 1994, p. 531).

Eenzijds ben ik het met Groenendijk eens: werk en zorg sluiten elkaar niet uit, niet alleen vanwege de reden die zij noemt, maar ook omdat veel betaalde arbeid, bijvoorbeeld in de dienstverlening, al een zorgende instelling vereist, of omdat werkgevers een zorgende instelling tonen (zoals bijvoorbeeld Philips die vroeger voor zijn fabrieksmeisjes zorgde). Anderzijds wordt Groenendijks gerichtheid op de intenties van buitenshuis werkende moeders met jonge kinderen problematisch als je de intenties van mannen/vaders in ogenschouw neemt: zij willen toch ook geld verdienen om hun kinderen te (laten) verzorgen? Is zorgen voor het gezinsinkomen ook zorgarbeid? Volgens Tronto, een van de belangrijkste hedendaagse zorgtheoretici, is dat niet zonder meer het geval: geld verdienen voor het gezin vormt slechts één component van zorg en is daarom op zich niet als zorgactiviteit te beschouwen (Tronto 1993, pp. 104-105).

Groenendijk daarentegen ziet zorg voor het gezinsinkomen wel als zorgarbeid, mits daarmee de intentie bestaat om een 'thuis' te maken. De jongeren uit ons onderzoek stemmen daarmee in. Gevraagd naar welke zorgtaken zij belangrijk vinden, noemden zowel jongens als meisjes als eerste: gezond leven, met geld kunnen omgaan en een betaalde baan hebben. Bestaat echter het verwarrende toekomstperspectief van jongens er nu juist niet uit dat zij zich nu wel (verplicht) betrokken voelen bij huishoudelijke arbeid en kinderopvoeding, maar ook bij het verdienen van geld? Als, zoals Annemieke van Drenth onlangs formuleerde, het enige verschil tussen arbeid en zorg is dat bij zorg sprake is van een specifieke betrokkenheid of een specifiek engagement (Van Drenth 1995), dan kan men uit ons onderzoek concluderen dat jongens voorzichtig zijn begonnen de betekenis van arbeid te verruimen.

Tenslotte wil ik nog enige opmerkingen maken over het belang van het vak verzorging. Het lijkt erop dat in vrouwenstudieskringen nogal snel minachtend gedaan wordt over zaken die toch min of meer als feministische verworvenheden gezien kunnen worden, zoals vrouwengeschiedenis als eindexamen-vak, of verzorging als verplicht vak in de basisvorming. Dit laat natuurlijk onverlet dat er veel kritiek op de inhoud van deze vakken mogelijk is. Zo is het een probleem bij het vak verzorging dat er teveel onderwerpen aan bod komen: persoonlijke verzorging, consumentengedrag, voeding, arbeid en zorg, wonen,

gezondheid, omgaan met verschillen, seksualiteit, kleding en tijdsbesteding (Van der Kaaij e.a. 1993).

Een van de doelstellingen van het vak verzorging is om de leerlingen te laten nadenken over hun toekomstperspectief (Rensink 1993, p. 17). Uit ons onderzoek blijkt dat het vak verzorging een positieve invloed heeft op de waardering en de praktijk van zorg. Gezien het ook door de overheid gewenste drieledige toekomstperspectief van jongeren en de verwarring hierover bij jongens, kan mijns inziens het vak verzorging een belangrijke rol spelen bij de discussies over de betekenisgeving van arbeid. En dat is heel wat meer dan een gebakken eitje.

Literatuur

- Claassen, P.B.M., *Eindrapport. Naar een empirische definitie van sociaal-culturele zelfstandigheid*. Leiden 1994.
- Drenth, Annemieke van, 'Hoezo Vrouwenwerk? Over complexe betekenissen van arbeid en zorg'. Lezing op het symposium *Twintig jaar na dato...*, Nijmegen, 10 maart 1995.
- Groenendijk, Hanne, 'Werken is zorgen: een tegenstelling voorbij', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 60, 15 (1994), nr. 4, pp. 525-532.
- Kaaij, Henk van der, Brigitte Kuit en Hettie Rensink, *Kontakt. Verzorging voor de basisvorming*. Groningen 1993.
- Lutz, Helma, 'Migrantenidentiteit – de retrospectie als toekomstperspectief', *Krisis. Tijdschrift voor filosofie* 54, (maart 1994), pp. 31-39.
- Meisjes en sociaal-culturele zelfstandigheid. Advies over de voortgang van het meisjesbeleid*. Raad voor het Jeugdbeleid, Amsterdam 1991.
- Poldervaart, Saskia, *Take Care. Jongeren over zorg*. M.m.v. Esther de Graaff, Erwin Odendaal, Nadine van der Sluis en Yvonne Wijten. Nijmegen (Vita) 1995.
- Rameckers, Frank (red.), *Bouwstenen voor de basisvorming. Leerplan verzorging*. Instituut voor Leerplanontwikkeling SLO, 1993.
- Rensink, Hettie, 'Docent verzorging als "kartrekker"', *Katern Vrouwenkontakt* (dec. 1993), nr. 5.
- Tronto, Joan C., *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York/Londen (Routledge) 1993.
- Wiebes, P.E., *Samen werken, samen zorgen. Literatuurstudie naar de zorgzelfstandigheid van jongens*. Ministerie van WVC, Den Haag 1991.

Recensies

Annelies Knoppers

Little big men. Body building and gender construction

Alan Klein

Albany, NY (State University of New York Press) 1993

326 blz., f 40,50

De laatste jaren wordt steeds vaker gebruik gemaakt van feministische analyses van de ervaringen van vrouwen in sport om de ervaringen van mannen in sport te bekijken. Zulke analyses laten zien dat de macht van mannen in de Amerikaanse maatschappij gereproduceerd wordt door sport. In de VS fungeert sport als een instrument en symbool van hegemonische mannelijkheid. Het mannelijke lichaam wordt gedefinieerd als superieur. Niet alleen omdat er een penis aan zit, maar ook omdat zo'n lichaam spierbundels heeft. Al ligt de macht in de VS niet in de handen van sporters, het taalgebruik van degenen die macht uitoefenen is gevormd door hun eigen geschiedenis als deelnemer aan en toeschouwer van sport. Mannelijkheid wordt gedefinieerd door het afwijzen van alles wat met vrouwelijkheid en het vrouwelijk lichaam te maken heeft, inclusief homoseksualiteit. Het vergroten van het lichaam is een strategie om mannelijkheid uit te stralen. Wees sterk en niet vrouwelijk of homo, is het motto voor Amerikaanse mannen.¹

Het wekt dan ook geen verbazing dat 85 miljoen Amerikanen gewichten gebruiken om hun lichaam te versterken. Een klein percentage van hen doet mee aan wedstrijden in bodybuilding. Alan Klein onderzocht de sociale en psychologische tegenstellingen in het wedstrijd-bodybuilding, waaraan voornamelijk mannen meedoen. Hij gebruikte een etnografische benadering en bezocht van 1979 tot 1985 vier bodybuildingcentra in het zuiden van Californië, het middelpunt van bodybuilding in de

VS. Hij hield 55 formele en 120 informele interviews en trainde met degenen die bezig waren om zich voor te bereiden op een wedstrijd. Tweederde van zijn informanten waren mannen tussen de 21 en 33 jaar oud, die grotendeels laag opgeleid waren. Deze mannen staan in zijn onderzoek centraal.

Het boek bestaat uit twee delen. In deel I neemt Klein de lezer mee naar de trainingszalen en beschrijft hij de geschiedenis van bodybuilding en de subcultuur van (wedstrijd-)bodybuilders. Hij geeft ook een overzicht van de economische en politieke ondersteuning die wedstrijd-bodybuilding ten deel valt. Klein karakteriseert deze ondersteuning als hiërarchisch en piramidaal. Aan de top van de piramide bevinden zich enkele geldschieters en eigenaren van de centra. Zij bepalen de normen voor wedstrijden, zij financieren tijdschriften, bodybuildingcentra, wedstrijden en sommige bodybuilders. Klein beschrijft hun relatie met wedstrijd-bodybuilders als feodaal. De bodybuilders bevinden zich aan de basis van de piramide. Hun onderlinge relatie is bepaald door materiële motieven; ze zijn elkaars concurrenten wat betreft de prijzen die ze voor wedstrijden krijgen en in het gevecht om de financiële ondersteuning van de geldschieters en eigenaren.

In deel II analyseert Klein de wereld van bodybuilding en laat hij zien dat die wereld bol staat van de tegenstellingen tussen het publieke imago en het gedrag van bodybuilders. De sponsors van wedstrijden en eigenaren van bodybuildingcentra proberen respect voor bodybuilding te bevorderen door in te haken op de populariteit van de fitnessbeweging; in hun publikaties wordt bodybuilding omschreven als iets dat gezondheid, onverschrokken individualisme (rugged individualism) en heteroseksualiteit bevordert en versterkt. Klein laat zien dat de praktijk anders is. Gezond is bodybuilding in elk geval niet. Zowel amateurs als professionele bodybuilders doen veel dingen die ongezond zijn. Om hun vetpercentage zo laag mogelijk te houden houden ze zich strikt aan diëten met een hoog eiwit- en een laag vetgehalte. Ze gebruiken hormonen om de spieren te vergroten. Voor een wedstrijd drinken ze weinig of niets omdat ze er anders door het gebruik van hormonen te opgezet uitzien. Tij-

dens een wedstrijd zijn ze dichterbij de dood dan bij het leven. Na een wedstrijd eten sommigen zo veel dat ze in één avond 7 kilo aankomen! Het gezonde beeld van bodybuilders is dus niet in overeenstemming met de praktijk. Ook het onverschrokken individualisme valt in de praktijk tegen. In werkelijkheid zijn bodybuilders afhankelijk van mentoren, geldschietters en trainingpartners en gebonden aan een dagelijkse routine van trainen, slapen, eten, en geld verdienen om te kunnen trainen. Elke hap wordt geanalyseerd en elke calorie geteld. Omdat niets hun routine mag verstoren zijn hun sociale contacten zeer beperkt.

Van de bevordering van heteroseksualiteit komt tenslotte ook weinig terecht. In de Verenigde Staten wordt het beeld van hegemonische mannelijkheid bevestigd door sport; gespierde lichamen die eruitzien of ze geweld kunnen plegen worden geassocieerd met mannelijkheid. Mannelijke sporters mogen zich gedragen op een wijze die andere mannen niet is toegestaan, omdat sporters de hoogste vorm van mannelijkheid belichamen. Ze mogen elkaar aanraken en intense emoties uiten. Toeschouwers kunnen deze krachtige mannelijke lichamen bewonderen. Sport heeft dus duidelijke homo-erotische elementen. Klein suggereert dat het sportgeweld in Amerika een belangrijke dekmantel is voor het ontkennen van de homo-erotische elementen van mannelijke sport. Sterk gespierde mannen worden als 'echte' (hetero-)mannen beschouwd. Omdat hun lichamen zo gespierd en groot zijn, zijn bodybuilders intimiderend, maar tegelijk wekken ze een homoseksuele associatie omdat ze halfnaakt poseren, omdat ze hun lichaamshaar verwijderen en omdat het in de wedstrijden niet om prestatie of geweld gaat zoals bij andere sporten. De omvang van hun lichaam draagt bij aan de constructie van het ideale beeld van wat mannelijkheid is, maar de manier waarop het lichaam vertoond wordt straalt iets anders uit.

Ook de methoden die mannelijke bodybuilders gebruiken om hun financiële tekorten aan te vullen staan ver af van hun heteroseksuele publieke imago. Ze verdienen geld als deurwaarder, uitsmijter en lijfwacht en vooral met *hustling* (betaalde seks met een homo). Dit houdt in het aanbieden van orale seks, het maken en verkopen van *beefcake*-foto's

(mannelijke pinups), en uit taarten springen op evenementen van homo's. Deze bodybuilders zien zichzelf als heteroseksueel en definiëren *hustling* als een noodzakelijke en tijdelijke economische strategie. Het is nu eenmaal zo dat meer homo's dan hetero-vrouwen op gespierde mannen afkomen en dat bij homo's geld te verdienen is. Het is dan ook ironisch dat ook homo's aan bodybuilding doen. Volgens Klein doen zij dit om als echte mannen beschouwd te worden (in vergelijking tot vrouwen). Het is duidelijk dat de tegenstellingen tussen het heersende beeld van bodybuilders en de werkelijkheid waarin zij leven, groot zijn. De bodybuilder is tegelijk meester en slaaf van zijn lichaam (p. 260).

Naast deze sociaal-culturele analyse presenteert Klein een psychoanalytische analyse van de mannelijke bodybuilders en een beknopte sociaal-culturele analyse van vrouwelijke bodybuilders. De laatste twee analyses voegen aan het boek niet veel toe. Klein besteedt een hoofdstuk aan vrouwelijke bodybuilders en vooral aan de tegenstrijdige criteria die in wedstrijden gebruikt worden om hen te beoordelen: zij moeten zowel 'vrouwelijk' als gespierd zijn. Klein besteedt weinig aandacht aan verschillen tussen de betekenis van gespierde vrouwelijke en mannelijke lichamen voor de constructie van gender en andere sociale relaties. Er bestaat bijvoorbeeld een gezegde dat 'the stronger women get, the more men love football' (hoe sterker vrouwen worden, des te meer houden mannen van voetbal). Ook Kleins poging tot een psychoanalytische interpretatie van de manier waarop de motivatie van deze mannen ontstaat is weinig geslaagd. Hij raadpleegt niet de bodybuilders zelf maar alleen (vaak verouderde) literatuur.

Ondanks de tekortkomingen van deze twee analyses, geeft Klein een helder beeld van de tegenstellingen die zich voordoen in wedstrijd-bodybuilding, en die zich daardoor in de constructie van mannelijkheid manifesteren. Wedstrijd-bodybuilding in de VS construeert een hegemonische mannelijkheid die aan de ene kant bewonderd wordt, maar die tegelijk associaties oproept met homoseksualiteit die men juist niet wil zien.

Noot

1. Michael Messner, *Power at play. Sports and the problem of masculinity*. Boston (Beacon Press) 1992; Michael Messner en Don Sabo (red.), *Sport, men, and the gender order*. Champaign, Ill. (Human Kinetics) 1990.

Lilian Halsema

Doing 'women's work'. Men in nontraditional occupations

Christine L. Williams (red.)

Newbury Park/Londen/New Delhi

(Sage) 1993

208 blz., f 49,50

'Ik werd geïnterviewd in een televisiedocumentaire over veranderingen in mannenrollen. Een van de geïnterviewde mannen was een verpleger, wiens moeder een beetje gegeneerd was over het beroep van haar zoon. Wanneer haar werd gevraagd hoe haar zoon zijn brood verdiende antwoordde ze in één adem: "Mijn zoon is verpleger en hij is geen homo."

Vrouwen worden 'gezocht voor mannenwerk' of kloppen liever 'beton dan slagroom'. Vrouwen worden dus gestimuleerd om 'mannelijk' werk te verrichten. Deze feministische strategie is niet zo verbazingwekkend, meent Williams, omdat de scheiding tussen vrouwen- en mannenberoepen een probleem is voor werkende vrouwen. 'Vrouwelijk' werk wordt lager beloond en kent minder status en autonomie dan 'mannelijk' werk, hetgeen door de sekse-segregatie in beroepen versterkt of mogelijk veroorzaakt wordt. Williams heeft echter ook bezwaren tegen beleid gericht op de toename van vrouwen in mannenwerk. Zij vindt het een nogal eenzijdige strategie en pleit ervoor sekse-segregatie als twee-richtingsstraat te beschouwen. Mannen blijken, nog minder dan vrouwen, te willen werken in functies die niet overeenstemmen met hun sekse. Daarom is het net zo belangrijk om te weten waardoor mannen nauwelijks vrouwenwerk verrichten, als omgekeerd. Deze aanpak zou kunnen voorkomen dat mannenwerk

wordt beschouwd als de norm voor een succesvolle carrière.

Tegen deze achtergrond heeft Williams een bundel met artikelen samengesteld, waarin ervaringen van mannen centraal staan. Williams beschrijft het onderscheid tussen vrouwen- en mannenwerk vooral vanuit het verschil in beloning tussen beide werksoorten. Haar definitie van vrouwen- en mannenwerk is dus niet de cijfermatige sekse-verdeling over werksoorten, maar de waarde die toegekend wordt aan werk en functies. Beroepen zijn niet sekseneutraal, maar juist ontwikkeld voor vrouwen of mannen vanuit aannames over vrouwelijkheid en mannelijkheid en de maatschappelijke ordening. Het gevolg hiervan is dat mannen die vrouwenwerk verrichten telkens weer hun mannelijkheid moeten bewijzen. Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor vrouwen die in mannenberoepen werken. Het verschil is, volgens Williams, dat er een maatschappelijke voorkeur voor mannen en mannelijkheid bestaat, waardoor het benadrukken van vrouwelijkheid slechts beperkte voordelen heeft. Deze maatschappelijke voorkeur komt onder meer tot uiting in de beloning van het werk. Mannen verdienen meer dan vrouwen als beiden vrouwenwerk verrichten, maar mannen die vrouwenwerk doen verdienen minder dan mannen die mannenwerk doen.

Het interessante aan de uitwerking van Williams van deze (inmiddels bekende) analyse van sekse-segregatie is dat ze niet zozeer de uitsluiting van vrouwen uit mannenwerk, maar de beperkte interesse van mannen voor 'vrouwelijk' werk centraal stelt in de bundel. Ik meen dat deze invalshoek de kern aangeeft van vraagstukken inzake sekse-segregatie op de arbeidsmarkt. Immers, zoals Williams ook concludeert in haar inleiding, de sekse-ongelijkheid binnen het werk zal blijven bestaan, zolang de culturele onderwaardering van vrouwen en hun werk niet aangepakt wordt.

De inleiding van Williams was voldoende om mijn interesse voor deze bundel te wekken. Helaas voldeed het eerste deel van het boek niet geheel aan de verwachtingen. Harriet Bradley levert in het eerste artikel wel een interessante bijdrage. Ze wijst op een drietal vormen van toetreding van mannen in vrouwenwerk: overname, invasie en infiltratie.

Als voorbeelden noemt ze de overname van het bakkersberoep, de invasie van mannelijke verloskundigen in de VS en de infiltratie van mannen in de verpleging. Bradley meent dat de drie vormen van toetreding zijn te beschouwen als fasen in een continuüm van 'vermannelijking' van een functie of beroep. Dit betekent niet dat infiltratie altijd leidt tot invasie of dat invasie van mannen in een beroep telkens leidt tot overname. De toe- of afname van het aantal mannen in vrouwenberoepen hangt samen met economische factoren als loopbaanperspectieven en met (zelf)beelden van mannelijkheid. Daarnaast kunnen technologische veranderingen een belangrijke invloed hebben op de sekse van het werk.

In artikel twee tot en met zes wordt met uitgebreid empirisch materiaal de sociale, economische en culturele context geschetst van de minimale belangstelling van mannen voor het verrichten van vrouwenwerk. In deze artikelen wordt onder meer aangetoond dat mannen snel promoveren naar 'mannelijk' werk en zodoende maar voor korte tijd een vrouwenberoep uitoefenen. Helaas voegen deze artikelen weinig toe aan het inzicht in de manier waarop de onderwaardering van vrouwenwerk tot stand komt. Er wordt slechts aangetoond dat er verschillende redenen zijn voor de beperkte en kort durende intrede van mannen in vrouwenwerk. Interessanter vond ik de laatste vier artikelen. Dit zijn case-studies over onderwijzers op basisscholen, mannelijke secretaresses, 'mantelzorgers' (mannen die zorgen voor familieleden) en striptease-dansers. De auteurs van deze artikelen trachten een antwoord te geven op de vraag hoe de sekse van werk ge(re)produceerd wordt.

Jim Allan beschrijft de tegenstrijdige eisen die aan mannelijke onderwijzers op basisscholen worden gesteld. Mannelijkheid is een ongeschreven, maar cruciaal element in functiebeschrijvingen van onderwijzers. Vanwege het belang dat gehecht wordt aan mannelijke identificatie-figuren en omdat er zo weinig mannelijke onderwijzers zijn, krijgen mannen een voorkeursbehandeling in selectieprocedures. Tegelijkertijd worden mannelijke onderwijzers als vrouwelijk gezien, terwijl ze zich niet te vrouwelijk mogen gedragen, omdat ze dan de kans lopen voor verwijfd door te gaan. Allen

pleit voor een analyse van de impliciete rol van sekse in organisatieculturen, om inzicht te krijgen in de organisatie van scholen en het leven van de mensen die daar werken.

Rosemary Pringle licht in haar boeiende artikel (een uitwerking van haar boek *Secretaries talk*) toe waarom het zo moeilijk is om mannelijke secretaresses te vinden.¹ Ze benadrukt dat het bij de vraag wat een secretaresse is, niet voldoende is te beschrijven wat een secretaresse doet. Want, beweert Pringle, als de functie beschreven zou worden aan de hand van de taken en werkzaamheden van secretaresses, dan zouden er vele mannelijke secretaresses zijn. Secretaresses worden eerst als vrouwen gedefinieerd, vervolgens in familie- en seksuele termen. Dit betekent dat mannelijke secretaresses nauwelijks lijken te bestaan, zij worden management assistent of secretariaatsmedewerker genoemd. Vrouwen en mannen kunnen dus dezelfde taken verrichten, maar toch verschillende beroepen hebben. Hoe dit tot stand kan komen blijkt uit interviews met mannen die secretaresse-werk verrichten. Mannelijke secretaresses herdefiniëren hun werk door te benadrukken hoezeer hun werk verschillend is van dat van secretaresses (terwijl het om hetzelfde werk gaat). Vandaar dat volgens Pringle het gevaar van een toename van het aantal mannelijke secretaresses erin bestaat dat mannen de beter betaalde, meer prestigieuze banen gaan bezetten. Het is nodig de geseksualiseerde betekenis van 'secretaresse' te veranderen, niet slechts door een naamswijziging, maar ook op het niveau van de betekenissen die aan het beroep worden gegeven. Helaas geeft Pringle niet aan hoe dat zou moeten.

Jeffrey Applegate en Lenard Kaye hebben onderzoek gedaan naar mannen die zorgen voor familieleden, 'mantelzorgers'. Interessant in dit artikel is dat uit interviews blijkt dat mannen die hun vrouw of moeder verzorgen, vasthouden aan stereotiepe betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Mannen geven aan minder goed te zijn in de dagelijkse verzorging en minder gevoelig te zijn dan vrouwen, ze vertellen dat verzorgen 'natuurlijker' is voor vrouwen. Tegelijkertijd blijkt uit hun gedrag en uit de reacties van diegenen die ze verzorgen, dat zij goed in staat zijn om hun familieleden te verzorgen.

Richard Tewksbury beschrijft de resultaten van een onderzoek naar mannelijke striptease-dansers (in homo-bars). Hij wijst erop dat de dansers deze traditionele vrouwenrol herstructureren. Elementen van mannelijkheid als succes, bewondering en respect worden in de 'rol' opgenomen. Dat doen ze door zich bijvoorbeeld als zakenman of bodybuilder te presenteren, maar ook door in de relatie met het publiek afstand en controle over hun eigen lichaam te bewaren. Zodoende kunnen de dansers zichzelf mannelijk en dominant blijven voelen. Mannelijke secretaresses en striptease-dansers blijven dus hun (vrouwen)beroep te kunnen herdefiniëren in meer economische dan seksuele termen. Op deze wijze behouden zij hun mannelijke identiteit en privileges in een vrouwenberoep.

De conclusie van Williams dat vrouwenwerk opgewaardeerd moet worden blijkt duidelijk uit de artikelen, maar op welke wijze dit zou moeten gebeuren wordt niet duidelijk. In ieder geval is de toename van het aantal mannen in vrouwenberoepen op de lange termijn geen oplossing. Uit de case-studies kunnen wel aanwijzingen voor interessante onderzoekslijnen afgeleid worden. Daarin wordt immers de vraag opgeworpen hoe de waarde en de betekenissen van arbeid in samenhang met sekse en de praktijken en processen in arbeidsorganisaties een rol spelen in de (re)constructie van ongelijkheidsverhoudingen. Hieruit zijn wellicht strategieën af te leiden voor verandering in betekenis-systemen en daarmee van de sekse van werk.

Noot

1. Rosemary Pringle, *Secretaries talk*. Londen (Verso) 1988.

Yasco Horsman
The inward gaze. Masculinity and subjectivity in modern culture
 Peter Middleton
 Londen/New York (Routledge) 1994
 250 blz., f 45,-

In *The inward gaze* bespreekt Peter Middleton de problematische relatie tussen mannelijkheid en introspectie in een aantal twintigste-eeuwse cultuurringen en theoretische stromingen. Volgens Middleton hebben mannen altijd geweigerd om de blik naar binnen te richten en na te denken over de eigen mannelijkheid. 'Mannelijkheid' krijgt in onze cultuur namelijk meestal de betekenis van 'universaliteit', de norm waar vrouwelijkheid de uitzondering bij is, niet iets met een eigen inhoud. Hij sluit zich in dit verband volkomen aan bij M. Kimmel: 'Als ik in de spiegel kijk... zie ik een mens – een blanke uit de middenklasse –, sekse is onzichtbaar voor me, want daar ben ik in de bevoorrechte positie. Ik ben de norm. Ik geloof dat de meeste mannen niet weten dat ze een sekse hebben.' (p. 11)

Middleton is op zoek naar een 'emancipatoir mannelijk vertoog' (p. 3), waarin nieuwe, minder hegemonistische vormen van mannelijkheid ontwikkeld kunnen worden. Het blijft onduidelijk wat Middleton onder deze nieuwe vormen van mannelijkheid verstaat, maar het erkennen van de eigen emoties en 'zwakke' kanten speelt er een sleutelrol in. Om dit te bewerkstelligen moeten mannen allereerst meer rekenschap van zichzelf en hun eigen mannelijkheid afleggen, want tot nu toe hebben mannen steeds vermeden om hun eigen mannelijkheid als object van onderzoek aan te grijpen. Middleton wil daarom in dit boek het gevoel van 'mannelijkheid' doorgronden. Hij geeft te kennen dat hij met dit project aan wil sluiten bij wat hij noemt *the men's movement*. Deze mannenbeweging wordt in het boek beschreven als een 'gedecentraliseerd, heterogeen netwerk van tijdschriften, kleine *consciousness raising*-groepen, homo-organisaties en verbanden met een psychotherapeutische achtergrond' (p. 119). Ondanks deze heterogeniteit behandelt Middleton de mannenbeweging

als een homogeen geheel. De gedachte die volgens hem in de mannenbeweging domineert is: mannen moeten veranderen, niet alleen als reactie op het feminisme, maar ook uit eigenbelang (p. 119). De mannenbeweging gaat ervan uit dat niet alleen vrouwen, maar ook mannen te lijden hebben van het huidige gendersysteem. De maatschappij heeft mannen altijd voorgehouden dat ze stabiel en gehard moeten zijn, waardoor zij vervreemd zijn geraakt van hun eigen emoties. Mannen moeten daarom 'getraind' worden in het uiten van hun emoties.

Belangrijke aspecten van deze mannenbeweging zijn de talloze zelfhulptherapieboekjes en mannenpraatgroepen. Middleton is in de jaren tachtig betrokken geweest bij mannenpraatgroepen en mannenworkshops en in zijn voorwoord verklaart hij dat dit voor hem de grote bron van inspiratie was bij het schrijven van dit boek (p. iv). In deze mannenworkshops wordt vooral gezocht naar een 'waar zelf' door een proces van introspectie. Deze ware aard van de man zou in de cultuur onderdrukt zijn, omdat mannen voortdurend gedwongen zijn een mannelijke rol aan te nemen.

Natuurlijk is het begrip 'het ware zelf' door de poststructuralistische theorie behoorlijk onder druk komen te staan. Middleton geeft dan ook aan dat hij in de periode dat hij zowel actief was in de mannenworkshops als op de universiteit voor een probleem kwam te staan. Deze problematische relatie tussen de mannenbeweging en poststructuralistische theorie is de basis van het onderzoek dat Middleton in zijn boek uitvoert. Hij wil deze twee vertogen met elkaar confronteren en de sleutelbegrippen uit de mannenbeweging – 'ervaring', 'emotie' en 'introspectie' – afzetten tegen poststructuralistische theorievorming.

The inward gaze bestaat uit twee delen. In deel twee vergelijkt Middleton de poststructuralistische theorie over mannelijkheid met ideeën van de mannenbeweging. In het eerste gedeelte bespreekt hij mannelijkheid in uiteenlopende culturele produkten: superheldenstrips, modernistische literatuur (Joyce, Yeats en Lawrence) en in de ziektegeschiedenis van Freud die bekend is geworden als 'de rattenman'. In al deze teksten speelt de overgang van jongen tot man een sleutelrol. De teksten geven daarmee een aanwijzing over de manier waarop er

in onze cultuur tegen 'man worden' aangekeken wordt. Ze laten zien wat een 'echte man' allemaal moet leren en wat hij allemaal moet afzweren. Zo leest Middleton Joyce's roman *A portrait of the artist as a young man* als een realistisch verhaal over de stappen die een jongeman moet doen om een echte man te worden. Deze tekst zou laten zien dat het proces van 'een echte man worden' een proces is van harder worden, van een ontkenning van de eigen emotionele kanten. Door de homofobe samenleving worden mannen angstig gemaakt om affectieve banden met andere mannen aan te gaan, en wordt hun geleerd om zich agressief en gewelddadig ten opzichte van andere mannen op te stellen. Middleton ziet ook de ontwikkeling die de rattenman gedurende de psychoanalytische therapie doormaakt als een proces van initiatie in de wereld van echte mannen. Het lezen van superheldenstrips is voor jongetjes een zelfde poging door te dringen in de mannenwereld.

De hoofdstukken uit dit eerste deel kaderen de theoretische discussie in deel twee in. In dat deel beargumenteert Middleton dat poststructuralistische theorie een herhaling is van de culturele neiging van mannen om niet aan introspectie te doen en gevoelens te onderdrukken die hij in het eerste deel constateerde. Hij bespreekt verschillende poststructuralistische theoretische teksten (van onder anderen Derrida, Lacan en Paul de Man) en constateert telkens een onderdrukking van de blik naar binnen. Ook de poststructuralisten zijn volgens Middleton 'supermannen'. Het theoretiseren is als handeling een typische 'mannelijke' bezigheid waarbij de 'vrouwelijke' kanten van de persoonlijkheid, zoals bijvoorbeeld emotionaliteit, onderdrukt worden.

Hoewel Middleton in het gedeelte met de case-studies soms tot aardige observaties komt, heb ik toch moeite met de manier waarop hij de teksten leest. Middleton leest vooral thematisch en heeft daarbij eigenlijk alleen oog voor zijn thema van 'man worden' en gaat nergens gedetailleerd op in. Zijn conclusie is daarbij telkens dezelfde. Zijn analyses reduceren de teksten die hij bespreekt allemaal tot variaties op hetzelfde thema. Dit hangt samen met de status die de culturele teksten in zijn boek hebben. In de inleiding noemt hij ze 'illustra-

tiemateriaal' (p. 10) en zo functioneren ze inderdaad. Hij is slechts geïnteresseerd in de teksten in zoverre ze voorbeelden geven van mannelijkheid als het onderdrukken van emoties en het weigeren van introspectie. Hij heeft nauwelijks oog voor het eigene van de teksten en de manier waarop de teksten afwijken van dit schema. De geanalyseerde teksten zijn hierdoor volledig ondergeschikt aan Middletons *master narrative* over mannelijkheid en worden zo min of meer onzichtbaar gemaakt.

Op een zelfde manier gaat Middleton om met de theoretische teksten die hij in het tweede gedeelte bespreekt. Hij ziet deze teksten weer als illustraties van het verschijnsel dat mannen hun emoties onderdrukken en niet bij zichzelf naar binnen willen kijken. Hij gaat slechts heel oppervlakkig in op de poststructuralistische argumenten. Het poststructuralistische betoog wordt hierdoor volkomen gereduceerd tot een illustratie van hetgeen Middleton wil vertellen. Een werkelijke discussie, volgens de inleiding de doel van dit boek, vindt hierdoor niet plaats. Hij lijkt elke keer meer geestdrift te kunnen opbrengen voor zijn eigen stelling dat poststructuralisme emoties onderdrukt, dan voor een concrete analyse van de theorie die hij bespreekt. Hij overstemt de stemmen waar hij mee in discussie beweert te zijn totaal en heeft geen oog voor de nuances van de betogen die hij bespreekt.

The inward gaze blijft daardoor een beetje onbevredigend. De confrontatie met poststructuralistische ideeën komt niet uit de verf en ook in de tekstanalyses komt Middleton niet verder dan het telkens herhalen van dezelfde punten. Daarnaast heb ik grote problemen met Middletons taalgebruik. Middleton schrijft vaak warrig en geeft nauwelijks zijn eigen positie in een bepaald debat aan. Hierdoor wordt het lastig om hem te bekritisieren. Verder zit het boek vol met *name-* en *term-dropping*, zonder dat dit een functie in de argumentatie heeft. Middleton maakt bijvoorbeeld vaak gebruik van een psychoanalytisch vocabulaire, maar de termen die hij gebruikt krijgen daarbij een volstreekte *common sense*-inhoud. Zo maakt hij bij de verklaring die hij in de inleiding geeft voor de titel van zijn boek een toespeling op de in de feministische filmtheorie ontwikkelde term *male gaze*. Hij noemt Laura Mulvey, de filmtheoretica die de term uit-

vond, in een zinnetje, maar gebruikt de term *gaze* in de rest van zijn studie gewoon als introspectie zonder rekening te houden met de consequenties daarvan in termen van Mulvey's theorie. Op een zelfde manier citeert Middleton bijvoorbeeld een uitspraak van Irigaray zonder verder in te gaan op haar (complexe) argumentatie. Het aanhalen van deze theoretici functioneert slechts retorisch, als om te suggereren dat Middleton op de hoogte is van deze theorieën. Het boek is hierdoor onnodig intimiderend zonder dat het ons verder brengt in een analyse van mannelijkheid.

Ernst van Alphen

Men's silences. Predicaments in masculinity

Jonathan Rutherford

Londen (Routledge) 1992

240 blz., f 40,-

Rutherford ziet de vanaf de jaren zeventig ontwikkelde politiek op het gebied van mannelijkheid als een reactie op het afbrokkelende monopolie van mannen in de cultuur. Toch stelt hij dat het feminisme nauwelijks de macht en privileges van mannen heeft aangetast. De mythen die hun macht tot dan toe legitimeerden zijn echter van hun overtuigingskracht ontdaan. Rutherford beschrijft zichzelf als iemand die in de jaren zestig in de Engelse middenklasse opgroeide en door feminisme, socialisme en de emancipatie van homoseksualiteit stil ging staan bij zijn identiteit als man. Hij werd actief in de Engelse beweging MAS: *Men Against Sexism*.

De mannen die in deze beweging actief waren bleken nog iets met elkaar gemeen te hebben dat hun behoefte aan reflectie over mannelijkheid mede verklaart. Zij blijken allen zonen te zijn uit gezinnen waarin de vader op de achtergrond een weinig effectieve rol speelde. Hun vaders lieten zich niet meer als patriarchen gelden, zonder dat zij echter duidelijk vorm gaven aan een alternatieve mannelijke identiteit. Het waren traditionele vaders waar de fut uit was. Dit had gevolgen voor hun zonen: die hadden geen *role model* aan de hand waar-

van zij hun identiteit konden vormen. Daardoor belandden zij, mede aangezet door het feminisme, in de jaren zeventig en tachtig in mannenpraatgroepen. Dit is de ironie van de generatie passieve vaders: zij waren indirect verantwoordelijk voor het groeiende feministische bewustzijn van hun zonen.

Rutherford probeert de persoonlijke discussies van de MAS-mannenpraatgroepen op het niveau van een wetenschappelijke studie over mannelijke subjectiviteit te brengen. De gespreksonderwerpen en theoretische invloeden die bepalend waren voor deze praatgroepen, passeren de een na de ander de revue. Nadat hij eerst uitvoerig heeft stilgestaan bij de gezinssituatie waaruit deze mannen kwamen, bespreekt hij Chodorovs *The reproduction of mothering* (1978) dat verdieping gaf aan het denken van de MAS-mannen. Chodorovs theorie vormt dan ook een uitdagend alternatief voor de Freudiaanse theorie waarin de geslachtspecifieke subjectiviteit het produkt is van de oedipale fase, met andere woorden, van het optreden van de vader.

Mannelijkheid zou in de vroege kindertijd ontstaan als een ervaring van anders-zijn en gescheidenheid van het moederlichaam. Mannelijkheid wordt synoniem aan angst voor desintegratie die het aangaan van affectieve relaties bemoeilijkt, en aan de ontwikkeling van sterke grenzen van het ego en een neiging tot agressie ter verdediging van die grenzen. Mannelijkheid is met deze gedachten-gang het resultaat van een ambivalente relatie tot de moeder en tot intimiteit. Deze psychische 'bepaaldheid' zou een verklaring zijn voor het individualistische rationalisme van mannen en hun behoefte aan psychologische duidelijkheid die verkregen wordt door anderen te overheersen (pp. 36-37).

Ondanks een aanvankelijk enthousiasme noemt Rutherford Chodorovs theorie uiteindelijk een 'mislukking' (p. 116) omdat het resultaat een algemene statische theorie van mannelijkheid is. Maar ondanks dat oordeel bouwt Rutherford toch op haar werk voort. Bij haar vinden de MAS-mannen een verklaring voor de moeite die zij in de praatgroepen hebben om over gevoelens te praten (de 'stiltes van de man' uit de titel). Daarnaast bevestigt Chodorov de gezinssituatie waaruit de MAS-mannen komen, door de vader als een afwezige of ineffec-

tievezorger voor te stellen. Het moge duidelijk zijn dat in dit boek gevoel (*feeling*) hevig geïdealiseerd wordt en rationaliteit en taal bestreden worden als het teveel waaraan mannen lijden. Wanneer ze van die kwaal genezen, kunnen mannen de stilte doorbreken en hun gevoel bereiken.

Ook al zijn er andere opties, ik vind het legitiem om de totstandkoming van mannelijkheid te onderzoeken binnen het enge kader van de gezinssituatie. Ik vind het echter onbegrijpelijk dat in zo'n onderzoek het idee dat moeders voor gevoel staan en vaders voor taal en rationaliteit als vanzelfsprekend uitgangspunt genomen wordt. Silverman heeft ont-nuchterend gesteld dat de baby juist via de moeder met taal in aanraking komt. Het is (in de klassieke gezinssituatie) de moeder die tijdens het verzorgen van haar baby liedjes zingt en haar baby toespreekt. Wanneer taal in het oorsprongsverhaal per se het domein van één van de ouders moet zijn, ligt het meer voor de hand om taal met de moeder te identificeren. En wanneer ik om mij heen kijk, zijn mannen zeker geen toonbeelden van rationaliteit. Juist nogal wat mannen zie ik 'irrationeel' te werk gaan.

Natuurlijk valt niet te ontkennen dat in de moderne westerse cultuur vrouwen met gevoel en mannen met rationaliteit en taal *geassocieerd* worden. Maar het gaat hier om cultuurspecifieke en ideologisch geladen betekenissen die aan de seksen worden toegekend – meestal door mannen. Het probleem met psychoanalytisch geïnspireerde theorieën à la Rutherford is dat zij deze culturele betekenissen als uitgangspunt nemen voor een universeel oorsprongsverhaal betreffende de vorming van mannelijke dan wel vrouwelijke subjectiviteit. Het gevolg daarvan is dat vrouwen *overal en altijd* gereduceerd worden tot gevoelsmensen die op amore, ongedifferentieerde wijze communiceren, terwijl mannen per definitie gevoelsarm zijn maar toonbeelden van taalbeheersing en rationaliteit. Rationaliteit wordt in onze cultuur bij vrouwen weinig gewaardeerd en maakt hen tot bedreigende wezens, terwijl mannen hun gevoelens veelal reserveren voor bepaalde gelegenheden. Maar daardoor wordt een cultuur-historische situatie getypeerd, niet de vrouw of de man als zodanig.

Zoals gezegd neemt Rutherford Chodorovs theorie als beginpunt voor een eigen theorie over de

vorming van mannelijkheid. Zijn interessante startpunt is Chodorovs idee dat het contact met de moeder in de pre-oedipale fase bepalend is voor de constitutie van mannelijkheid. Vervolgens ontleent Rutherford onderdelen van uiteenlopende theorieën van mensen als Lacan, Winnicott, Klein, Green en Wittgenstein om tot een eigen theorie over mannelijkheid te komen die verklaart dat 'de man' niet kan praten over zijn gevoelens.

De eclectische manier waarop de auteur met bestaande theorieën omgaat, maakt deze onbruikbaar. Wanneer je je een onderdeel van een theorie wilt toeëigenen, zonder je achter de theorie als geheel te stellen, is het raadzaam zeer zorgvuldig te werk te gaan. De betekenis van een onderdeel hangt namelijk af van de functie die het in de hele theorie heeft. Rutherford graait echter om zich heen en komt tot een collage van stukjes psychoanalytische subjectiviteitstheorieën en taal filosofie die elkaar onderling vaak tegenspreken.

Laat ik één voorbeeld geven. Rutherford laat zich mede door Wittgensteins *Tractatus Logico-Philosophicus* inspireren. Diens uitspraak dat we moeten zwijgen over datgene waarover we niet kunnen spreken, speelt een belangrijke rol in Rutherfords behandeling van het mannelijk onvermogen om over gevoelens te praten. Omdat hij echter op een losse uitspraak voortbouwt, en de context waarin die voortkomt negeert, doet hij wel erg weinig recht aan Wittgensteins tekst. Die tekst betreft taal filosofie, en Wittgenstein doet daarin uitspraken over de *referentiële* mogelijkheden en beperkingen van taal. Rutherfords project betreft iets heel anders. Hij heeft het over de onmogelijkheid van een specifieke taalgebruiker, namelijk de mannelijke, om gevoelens te verwoorden. Rutherford heeft de theorieën die hij gebruikt te slecht verteerd, waardoor zijn eigen schets van de totstandkoming van mannelijkheid voor mij uiteindelijk niet te volgen is. Paradoxaal genoeg gaat de kritiek die hij op Chodorov heeft uiteindelijk ook voor zijn werk op. Hij komt met een algemene statische theorie over de constitutie van mannelijkheid, waarin geen plaats is voor etnische, culturele verschillen. Het is een universalistische theorie die toegesneden lijkt te zijn op de specifieke situatie van mannen in de MAS-praatgroepen.

Daarmee wordt ook heteroseksualiteit weer als de norm voor mannelijkheid gesteld. In de weinige woorden die aan mannelijke homoseksuelen worden besteed, worden zij voorgesteld als mannen die vanwege hun 'afwijkende' seksuele objectkeuze al niet meer aan de kwaal van mannelijkheid lijden. Zijn voorstelling van homo-mannen is erg geïdealiseerd. Het uiteindelijke effect is echter dat wanneer er nagedacht gaat worden over mannelijkheid dat per definitie heteroseksualiteit impliceert. Het lijkt me daarom raadzaam om in het vervolg in theorievorming over mannelijkheid uit te gaan van verschillende vormen van mannelijkheid: homo-, hetero- of bi-.

Erik Hagoort

XY. Over de mannelijke identiteit

Elisabeth Badinter

Amsterdam (Contact) 1993

277 blz., f 39,90

The making of anti-sexist men

Harry Christian

Londen/New York (Routledge) 1994

208 blz., f 36,50

Between men and feminism

David Porter (red.)

Londen/New York (Routledge) 1992

186 blz., ± f 40,-

Discovering men. Critical studies on men and masculinities 3

David H.J. Morgan

Londen/New York (Routledge) 1992

231 blz., ± f 38,50

Het aantal onderzoeken naar mannen en naar mannelijkheid neemt gestaag toe. Daarin wordt door bijna iedereen op de crisis gewezen, waarin de mannelijkheid zou verkeren. In enkele publikaties van de laatste jaren komen onderzoekers met eigen verklaringen voor de mannelijkheids crisis, en presenteren zij hun eigen oplossing.

Elisabeth Badinter verdedigt in haar boek *XY*.

Over de mannelijke identiteit de stelling dat niet mannen maar vrouwen het belangrijkste referentiepunt vormen van de mensheid. Zij bouwt haar verhaal op rond het gegeven dat de man uit de schoot van iemand van de andere sekse wordt geboren. Daaraan verbindt zij de conclusie dat mannen de fundamentele behoefte hebben zich af te zetten tegen vrouwen om een mannelijke identiteit te verkrijgen. Daardoor duurt het volgens Badinter langer en is het moeilijker om een man te maken dan een vrouw. Voor de geboorte al zou de mannelijke foetus (met als chromosoomformule XY) moeten strijden om niet aan de vrouwelijke programmering van het basischromosoom X te voldoen. In dezelfde lijn zou de opgroeiende jongen zich eerst van zijn moeder en van de vrouwelijke wereld moeten afscheiden om zich te identificeren met zijn vader en de mannelijke wereld. Mannen ontwikkelen hun identiteit dus in verhouding tot de identiteit van vrouwen. Dat verklaart de crisis in de mannelijkheid. Die crisis is het gevolg van het feit dat vrouwen gedurende de laatste decennia hun eigen identiteit zijn gaan herdefiniëren.

De oplossing van Badinter voor de mannelijkheidscrisis is om de man te verzoenen met de vrouwelijke wereld waaruit hij is voortgekomen. Dat kan gebeuren als de zonen door een nieuw soort vaders worden opgevoed: androgyne vaders, die al naar gelang de situatie hun mannelijkheid en hun oorspronkelijke vrouwelijkheid kunnen inzetten. De scheiding met de moeder en de identificatie met de vader hoeven dan niet zo'n extreem seksueel dualisme tot gevolg te hebben als nu in het patriarchaat het geval is. Het seksueel dualisme zal wel blijven bestaan, maar dan rond subtiële verschillen. Die subtiële verschillen blijven voor mannen gehoorzamen aan het basispatroon zoals Badinter dat schetst: afscheiding van de vrouwelijke wereld, identificatie met de mannelijke wereld en uiteindelijk verzoening.

In het zoeken naar een verklaring voor de mannelijkheidscrisis zegt Badinter niet te willen kiezen voor een eenzijdige essentialistische of constructivistische invalshoek. Toch is haar betoog van a tot z essentialistisch. Aan het feit dat mannen geboren worden uit vrouwen hecht zij essentiële betekenis. Zij verbindt er de voor haar betoog fundamentele

conclusie aan dat mannen zich niet anders kunnen ontwikkelen dan door zich eerst van vrouwen te onderscheiden. Dat vrouwen geboren worden uit de schoot van de eigen sekse noemt zij een voorrecht. Het zou hun de enorme arbeid besparen om zich te onderscheiden en tegenstand te bieden, 'het zware karwei waardoor het lot van de man op onuitwisbare wijze is gekenmerkt' (p. 204). Badinter noemt het lot van de man dan ook een natuurlijk nadeel. Deze gedachte is voor haar zo essentieel, dat zij denkt dat het voor iedereen een logische gedachte is. Dat blijkt, wanneer zij aan het eind van haar boek de lezer(es) probeert te overtuigen van haar visie door de hypothese van het omgekeerde voor te stellen met de voor haar retorische vraag: 'Als vrouwen uit een mannenbuik geboren zouden worden, wat zou dan hun lot zijn?' Kennelijk is het voor haar zo klaar als een klontje dat in dat geval vrouwen in plaats van mannen zich psychologisch zouden kenmerken door onderscheiding en tegenstand.

Dit simplistische psychologisch determinisme van Badinter vormt de basis van haar boek. Alles wat op haar weg komt verklaart zij ermee, de wolken van constructivistisch gedachtengoed ten spijt. Badinter annexeert de constructivistische gedachte, dat de man gemaakt wordt, ten dienste van een wezenlijk essentialistisch betoog. Zij doet dit door een ingewikkeld, complex proces van ontwikkeling van de mannelijke identiteit op te voeren. Tegelijkertijd onderwerpt ze het aan wat zij ziet als een biologische en psychologische wetmatigheid. Badinter strooit allerlei gegevens van constructivistische aard in het rond. Het is hierdoor dat de lezer(es) ten onrechte het idee krijgt van een afgewogen keuze tussen een extreem essentialisme en een extreem constructivisme.

Het bewandelen van een middenweg tussen essentialisme en constructivisme vergt een consequent kritische houding om te voorkomen dat het essentiële toch stiekem de boel gaat bepalen. Ondanks dat zij het tegendeel beweert, gebeurt dit bij Badinter. En niet eens stiekem maar openlijk, en van het begin af aan.

Dit blijkt in de eerste plaats uit de manier waarop ze haar bronnen gebruikt. Ze citeert uitermate willekeurig uit autobiografisch materiaal en uit ro-

mans en verbindt aan de citaten belangrijke conclusies om haar betoog te ondersteunen. Verder staat haar boek bol van tendentieuze, algemenerende opmerkingen, die impliciet een norm stellen. Voor wat daar van afwijkt is altijd wel een oorzaak te bedenken. Ook neemt Badinter in haar boek onderzoeken op die haar centrale veronderstellingen ontcrachten, zonder dat zij dat erkent. Voorts bagateliseert ze zaken die niet stroken met wat zij als een 'normale' ontwikkeling van de mannelijke identiteit beschouwt. Pregnant blijkt dit uit haar kijk op uitingvormen van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de homosubcultuur. Volgens haar apen de macho en de nicht alleen maar op een negatieve manier heteroseksuele stereotypen na. Ze beticht hen zelfs van zelfhaat (p. 176).

Deze negatieve beoordeling komt voort uit Badinters gedachte dat mannen hun identiteit uitsluitend definiëren in verhouding tot vrouwen. Daarom heeft zij geen oog voor de mogelijke positieve en subversieve werking van dit gedrag tussen mannen onderling. De 'drag-queen' kan niet alleen hilariteit wekken, maar ook verfrissende vervreemding. Hetzelfde geldt voor 'macho-drag', waarbij de mannelijkheid van een gemiddelde heteroseksuele man het onderspit delft. Badinter flirt wel in haar boek met de constructivistische visies van Michel Foucault en Jeffrey Weeks, die homoseksualiteit als een kwestie van smaak en stijl beschouwen (p. 129). Maar voor een dergelijk spel is in haar verhaal geen plaats. Haar ideale homo loopt niet met zichzelf te koop, wil net zo leven als iedereen, wil vader zijn en kinderen opvoeden (p. 177). Voor sommigen zal dit beeld zeker opgaan. Persoonlijk val ik bij het idee alleen al in slaap.

Badinter keert zich met nadruk tegen Bly. Maar in haar betoog brengt zij er geen steekhoudend argument tegen in. Integendeel zelfs, Badinter stelt ook dat het een noodzaak is, dat mannen zich ontworstelen aan de hen omringende vrouwelijke wereld. De vraag is dan, waarom mannen die het met elkaar rond het kampvuur uitstekend naar de zin hebben, zich uiteindelijk zouden verzoenen met die vrouwelijke wereld waaruit zij zich moesten losmaken om een eigen identiteit te verkrijgen.

Badinters betoog is bepaald niet onschuldig want het levert de conclusie op, dat afkeer van

vrouwen en homo's kan worden afgedaan als een fase in het proces van verwerven van een mannelijke identiteit. In een voor Badinter ideale toekomst, als androgyne mannen hun zonen opvoeden, zal een breuk met de moeder geen afkeer van vrouwen en homo's met zich mee hoeven brengen. Tot die tijd lijkt het me verstandig bijzonder voorzichtig te zijn met essentialistisch gefundeerde antwoorden op de mannelijkheids crisis.

Als buffer tegen essentialistische antwoorden op de mannelijkheids crisis, spreekt men in recente publikaties van mannenstudies liever over mannelijke identiteiten. Daarin klinkt een geluid van onbehagen over de manier waarop mannen gemeten worden langs de lat van stereotiepe traditionele mannelijkheid. Om iets anders te laten zien interviewde socioloog Harry Christian dertig uitgesproken anti-seksistische mannen. In *The making of anti-sexist men* presenteert hij de acht gesprekken, waarin mannen praten over hun persoonlijke achtergrond en ervaringen. Aan de hand daarvan probeert Christian aan te geven welke factoren bijdragen aan de vorming van een anti-seksistische mannelijkheid. Die factoren zouden dan concrete aanbevelingen kunnen opleveren om de mannelijkheids crisis op te lossen.

Helaas ontbreekt de mogelijkheid om de ervaring van deze anti-seksistische mannen te vergelijken met de ervaring van andere mannen. Daarom zijn de factoren die worden aangedragen om te verklaren waarom de ene man seksistisch wordt en de andere niet, willekeurig. Ook wordt niet verdisconteerd dat de factoren die de mannen zelf in de interviews aandragen al reconstructies zijn. Zijn analyse verzandt in een optelsom van mogelijke factoren, zoals het al dan niet hebben van een werkende moeder, een feministische vriendin, of een aanhankelijke vader. De lezer(es) moet het op grond daarvan zelf verder uitzoeken. De kwaliteit van het boek zal dan ook bepaald worden door wat de lezer(es) zelf met de grote hoeveelheid rijke gegevens doet.

Een meer geslaagde poging tot analyse biedt de bundel *Between men and feminism*. Deze publikatie richt zich niet zozeer op de mannelijkheids crisis, maar meer op de plaats van mannenstudies ten opzichte van feministische studies. Joseph Boone

kritiseert de negatieve invalshoek van de bundel *Men in feminism* onder redactie van Alice Jardine en Paul Smith (New York, Routledge, 1987). De auteurs in die bundel kwamen allen tot de slotsom dat de betrokkenheid van mannen bij het feminisme alleen opgevat kan worden als penetratie of toeëigening. Die gedachte leidt volgens Boone tot een patstelling. Een oplossing daarvoor is onderzoek waarin de nadruk ligt op het nabuurschap van homo- en mannenstudies en feministische en lesbische studies. Dat is de invalshoek van enkele andere bijdragen in de bundel. Joseph Bristow bespreekt het belang van Eve Kosofsky Sedgwick's *Between men* (1985). Haar analyse van de homosociale verhoudingen tussen mannen opent volgens hem de weg naar een beter begrip van de verscheidenheid tussen mannen onderling, los van de beperkende categorieën homo- of heteroseksualiteit. Gregory Bredbeck vergelijkt de plaats van het lichaam in de theorieën van Luce Irigaray, Hélène Cixous en de relatief onbekend gebleven Guy Hocquenghem.

De meeste bijdragen in *Between men and feminism* kunnen het streven verbindingen te vinden tussen mannen- en vrouwenstudies niet waarmaken. Vooral in het deel waarin de posities van mannen onder elkaar worden belicht, verliezen de auteurs zich in ontboezemingen van een hoog theekransgehalte. Zo komen we van een mannengroep en van de redactie van het Engelse anti-seksistische blad *Achillesheel* precies te weten wie deel uitmaakte van de groep, en wie wat voelde voor wie en wanneer. Dit alles gelardeerd met onsamenhangende slogans en poëtisch bedoelde teksten. Deze goed bedoelde bijdragen zijn in de bundel opgenomen in een niet geslaagde poging van de samenstellers om vanuit een anti-essentialistische houding mannelijkheid te analyseren op een niveau dat zo dicht mogelijk bij de eigen ervaring blijft.

De socioloog David Morgan slaagt er in zijn boek *Discovering men* (1992) wel in om een verbinding te leggen tussen mannen- en vrouwenstudies. Morgan verwerpt essentialistisch onderzoek dat maar in de diepte blijft graven naar de oorzaken van wat mannen zijn. Dat resulteert steeds in psychologische, psychoanalytische of biologische verklaringen, die helemaal geen oplossingen bieden

voor de mannelijkheids crisis. Morgan is niet zozeer geïnteresseerd in wat mannen *zijn*, maar in wat mannen *doen*. Spreken over mannelijke identiteiten moet volgens hem alleen strategisch begrepen worden: om de werking van mannenmacht aan te tonen in plaats van de zijnswijze van mannenmacht te achterhalen. Morgan waarschuwt bij het spreken over mannelijke identiteiten voor de vaak gehanteerde veronderstelling dat er in mannenhoofden iets gemeenschappelijks en essentieel mannelijks omgaat, waar mannen noch vrouwen toegang toe hebben. Er is genoeg materiaal dat uitdrukt wat mannen doen en hoe het voelt om een man te zijn. Teksten die niet expliciet mannelijkheid thematiseren kunnen toch als informatiebron gebruikt worden. Morgan zelf doet dit door zijn lezing te presenteren van enkele klassiekers uit de sociologische vakliteratuur. Op dezelfde manier kijkt hij naar studies over het gedrag van mannen op de werkvloer, of als werklozen. Tenslotte bespreekt hij de rol van mannen binnen de beweging voor kiesrecht van vrouwen rond de eeuwwisseling in Groot-Brittannië.

De leesmethode van Morgan is geen nieuw verschijnsel. Toch werkt de manier waarop hij het doet aanstekelijk. Hij ontwijkt elke essentialistische invulling van mannelijkheid en vestigt al zijn aandacht op machtsrelaties en op de beslissingen die gemaakt worden. Daarbij zoekt hij niet het gemeenschappelijke, maar wat afwijkt. Hij geeft een beeld van de spanningen en complexe situaties die ontstaan als individuele mannen keuzes maken die afwijken van die van de meeste mannen. Aan de hand van dergelijke mini-drama's zoekt hij naar de redenen, waarom verschillende keuzes worden gemaakt.

Morgan biedt geen eenduidige oplossingen voor de mannelijkheids crisis. Hij weigert om personen in concrete situaties ondergeschikt te maken aan algemenerende verklaringen. Door te zoeken naar de werking van macht op het niveau van concrete beslissingen kan hij dicht bij de persoonlijke ervaring blijven. Hij trapt niet in essentialistische valkuilen en vervalt niet in vrijblijvendheid.

Summaries

Murat Aydemir, *Outclassed, Outmaneuvered, Outvoted. Esquire and the Feminist Challenge of Masculinity*

The article investigates the ways in which the American men's magazine *Esquire* attempts to come to terms with the feminist challenge to masculinity. 'Single White Male, Seeks Clue,' an article by Lynn Darling in the magazine's June 1993 issue, appears to call for a restoration of conventional masculinity and to offer various strategies to accomplish precisely that end. The accompanying cover, however, showing a semi-nude male figure tied to a tree-trunk, seems to articulate alternative masculinities – one characterised by homo-erotic masochism and one by eroticized helplessness – by referring to the figure of Sebastian and the typical *Damsel in Distress*-scene. This reading is made possible by using Mikhail Bakhtin's notion of *heteroglossia* as a tool for tracing conflicting discourses.

Stephan W. Cremer, *I'm a Lonesome Hero. Images about Sexuality among Boys*

This article examines the images boys have about sexuality and how these images serve as an orientation in their first sexual encounters with girls. It is based on biographical interviews with fifteen boys between the ages of 15 and 18 about their experiences with sexuality as well as how they anticipate future sexual contacts.

The most important image is that of the good lover: as long as the girl likes it. The boys do not mention their own desires or boundaries concerning sexuality. Pornography teaches them the technical aspects of sexuality, thus reducing uncertainty which plays a troublesome and annoying role in initial sexual encounters, particularly if neither boy nor girl can talk about sex. Sex should ideally proceed automatically. However, uncertainty, ignoring their own desires, and lack of communication pave the way for assumptions concerning what girls like, as well as for projections of their own uncertainty and desires. Even when both boy and girl are inexperienced, boys see it as their task to supervise the girls' sexuality.

The boys invariably see themselves as exceptions where male sexuality is concerned. Other boys are regarded as bad lovers who use girls for their own satisfaction. The respondents can't speak openly about sexuality with other boys because boys tend to show off, to exaggerate and/or to pretend to be self-assured among themselves. The image of the lonesome hero characterizes the respondents' striving for autonomy. The lonesome hero is able to speak about sexuality and act autonomously towards both girls and other boys. Being an exception has its price, but it is a price which seems to be paid willingly.

In conclusion it is argued that a more positive image of male sexuality provides an opportunity for a more egalitarian communication between boys and girls as well as among boys.

Stefan Dudink, *The Self-evidence of Masculinity*

By reviewing two recent books on the history of masculinity, this article gives a critical commentary on the statement by Nancy Cott, that the history of masculinity can be written from a particularly favourable starting point. This is the case, according to Cott, because men's history – unlike women's history – is not burdened by the uncovering of a hidden history. Men, after all, have always been self-evidently present in history. Taking his clues from Thomas Laqueur's doubts about the possibility of a history of the male body, Dudink tries to show that the self-evidence of masculinity hampers rather than enables a fruitful development of men's history. He argues for a history of masculinity that, rather than confronting the self-evidence of masculinity head on, tries to circumvent this self-evidence by making masculinity part of other histories that intersect with the history of masculinity.

Gerben Kroese, *Honour, Guts, Power and Autonomy. The Notions Perpetrators of Hold-ups have of Masculinity*

In this contribution the question is examined why perpetrators of hold-ups view their offence as particularly masculine. For that purpose their notions of masculinity are analysed and compared to the ideas perpetrators of hold-ups have about their offence. From these notions of masculinity it can be understood why they display such a strong aversion to sex offenders.

Maaïke Meijer, *'Het huwelijk' (The Marriage) by Willem Elsschot and the Deconstruction of Masculinity*

This article starts off with an interpretation of a famous Dutch poem, 'Het huwelijk' (The Marriage) by Willem Elsschot. In this reading 'Het huwelijk' is presented as a beautiful and *anti*-misogynist text. The initial impression of misogyny turns out to be misleading. By using narratology and deconstruction, and by focussing on the gendered positions of the protagonists, Meijer demonstrates how the husband's wish to kill his wife and burn down the house is undermined by his unacknowledged attachment to his wife. The husband is finally exposed, in the eyes of his children, in his utter failure.

Meijer proceeds to analyse the reception of the poem. Some of its male readers universalize the poem while strongly identifying with the husband. They, in turn, disclaim his defeat.

Concluding the analysis of both the poem and its reception, Meijer advocates a method and a practice of deconstructive 'reading in detail', combined with 'resisting reading'. 'Resisting reading' is the equivalent of the deconstructive reversal of the hierarchy which governs binary oppositions. Derrida insists on this reversal. Translated into literary interpretation, this means we have to break the frame of the text and read the woman back into it. Deconstruction in itself does not guarantee that female subjectivity becomes visible.

Evelien Tonkens, Jet Bussemaker and Joke Hermes, *Criticizing the Silent Normativity of Masculinity. Introduction to the Theme*

There is no strong tradition of studies on masculinity in the Netherlands. The articles in this special issue are therefore placed in two other contexts. In the first place, they are put in the context of the debates on the official policy on the emancipation of women; in these debates the problem of masculinity as silent norm has often been raised lately. The authors show how this came about and how the articles in this issue relate to this. In the second place, there is a tradition of studies on men and masculinity in the United Kingdom and the USA. The authors discern four genres in this tradition. In the first two, masculinity is an experience that needs to be discovered, either as a problem, (the genre of *male problems*), or as a lost positive quality (the genre of *male difference*). In the other two genres, masculinity is a problem that needs to be analysed and/or deconstructed, either as the opposite of femininity (the genre of *masculinity as anti-femininity*) or in relation to other social categories (the genre of *masculinities*). The articles in this issue are placed in these genres. In order to develop the fourth genre, a case is made for studying masculinity as a solar eclipse.

Marina Warner, *Boys will be boys: the making of the male*

In 'Boys will be boys' Marina Warner analyses modern-day masculinity. She argues that heroes such as Terminator and Robocop are the exemplary males of our time. In contrast to the heroes of Greek myth and fairy tales who relied on cunning and high spirits to defeat their opponents, our heroes use violence. They set an example of lives in which there is no communication and therefore no way to learn, and in which there is no place for complex problems or dilemmas. Rather than use their brains and wit, these heroes use their fists. Warner understands these popular representations of men as a trend towards defining male identity and gender through physical, sexualised signs of potency rather than verbal, mental agility. Of crucial importance is how audience relate to these images. Warner states that in antiquity no one coming out of Oedipus at Colonnus would feel he wanted to be Oedipus in the way that a spaghetti western excites hero worship for Clint Eastwood. She closes her argument by taking on Robert Bly's men's movement and argues that rather than define a new, less violent masculinity in terms of its difference from femininity (as Bly's movement does) we should see it as our failure of nerve not to see continuity, care, continuation and cunning as characteristics of masculinity.

Gegevens over de auteurs

Murat Aydemir (1969) is student Algemene Literatuurwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Eerder publiceerde hij in het filmtijdschrift *Skrien* en in het studentenblad *Argus*.

Jet Bussemaker (1961) is universitair docent bij de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde, sectie Beleid, Cultuur en Seksevraagstukken aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1993 gaf zij een cursus 'Beelden van mannelijkheid'. Zij doet onderzoek naar seksestructurerings in verschillende Europese verzorgingsstaten.

Stephan W. Cremer (1955) is onderzoeker bij de vakgroep Vrouwenstudies Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Hij werkt aan een proefschrift over de beelden en normen omtrent seksualiteit onder jongens in de adolescentie.

Stefan Dudink (1967) is als AIO verbonden aan de Vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam en de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek.

Joke Hermes (1961) is universitair docent bij de vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Haar boek 'Reading women's magazines' kwam dit voorjaar uit (Polity Press, 1995).

Gerben Kroese (1951) studeerde culturele antropologie en is als AIO verbonden aan het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich sedert 1989 bezig met plegers van overvallen en is co-auteur van 'Prestige, professie en wanhoop: een onderzoek onder gedetineerde overvallers'.

Maaïke Meijer (1949) studeerde Nederlands te Amsterdam en werkte als lerares, publicist en onderzoeker. Sinds 1989 is zij universitair hoofddocent bij de vakgroep Vrouwenstudies Letteren in Utrecht. Zij promoveerde in 1988 op *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem* (Van Gennep/Sara). Binnenkort verschijnt bij de Amsterdam University Press *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*.

Saskia Poldervaart (1945) is als universitair docent en coördinator verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam en publiceert op het gebied van de relatie tussen feminisme, utopieën en sociale bewegingen.

Evelien Tonkens (1961) is verbonden aan de sectie wijsgerige en historische pedagogiek van de vakgroep Algemene Pedagogiek van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Allan Varkevisser (1964) is socioloog en werkzaam als beleidsmedewerker bij het wetenschappelijk bureau van D66, het SWB.

Marina Warner (1946) is schrijfster, criticus en historicus. Ze publiceerde vijf historische studies over onder andere Jeanne d'Arc, over de verbeelding van vrouwelijkheid in de geschiedenis van de kunst, over de cultus rond de maagd Maria en over sprookjes. Ook schreef ze vier romans en diverse biografieën en kinderboeken. Ze was *visiting scholar* aan het Getty Centre of the History of Art and the Humanities in California en *visiting professor* aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Ze woont in Londen.

Eelco Wierda (1960) is econoom en socioloog. Hij is bestuurslid van het Nederlands Netwerk Feministische Economie (FENN).

